

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)

ANABİLİM DALI

SİN ŞAMAŞ DÜALİTESİ VE DİNLERDEKİ YANSIMASI

DOKTORA TEZİ

NURGÜL ÇELEBİ

ANKARA-2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)

ANABİLİM DALI

SİN ŞAMAŞ DÜALİTESİ VE DİNLERDEKİ YANSIMASI

DOKTORA TEZİ

NURGÜL ÇELEBİ

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. BAKİ ADAM

ANKARA-2023

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Baki ADAM danışmanlığında hazırladığım “Sin Şamaş Düalitesi ve Dinlerdeki Yansıması (Ankara, 2023)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 20/07/2023

Nurgül ÇELEBİ

İçindekiler Tablosu

KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. Metod ve Kaynaklar.....	1
1.1. Metod.....	1
1.2. Araştırmanın Çerçevesi ve Sınırlılıkları.....	2
1.3. Kaynaklar.....	5
2. Kavramsal Tartışma.....	10
3. Mezopotamya'nın Tarihi.....	12
4. Mezopotamya'nın Coğrafi Yapısı.....	14
5. Mezopotamya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı.....	18
6. Mezopotamya Coğrafyasında Ortaya Çıkan Dinler ve Tanrılar.....	24
1. BÖLÜM:.....	39
MEZOPOTAMYA'DA SİN-ŞAMAŞ KÜLTÜ.....	39
1. Mezopotamya'da Sin Kültü.....	42
1.1. Sin Kültüne Ait Arkeolojik Kalıntılar.....	44
1.2. Ay Tanrısı Sin ve Görevleri.....	50
1.2.1. Bilgelğin Efendisi.....	50
1.2.2. Kararların Efendisi/Kehanet Tanrısı.....	52
1.2.3. Bereket Tanrısı.....	53
1.2.4. Şifa Tanrısı.....	57
2. Mezopotamya'da Şamaş Kültü.....	60
2.1. Şamaş Kültüne Ait Arkeolojik Kalıntılar.....	61
2.2. Güneş Tanrısı Şamaş ve Görevleri.....	64
2.2.1. Adalet Tanrısı.....	65
2.2.2. Işığın ve Gücün Tanrısı.....	67

2.2.3. Hayaletlere/Ölülere Hükmeden Tanrı	69
3. Sin ve Şamaş'ın Politik Durumu	73
3.1. Devletler Arası Antlaşmalar: <i>adê</i>	75
3.2. Kraliyet Yazmaları ve Mektupları	78
4. Bölüm Sonu Değerlendirmesi.....	79
2. BÖLÜM:.....	82
SİN ŞAMAŞ DÜALİTESİ	82
1. Sin-Şamaş Örneğinde Zamansal Döngü	83
1.1. Günlük Döngü	84
1.2. Aylık ve Yıllık Döngü	92
1.3. Ekinoks Zamanları.....	98
1.4. Ay ve Güneş Tutulmaları.....	101
2. Sin-Şamaş Örneğinde Evrensel Döngü	104
2.1. Yeryüzünde Sin ve Şamaş'ın Evrensel Döngüsü	107
2.2. Yeraltı/Ölüler Diyarında Sin ve Şamaş'ın Evrensel Döngüsü	109
3. Bölüm Sonu Değerlendirmesi.....	111
3. BÖLÜM:.....	114
SİN VE ŞAMAŞ'IN DİNLERDEKİ YANSIMALARI	114
1. Yahudiliğe Sin ve Şamaş'ın Yansıması.....	117
1.1. Yahve'nin Solarizasyonu.....	117
1.1.1. Güneş Tanrısının Yahve'ye Yansımasının Kitabî Delilleri	120
1.1.2. Güneş Tanrısının Yahve'ye Yansımasının Arkeolojik Delilleri	132
1.1.3. Sinagog'da Güneş Sembolleri.....	148
1.2. Yahudi Geleneğinde Ay Kültü	149
1.2.1 Eski Ahit'te Yareah.....	151
1.3. Yahudilikte Güneş ve Ay Düalitesi	161
2. Hristiyanlığa Sin ve Şamaş'ın Yansıması.....	163
2.1. Süryani Teologların Güneş ve Ay Tanrılarına Atıfları.....	163
2.2. İsa Mesih'in Güneş ile Tasvir Edilmesi.....	166
2.3. Meryem Ana'nın Ay ile Sembolize Edilmesi	169
3. Sabiiler Üzerinde Sin Şamaş Kültünün Olası Etkisi.....	170
3.1. Sabiilerin İnanışları.....	173
3.2. Sabii Geleneğinde Aydınlık ve Karanlık Düalitesi ile Sin-Şamaş Kültürleri Arasındaki Paralellikler.....	178
4. Bölüm Sonu Değerlendirmesi.....	179

SONUÇ.....	183
ÖZET	186
ABSTRACT	188
KAYNAKÇA	190

KISALTMALAR

ANET: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*

BIF: Biblical Institute Fribourg

Bkz.: Bakınız

CAD: *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

Dr.: Doktor

Ed.: Editör

ER: *Encyclopedia of Religion*

ET: Erişim Tarihi

DDD: *The Dictionary of Deities and Demons in the Bible*

Haz.: Hazırlayan

JANER: *Journal of Ancient Near Eastern Religions*

JCS: *Journal of Cuneiform Studies*

JNES: *Journal of Near Eastern Studies*

km: Kilometre

m: Metre

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

No: Sayı

ö.: ölüm

RINAP: *Royal Inscriptions of Neo-Assyrian Period*

SAA: *State Archives of Assyria*

SAA LAT: *State Archives of Assyria Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*

SAA AP: *State Archives of Assyria Assyrian Prohecies*

s.: Sayfa

ss.: Sayfadan sayfaya

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve diğerleri

Vol.: Volume (Cilt)

ÖNSÖZ

İnsan, doğası gereği üzerinde yaşamış olduğu evrenin gerçekliğini ve kendi yaratılışını merak eden, sorgulayan, araştıran bir canlıdır. Onun bu merakı kendi varlığını anlamlandırma arzusundan gelir. Lakin insanın anlama ve kavrama kapasitesinin sınırları bulunur. Bu sınırların daraldığı noktada o, doğaüstü bir varlığa yönelir. İnsanın yöneldiği bu doğaüstü varlığı tanımlama çabası, onu tarih boyunca çeşitli inanç sistemlerini ve felsefelerini üretmeye yöneltmiştir. Fakat bu üretim süreci, doğaüstü olanın çoğu açıdan anlaşılabilir ve belirsiz olma halini değiştirmekte yetersiz kalır. Bu nedenle insanın, çerçevesini oluşturmakta güçlük çektiği doğaüstü varlığı *belirsiz* olma halinden çıkarma ve onu anlamlandırma arzusu baskın gelir. Nihayetinde insanın bu arzusu onu mitolojik olana yöneltir ve sembol üretmeye iter. Böylece insan kendi yaratılış hikayesine ayna tutma fırsatı bulabilmektedir. Bu metotta sembol üretmek için kullanılan en önemli araç dildir. Dil, somut kavramları tarif etmek üzere soyut sembol sistemleri oluşturabilir ve onları günlük yaşamın bir parçası haline getirebilir. Bu sembol sistemlerinin en çok kullanıldığı alanların başında din, felsefe, sanat ve bilim gelmektedir. Söz konusu alanlarda sembollere başvurma yöntemi, insanın anlamlandırmakta güçlük çektiği kavramları içine alan bir çerçeve oluşturmasına imkân sağlar. Meydana getirilen bu çerçeve kapsamlı, anlamlı bir evrenin inşasında ve tüm gerçekliğin anlam kazanmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Tarih boyunca birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış olan Mezopotamya'nın ortak bir kaynaktan beslenen mitolojilerinin binlerce yıl boyunca yaşaması, söz konusu gerçekliği sürdürme mekanizmalarına bağlı olmuştur. Zira bu inanışların tanrıları tıpkı insanlar gibi yaşayan, antropomorfik özelliklere sahip tanrılar olarak gerçekliğin bir parçası haline dönüşmüştür. Tarıma dayalı bu toplumların tanrıları da tarım ve doğa olaylarıyla doğrudan ilişkili güçler olarak, evrenin işleyişini ve

toplumların yaşamlarını düzenlemeleri sayesinde gerçekliğin birer yansıması olmuştur. Bu durum, söz konusu tanrıların asırlar boyunca farklı inançlara sirayet etmesini, böylece bazı ritüel ve semboller aracılığıyla varlıklarını devam ettirmesini sağlamıştır.

Bu tez çalışmasında Mezopotamya inanışlarında ikili inanç sistemlerini ve felsefelerini anlama kolaylığı sağlamak ve bunların birbirleriyle olası ilişkilerini tespit etmek amaçlanmıştır. Söz konusu ikili yapılar, antik dönem boyunca Mezopotamya coğrafyasındaki neredeyse tüm medeniyetlerin en önemli tanrılarından olan Sin ve Şamaş örnekleri üzerinden tespit edilebilmektedir. Bu ikili arasındaki görev dağılımı ve onlara adanan ritüeller evrenin ikili yapısıyla paralellik göstermektedir. Bu yönüyle Mezopotamya inanışlarında ikili bir anlayışın izi Sin ve Şamaş tanrıları üzerinden sürülebilir. Yine de Türkiye sınırları dahilinde yürütülen arkeolojik kazıların tarih öncesi dönemle ilgili bildiklerimizi güncelliyor olması ele aldığımız dönem inanışlarını anlamada bazı sıkıntıları beraberinde getirmektedir. Bilinen en eski medeniyetlerden biri olan Sümerler hakkındaki bilgilere yenileri eklenirken Göbeklitepe, Karahantepe, Boncuklu Tarla gibi Sümer'den daha eskiye dayanan inanç merkezlerinin keşfi dönem inanışlarına dair bildiklerimizi yeniden şekillendirecektir. Elbette yapılan her keşifle birlikte güncellenmeye muhtaç olan araştırmalar, bu alanda yapılmış akademik çalışmaları yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Lakin söz konusu merkezlerin henüz mahiyeti tam manasıyla anlaşılamadığından, buralarda yazının bulunmayışı ancak ve ancak semboller üzerinden yorum yapılabilmesini mümkün kılmaktadır. İlerleyen zamanlarda bu merkezlerin sırrı çözüldüğünde bu tez güncellenmeye muhtaç olacaktır.

Neredeyse çoğu inanışta insanın “yaratılış maddesi” olarak görülen toprağı kazıp derinliklere indikçe bizleri şaşırtan malzemeler gün ışığına çıkmakta ve günümüz inanışlarını anlamamıza yardımcı olacak çalışmalar sahip olduğumuz literatüre eklenmektedir. Böylesine zengin ve araştırılmaya muhtaç bir alanda yapılacak olan her

tür çalışmanın beraberinde birçok zorluğu getireceği aşikârdır. Bu durumun farkında olarak belirlenmiş olan bu tez konusunun çalışma sınırlarını dikkatli bir şekilde çizmek önemlidir. *Sin-Şamaş Düalitesi ve Dinlerdeki Yansıması* adlı doktora tez çalışmasında, Mezopotamya bölgesi sınırları dahilinde var olmuş dinlere ve inanışlara dair zengin bilgilerden faydalanmak suretiyle, Sin ve Şamaş kültleri incelenmiş ve bu ikili özelinde düal inanışlar anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu iki tanrının Sümer'e dayanan kökleri başlangıç noktası olarak belirlenmiş ve devamında Akad, Babil, Asur medeniyetlerindeki versiyonları incelenerek çalışmanın çerçevesi belirlenmiştir.

Böylesi zor bir alanda çalışma yürütmek konusunda beni cesaretlendiren, metodolojik hatalarımı sabırla düzelten kıymetli danışmanım Prof. Dr. Baki ADAM'a teşekkür ederim. Ayrıca Erasmus Değişim Programı kapsamında bir yıllığına gitmiş olduğum Münster Üniversitesi'nin kütüphanesini bana açan ve dikkatimi bazı noktalara çeken sayın Prof. Dr. Reinhard ACHENBACH'a; bu zorlu süreçte tezimi okumaya vakit ayıran ve önerileriyle tezimi geliştirmemi sağlayan tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Ali İsra GÜNGÖR ve Doç. Dr. Esra GÖZELER'e, jüri üyeleri Prof. Dr. Ali İhsan YİTİK ve Doç. Dr. Şevket ÖZCAN'a ve tezime önerileriyle katkı sunan arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Nurgül ÇELEBİ

İstanbul, 2023

GİRİŞ

Mezopotamya bölgesinde Antikçağ'da farklı toplumlar tarafından tapınılan tanrılar arasında önemli bir statüye sahip olan Sin ve Şamaş ikilisi, bu araştırmanın temel konusunu teşkil etmektedir. Tezde bu iki tanrının Mezopotamya toplumları tarafından nasıl yorumlandığı ve bunların arasındaki ilişkinin düalite olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı irdelenmiştir. Bölgede hâkim olan inanışlarla karşılaştırılan Sin ve Şamaş kültlerinin -tarih boyunca gelişip değişmiş olmaları göz ardı edilmeden- diğer inanışlarla benzer yönleri tezin temel iskeletini oluşturmaktadır. Tezde söz konusu coğrafya sınırları dahilinde bulunan Sin ve Şamaş kültlerine ait arkeolojik kalıntılar (tapınaklar, rölyefler, yazıtlar vb.) etimolojik bir yaklaşımla değerlendirilmiş ve dönem sınırları çerçevesinde Yahudilik, Hristiyanlık ve Sabiilik üzerindeki etki ve/veya yansımaları mitsel, dinsel, metinsel ve arkeolojik kalıntılar bağlamında saptanmaya çalışılmıştır.

1. Metod ve Kaynaklar

1.1. Metod

Bu çalışmada, birçok tanrının yer aldığı Mezopotamya'nın inanışlarında Sin ve Şamaş tanrıları odak noktası olmak suretiyle bölgenin en yaygın inanışlarına ışık tutmaya çalışılmıştır. Nitekim, Mezopotamya bölgesinde bilhassa Hristiyanlık öncesi dönemde yaygın olan güneş ve ay kültü araştırmamızın esas konusunu oluşturmuştur. Yanı sıra söz konusu coğrafyadaki düal inanışların ve Sabiilik, Maniheizm gibi Gnostik dinlerin anlaşılması bakımından yol gösterici olması amaçlanmıştır. Araştırmanın bu amacına katkı sağlaması bakımından başvurulan metodun ilk basamağında konunun kavramsal

çerçevesini oluşturan kavramlar değerlendirilmiştir. Bu bağlamda düalite kavramı ile düalizm arasındaki farklılık tartışılmıştır. Mezopotamya inanışlarındaki olası düalitenin tanrılar arasındaki durumunu doğru bir biçimde analiz edebilmek amacıyla en önemli tanrılar Sin, Şamaş, İştâr, Anu, Enlil ve Enki deskriptif yöntemle ele alınmıştır.

Bir diğer basamak olarak karşılaştırma yönetimine başvurulmuştur. Mezopotamya bölgesindeki benzer tanrılar ve bunların zaman içerisindeki değişimi karşılaştırma yönteminden faydalanılarak incelenmiştir. Bunların tek tanrılı dinlerdeki olası yansımaları arkeolojik veriler ve kutsal metinler ışığında karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

1.2. Araştırmanın Çerçevesi ve Sınırlılıkları

Antik çağlar boyunca birçok farklı dine, inancı ve külte ev sahipliği yapan Mezopotamya bölgesi, daha çok gezegen kültlerine ve göksel tanrılara inanan toplulukların merkezi konumunda olmuştur. Böylesine zengin bir coğrafyada yaşamış hemen hemen her topluluğun birbiriyle etkileşim halinde olması kültürel mirasın yanı sıra bölgedeki inançları da etkilemiştir. Birbirine komşu olan farklı topluluklar bu inançları çeşitli göç hareketleriyle bir yerden başka bir yere taşımış ve yeni yerleştikleri bölgelerde var olan inançlarla kendi kültürlerini sentezleyerek senkretik ve eklektik birçok inancın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bölge kültürel aktarımlara olanak sağlayan dinamik bir yapıya sahiptir. Bu dinamik yapı kültürel zenginliğe işaret etmekle birlikte günümüzde bu coğrafyadaki inanışların anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Mezopotamya inanışları, bölgenin kendine has coğrafi ve kültürel özellikleri doğrultusunda büyüyüp gelişirken doğa ve gökyüzünün ilişkisini anlayan bölge insanı bunlar üzerine incelemeler yapmış ve gök cisimlerine kutsiyet atfetmiştir. Göksel tabir edilen bu tanrıların diğer tanrılara göre ön plana çıktığı bu yapıda Sin ve Şamaş

tanrılarının yaygın olduğu görülmektedir. Sümer dönemine ait çivi yazılı kaynaklarda Sin'in adı Nanna, Şamaş'ın adı ise Utu olarak geçmektedir. Zira Akad İmparatorluğu'nun bölgede hakimiyetini arttırmasıyla birlikte bu isimlerin değiştiği; kimi zamana aynı döneme ait bazı metinlerde hem Sümerce hem Akadca isimlerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma Sin ve Şamaş isimlerinin kullanıldığı dönemle sınırlandırılmış olmasına rağmen bunların kökeni nedeniyle önceki dönemlere de atıfta bulunulmuştur. Bu bağlamda kullanılan kaynaklar Sümer dönemine ait değilse ve aksi belirtilmediği müddetçe, bu tanrılar Sin ve Şamaş olarak anılmıştır.

Sin ve Şamaş tanrılarının olan inancın kökeni Sümer'e dayanıyor olsa da Akad, Asur, Babil, Arami, Hitit, Mittani gibi birçok medeniyet tarafından benimsenmiş olması terminolojik açıdan bazı sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Zira bu tanrılarının isimleri sadece dönemsel değil aynı zamanda bölgesel farklılıklar da gösterebilmekte, kimi özellikleri değişiklik arz edebilmekte ve aynı tanrılar olmalarına rağmen kimi zaman kafa karışıklığına sebep olabilmektedir. Bu çalışmada farklı isimlerle anılıyor olsa da odak noktası -tez başlığında yer aldığı şekliyle- Sin Şamaş isimleridir. Aksi belirtilmedikçe Sin ve Şamaş isimleri kullanılmıştır. Ayrıca elde edilen arkeolojik kaynakların kısıtlılığı, var olanların ise çoğunun yıpranmış veya henüz çözülememiş olması bu inanışlarla ilgili dini ve rituel bilgileri sınırlı kılmaktadır. Bu sebeple tez çalışmasının odak noktası, bu iki tanrı arasındaki düal anlayışın muhtevası, inançsal boyutu ve Mezopotamya Bölgesinde var olmuş diğer inançlardaki benzerlikleri ve/veya farklılıklardır. Çalışmanın sınırları belirlenirken düal ve monoteist inanışlar hem bu iki tanrıya dair izler taşımaları bakımından hem de benzer anlayışlara, sembollere, ritüellere sahip olmaları bakımından ele alınmıştır.

Güneş ve ay kültlerinin tüm dinler ve inanç sistemleri içinde taranması zaman kısıtından ötürü imkansız olduğundan bu çalışma coğrafi açıdan Mezopotamya ile

sınırlanmış ve sadece Sin Şamaş tanrılarının ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Ancak bu tanrılarla ortak birtakım özellikler barındırmaları nedeniyle Mısır güneş tanrısı ve ay tanrısına değinilmesi gerekmektedir. Eski çağlardan beri güneş tanrısı olarak kabul edilen Atum'un, Horus ve tanrı Khipri'yi bünyesine aldığı görülmektedir. Ancak V. hanedanlıktan sonra bu kabul genelleşmiş ve pek çok tanrı güneşle kaynaşmıştır. Böylece Khnemu-Ra, Min-Ra, Amon-Ra gibi güneş tanrısı figürleri doğmuştur. Mısır ay tanrısı Thoth, iblis başlı olup bilgeliğin, sanatın, bilim tanrısı ve “Ölümler Kitabı”nın yazarı olarak geçmektedir. Thoth'un büyük güneş tanrısı Ra'nın hem kalbi hem de dili olarak kabul edilmesi, Mısır mitolojisinde de güneş ve ay tanrısı arasında ikili bir yapı olduğunu göstermektedir.¹ Ancak bu konu tezin kapsamı dışında kaldığından burada ele alınmamıştır. Böylece Mezopotamya Bölgesinde varlık göstermiş olan inanışlarda bu iki tanrının yansımalarını ele almak konu kapsamının sınırlarını belirlemiştir.

Tezin son bölümünde, Sin ve Şamaş'ın tapım gördüğü coğrafyadaki en yaygın dinler olan Yahudilik ve Hristiyanlığa etki ve yansımaları ele alınmıştır. Ancak Sin ve Şamaş'a ibadet eden son topluluklardan Aramilerin toplu halde Hristiyanlığı kabulü, zamanla bu iki tanrıya olan inancın zayıflamasına yol açmış ve MS 2. – 3. Yüzyıllarda tabircaizse bu ikili tarih sahnesinden silinmiştir. Bu sebeple Sin ve Şamaş kültlerinin İslamiyetle herhangi bir teması olmadığı saptanmış ve İslamiyet, dönemsel açıdan çizilen tez sınırlarının dışında bırakılmıştır. Her ne kadar Yusuf peygamberin rüyasında güneş, ay ve yedi gezegenin kendisine secde ettiğini gördüğüne değinilen ayet² ay ve güneş tapımına dair olsa da İslami kaynaklarda Sin ve Şamaş isimlerinin tanrı olarak yer almaması da doğrudan bir yansımanın olmadığını kanıtlamaktadır. Ayrıca ay ve güneş tutulmalarında kılınan kūsûf ve husûf namazları, güneş ve ay kültürünün ritüelsel yansıması

---

¹ Mısır güneş ve ay tanrıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Hans Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte* (Berlin New York: de Gruyter, 2000).

² Bkz. Yusuf 12/4.

olarak değerlendirilmekle birlikte İslam'da Sin ve Şamaş'a ilişkin doğrudan tanrı sıfatıyla herhangi bir yansımanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Ancak İslami kaynaklarda adı geçen Sabîilerin³ güneş ve aya tapan bir toplum olması tezin çerçevesi dahilinde Sabîiliği ele almayı zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla Sin-Şamaş kültlerinin olası yansımaları Yahudilik ve Hristiyanlığın yanısıra Sabîilik özelinde de değerlendirilmiştir.

1.3. Kaynaklar

Temel özellikleri ve inanış biçimleri benzer olmasına rağmen terminolojik açıdan kısıtlama yapmak için kaynaklar, Sin ve Şamaş isimlerinin kullanıldığı dönem aralığı baz alınarak derlenmiştir. Bu kültürler hakkındaki bilgimizi oluşturan yazıtların çoğu Akadca ve Aramice dilinde yazılmıştır. Elimizdeki malzemelerin ihtivası gereği odak noktamızı söz konusu döneme ait mitler oluşturmuştur. Ancak bu malzemelerin çoğunun yıpranmış ve bir kısmının tahrip edilmiş olması çalışmamız açısından ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada sunulan malzemelerin kapsamlı olmaktan ziyade temsili olması amaçlanmıştır ve bunların daha iyi analiz edilebilmesi için Sümer dönemindeki köklerine başvurulmuştur.

Harran'ın koruyucu tanrısı olarak yazıtlarda sıklıkla adı geçen Sin'e ait en önemli bilgiler, Urfa Müzesi'nde sergilenen tabletler ve bölgede yürütülen arkeolojik kazılarda bulunan malzemelerden elde edilebilmektedir. İstanbul Arkeoloji ve Anadolu Eserleri müzelerinde yer alan tabletler ve malzemeler Nippur'dan gelen malzemelerdir. Bunlar Sümer döneminden kalan kalıntılar olup güneş ve ay tanrılarının isimleri bunlarda Utu ve Nanna şeklinde yer almaktadır. Bu malzemelerde Sin ile eş değer görülen ve onun oğlu olarak kabul edilen Şamaş'ın⁴ adının sıklıkla anıldığı karşımıza çıkmaktadır. Keza

---

³ Bkz. Bakara 2/62; Mâide 5/69; Hac 22/17.

⁴ Güneş tanrısı Şamaş her ne kadar Sin'in oğlu olarak kabul edilese de Güneş tanrılarının soyağacına ilişkin ikinci bir gelenekte Anu'nun oğlu olarak da geçmektedir. Knut Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta* (Helsinki: Societas

Şamaş'ın Urfa Soğmatar tepesinde kayalıklara kazınarak yapılan heykellerde Sin ile yan yana tasvir edildiği görülmektedir. 2018'de Siverek'te keşfedilen bir yeraltı tapınağının duvarlarına, diğer küçük tanrıların yanı sıra Sin'in arkasında Şamaş'ın da yer aldığı rölyeflerin işlendiği tespit edilmiştir.⁵

Bu arkeolojik kalıntıların yanısıra, Sin ve Şamaş hakkında bilgi edinebildiğimiz birincil kaynakları; Asur devlet arşivlerinde SAA veya Kraliyet yazmalarında RINAP yer alan mektuplar, devletler arası antlaşmalar⁶, arınma ritüelleri ve çeşitli büyü metinlerinden oluşan tabletler oluşturmaktadır. Söz konusu kaynaklar çeşitli projeler kapsamında online erişime açılmıştır.

SAA (State Archives of Assyria) Online Arşivi: Bu açık erişimli web sitesinde sunulan İngilizce çeviriler, Simo Parpola ve ekibi tarafından Helsinki Üniversitesi'nde (The Neo-Assyrian Text Corpus Project) oluşturulan eski bir ASCII metin veri setine dayanmaktadır. Buradaki verilerin büyük kısmı 1980'lerde ve 1990'larda, Finlandiya Akademisi ve Helsinki Üniversitesi'nin ana finansman olduğu proje kapsamında derlenmiştir.⁷

RINAP (Royal Inscriptions of Neo-Assyrian Period) Online Arşivi: Eski Mezopotamya hükümdarlarının tüm resmi yazıtlarının standart, güvenilir baskılarını bir araya getirme ve yayınlama fikri A. Kirk Grayson'a ait olsa da ilk kez 1970'lerin sonunda John A. Brinkman (Chicago Üniversitesi) ve Edmond Sollberger'ın da (British Museum), Grayson'a katıldığı bir proje olarak Toronto Üniversitesi'ndeki iki atölye ile başlamıştır.⁸

---

orientalis fennica, 1938), 7/454; Aino Häntinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times* (Münster: Zaphon, 2021), 307.

⁵ <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-sanliurfada-yeni-bir-tapinak-ve-asur-tanri-figurleri-kesfedildi-17261/> ET 07/10/2022.

⁶ Yeni Asur Dönemine ait bu türden antlaşmalar *adê* (Sümercece antlaşma anlamına gelen kelime) olarak bilinmektedir.

⁷ Bkz. <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/> ET 22/07/2023.

⁸ Bkz. <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/index.html> ET 22/07/2023.

Sin ve Şamaş'a dair ikincil kaynaklar: Müstakil olarak bu iki tanrıya dair Batı'da bazı çalışmalar yapılmıştır. Çivi yazılı kaynaklarda Sin'in adının sıklıkla yer almasına ve Mezopotamya sanatında hilalin neredeyse her yerde bulunmasına ek olarak ona duyulan bilimsel ilgi göksel kehanet bağlamında üstlendiği önemli role dayanmaktadır. Fakat Panbabil bilginleri⁹ Mezopotamya gök tanrılarını, gökcisimleriyle ilgili olarak incelemenin bilimsel bir yaklaşım olmasına gölge düşürmüştür. Böylesi bir dönemde ay tanrısı hakkında yapılmış, Panbabilistlerin görüşleriyle örtüşen iki çalışma somut filolojik gerçeklere odaklanmıştır. 1907 yılında E. Guthrie Perry tarafından yazılan *Hymnen und Gebete an Sin*¹⁰ (Sin'e adanmış Dua ve İlahiler) ve 1908'de Etienne Combe tarafından yazılan *Histoire du Culte de Sin en Babylonie*¹¹ (Babil Sin Kültü'nün Tarihi) bu alanda yapılan ilk çalışmalardır. Bunlardan elli yıl kadar sonra 1960'ta Ake W. Sjöberg tarafından *Der Mondgott Nanna-Suen in der Sumerischen Überlieferung*¹² (Sümerlerde ay tanrısı Nanna-Suen) yayımlanmıştır. Ake'nin öğrencisi Mark G. Hall'ın 1985 yılında hazırladığı doktora tezi¹³ günümüzde halen Sin tanrısı hakkında yapılmış en ayrıntılı çalışma olma özelliğine sahiptir. Ancak Hall'ün çalışması, MÖ 3. ve 2. binyıl Sümer kaynakları içerdiğinden MÖ bininci yıldan kalma Babil ve Asur dönemi ay tanrısı kültü hakkındaki teolojik fikirlerini içeren herhangi bir analizden yoksundur. 1992 yılında bu eksiği kapatabilecek olan bir çalışma, Marten Stol tarafından kaleme alınan "The Moon as Seen by the Babylonians"¹⁴ (Babililerin gözüyle ay) isimli makaledir.

Bunların yanı sıra, *Reallaxikon Der Assyriologie un Vorderasiatischen Archaologie*'de (Asuroloji ve Modern Asya Arkeolojisi Sözlüğü) yer alan ay tanrısı

---

⁹ Panbabil bilginleri, Orta Doğu kültürleri ve dinleri ile genel anlamda medeniyetin Babil mitlerine dayandığını savunan düşünce ekolüne mensup araştırmacılarıdır. Bkz. Crawford Toy H., "Panbabylonianism", *Harvard Theological Review*, 3, 1910, 1/55. <https://cors.archive.org/details/jstor-1507091/page/n9/mode/2up> ET 14/01/2023.

¹⁰ Edmund Guthrie Perry, *Hymnen und Gebete an Sin* (New York, 1907).

¹¹ Etienne Combe, *Histoire du culte de Sin en Babylonie et en Assyrie* (Michigan: Michigan University, 1908).

¹² Ake W. Sjöberg, *Der Mondgott Nanna-Suen in der sumerischen Überlieferung* (California: Almqvist & Wiksell, 1960).

¹³ Mark Glenn Hall, *A Study of Sumerian Moon God Nanna/Suen* (University of Pennsylvania, 1985).

¹⁴ Marten Stol, "The Moon as Seen by Babylonians", *Royal Netherlands Academy of Art and Sciences*, (1992).

maddeleri arasında Manfred Krebernik tarafından yazılmış olan “Mondgott”¹⁵ (Ay Tanrısı), tanrı Sin’in ailesi, kült yerleri, teolojik kavramları hakkında derli toplu bir çalışmadır. Ay tanrısını tasvir eden ikonografik kaynaklar söz konusu olduğunda, Eva Braun-Holzinger’in tartışmaları¹⁶, Dominique Collon’un hazırladığı kitap bölümü¹⁷ ve diğer çalışmaları, Othmar Keel’in 1994’te yayınladığı kitapta yer alan bölüm¹⁸, Hartmut Kühne¹⁹ ve Tallay Ornan’ın²⁰ çalışmaları alana önemli oranda katkı sunmuştur. Tamara Green’in çalışması²¹ ise Harran’da Sin kültürüne dair yapılmış en kapsamlı çalışmaların başında gelmekte ve bu çalışmaya önemli derecede katkı sağlamaktadır.

Mezopotamya tanrılar panteonunda ay tanrısı Sin’in oğlu olarak yer edinen güneş tanrısı Şamaş hakkında yapılmış olan çalışmaların ağırlıklı olarak 20. yüzyılın başlarına tekabül ettiği görülmektedir. Yürütülen arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerin çevirileri yapıldıkça Şamaş ve güneş kültü hakkında birçok bilgi açığa çıkmıştır. Bu kaynakların çoğunu üçüncü Ur Hanedanlığı’na ve Eski Babil dönemine ait Sümerce ve Akadca yazılı metinler oluşturmaktadır. Mit ve destanlardan edinilen bilgiler Mezopotamya toplumlarının yaşam biçimiyle şekillenmiş inanışlarında, güneşin dolayısıyla Şamaş’ın önemli olduğunu göstermektedir. Dumuzi’nin Rüyası, Lugalbanda Destanı, Enki ve Yeryüzü Düzeni, Enmerkar ve Aratta’nın Efendisi ve Gılgamış Destanı gibi çeşitli kaynaklarda Şamaş’a dair önemli bilgiler yer almaktadır. Bu yüzden Batılı araştırmacıların güneş kültüne ilgi göstermeleri şaşırtıcı değildir. Baba oğul, bu iki tanrı

---

¹⁵ Manfred Krebernik, “Mondgott”, *Reallexikon Der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* (Berlin: Hubert & Co., 1993).

¹⁶ Eva Braun-Holzinger, “Die Ikonographie des Mondgottes in der Glyptik der III. Jahrtausends v. Chr.”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 83 (1993), 119-135.

¹⁷ Dominique Collon - D.J.W. Meijer, “The Near Eastern Moon God”, *Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction and Description in the Ancient Near East* (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1992), 19-37.

¹⁸ Othmar Keel - Othmar Keel, “Das Mondemblem von Harran auf Stelen und Siegelamuletten und der Kult der nächtlichen Gestirne bei den Aramäern”, *Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina/Israel* (Universitätsverlag, 1994).

¹⁹ Hartmut Kühne, “Der Gott in der Mondsichel”, *Altorientalische Forschungen* 24 (1997), 375-382.

²⁰ Tallay Ornan, “The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art”, *Israel exploration journal* 51/1 (2001), 1-26.

²¹ Tamara Green, *The City of the Moon God* (Leiden: E. J. Brill, 1992).

hakkında yapılmış araştırmaların her ne kadar birbirleriyle ilişkili olsalar da çoğunlukla müstakilen çalışıldığı dikkat çekmektedir.

1901 yılında C.D. Gray tarafından hazırlanan “The Shamash Religious Texts”²² (şamaş Dini Metinleri) ile 1912’de P.A. Schollmeyer’in yaptığı *Sumerisch-Babylonische Hymnen und Gebete an Samas*²³ (şamaş’a adanmış Sümer-Babil İlahileri ve Duaları) isimli çalışmalar güneş tanrısına adanmış dua ve ilahileri içermektedir. 1986’da Heimpel’in yazdığı makale²⁴ de güneş kültü ve güneşin konumu hakkında kayda değer bilgiler içermektedir. 1996 yılında Mark Cohen’in yazmış olduğu makale²⁵ de benzer özellikleri inceleyen nitelikli bir çalışmadır. Güneş tanrısı şamaş ile ilgili yapılan çalışmaların giderek arttığı gözlemlenirken, bu tez çalışmasının bilhassa üçüncü bölümü için ana kaynak niteliğindeki asıl alışma Glen Taylor tarafından yazılmış olan *Yahweh and the Sun: Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*²⁶ (Yahve ve Güneş: Eski İsrail’de Güneşe Tapınmanın Kitabı ve Arkeolojik Kanıtları) isimli hacimli çalışmadır.

Batılı araştırmacılar tarafından son yıllarda oldukça ilgi gören Sin ve şamaş hakkında birçok yeni araştırmanın ve çalışmanın yapıldığı fakat bu ikilinin bir arada değerlendirildiği derinlikli bir incelemenin henüz yapılmadığı görölmektedir. Bu ikili arasındaki ilişkinin tek tanrılı dinlere olan yansımaları konusunda başvurulan birincil kaynak Eski Ahit olmakla birlikte bazı tefsirlere de ikincil kaynak olarak başvurulmuştur.

---

²² Clifton Daggett Gray, *The Samas religious texts classified in the British museum catalogue as hymns, prayers, and incantations* (Chicago: The University of Chicago Press, 1901).

²³ Anastasius Schollmeyer, *Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Samas* (Paderborn: Schöningh, 1912).

²⁴ Wolfgang Heimpel, “The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts”, *Journal of Cuneiform Studies* 38/2 (1986), 127-151.

²⁵ Mark E. Cohen, “The sun, the moon, and the city of Ur”, *Religion and politics in the ancient Near East*, ed. Adele Berlin (University Press of Maryland, 1996).

²⁶ Glen J. Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel* (Sheffield-England: JSOT, 1993).

Eski Ahit: İbranice “Torah” olarak adlandırılan külliyatın Tanah bölümüne verilen isimdir. Akademik çalışmalarda çoğunlukla Eski Ahit adının kullanılmış olması nedeniyle bu çalışmada da tercih edilmiştir. Musa peygambere verilen kutsal kitabı ifade eden Eski Ahit, Tevrat ve Zebur olarak kabul edilen kitapları içinde barındırır. Bu çalışmada Sin ve Şamaş’ın Yahudilikteki yansımaları Eski Ahit külliyatında yer alan pasajların güneş ve ay tanrılarına dair olanları üzerinden değerlendirilmiştir.

Mor Efrem’in Reddiyesi: İsa’dan sonra 3. Yüzyılda yaşamış ve Hristiyan geleneğinin oluşmasında önemli rol üstlenmiş olan Süryani Teolog Mor Efrem’in yazdığı reddiye bir diğer önemli kaynaktır. Bardaysan, Mani ve Marcion’u eski inanışlara dönmekle suçlayan Efrem’in bu çalışması Sin ve Şamaş’ın yansımalarının Hristiyanlık’taki etkisini saptayabilmek açısından önemli bir kaynaktır.

Sabiilik: Prof. Dr. Şinasi Gündüz’ün *Sabiilik* adlı çalışması, Sin ve Şamaş’ın Sabiilikteki yeri ve önemi hakkında başvurulacak birincil kaynak olarak bu çalışmada yer edinmiştir.

2. Kavramsal Tartışma

Düalite ve Düalizim kavramları dini ve felsefi alanda oldukça tartışmalı kavramlar olup kimi zaman bu iki kavram arasındaki nüans silikleşebilmekte ve bunlar karıştırılabilmektedir. Karşıt prensiplerin mücadelesi ile karşıt prensiplerin dengede olma halini ifade eden bu iki kavramın dikkatlice ele alınması, hatta dikotomi kavramının da bu bağlamda değerlendirilmesi bir gerekliliktir.

Dolayısıyla düalite ve dikotomi kavramlarının kuramsal çerçevesini oluşturmak önem arz etmektedir. Latince kökenli olan düalite kelimesindeki *dua* iki ve ikilik

anlamına gelirken *lite* sözcüğü de zıtlık ve karşıtlık anlamına gelmektedir.²⁷ Türk Dil Kurumuna göre ise; düalizm ikicilik²⁸ anlamına gelirken düalite kavramı, ikilik ve zıtların birliği olmak üzere iki farklı anlama sahiptir. Dinde düalizm, dünyanın (veya gerçekliğin) var olan her şeyi açıklayan iki temel, karşıt ve indirgenemez ilkedен oluştuğu doktrindir. Bu karşıt yaratıcı ilkenin veya tanrıların iyi-kötü, aydınlık-karanlık şeklinde ifade edildiği bir anlayışı ifade etmektedir. Buna göre iyiliği ve kötülüğü temsil eden iki zıt tanrının, evrenin başlangıcından beri mücadele halinde olduğu fikri esastır. Bu öğretiy din tarihinin yanı sıra düşünce tarihinde de önemli bir rol oynamıştır.²⁹ Düalite kavramı ise zıtlıkların birliğini ifade etmektedir. Çin felsefesinde önemli bir yere sahip olan yin-yang³⁰ anlayışında olduğu gibi iki karşıt ilkenin birbirini tamamladığı esasına dayanmaktadır.

Dünyanın, zihin (ruh) veya madde gibi tek bir ilkedен meydana geldiğini kabul eden monizm, monoteizm ile karıştırılabilmektedir. Nitekim düalite de her zaman açık ve anlaşılır olmayabilir. Mesele sadece bir veya iki olma meselesi değildir. Zira düalist yönleri olan monistik, tek tanrılı ve çok tanrılı dinler bulunmaktadır. Söz gelimi çok tanrılı olmasına rağmen Mezopotamya inanışları kendi içinde düal yapılar barındırabilmektedir. Dahası genel anlamıyla düal inanışların da kendi içerisinde çeşitli ayrımları olabilmekte, bunlar mutlak veya görelî olabilmektedir. Mutlak bir düalizmde, iki zıt ilkenin ezelden beri var olduğu fikri hâkimdir. Buna örnek olarak İnan coğrafyasında yaygın olan Zerdüştlük ve Maniheizm gösterilebilir. Bu iki inanışta da ışık ve karanlık, lütuf ve yıkıcı ilkeler ezelden beri var olduğu fikri bulunmaktadır.³¹ Görelî düalizmde ise iki temel ilkedен birinin diğerinden yaratıldığı ya da ondan önce var olduğu

²⁷ Düalite için bkz. Anthony Flew, *A Dictionary of Philosophy* (Pan Books Ltd., 1979), "Dualism". Ayrıca bkz. <https://www.etymonline.com/word/duality> ET 10/03/2023.

²⁸ Düalizm için bkz. <https://sozluk.gov.tr/> ET 03.05.2022.

²⁹ Matt Stefon - Ugo Bianchi, "Dualism", *Encyclopedia Britannica*, 2022.

³⁰ Yin-yang hakkında bilgi için bkz. "yinyang" *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/yinyang>. ET 01/06/2022.

³¹ Lucia Afloroaei, "Religious Dualism: Some Logical and Philosophical Difficulties", *Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science* (2009), 85-86.

fikri bulunmaktadır. Buna örnek olarak Skolastik dönemde heretik kabul edilen Bogomiller gösterilebilir. Bogomiller Şeytan'ın Tanrı'dan geldiğini ve insan vücudunun yaratıcısı olan düşmüş bir melek olduğunu savunmuşlardır.³²

Mutlak düalite ve görelî düalite kavramları, inanç sistemlerinin ya da felsefelerinin temelinde önemli bir yer işgal etmektedir. Dolayısıyla bu kavramların doğru bir biçimde anlaşılması, Mezopotamya dininde düalizmi anlaşılır kılmasının yanında yaratılış süreci boyunca etkin rol oynayan yaratıcı tanrıların konumunu kavramayı kolaylaştırmaktadır. Böylece bazı dini yorumlara yön verdiği anlaşılan düalite kavramı, evrendeki işleyişi ve kötülüğü izah etme çabasında olan âlimler tarafından sıklıkla başvurulan bir kavram haline dönüşmüştür. Dinler tarihi alanında düalizm, evreni yaratıp idare eden ilah veya iyilik-kötülük gibi temel prensiplere dayanmaktadır.³³ Bu prensibin benzer biçimde Mezopotamya yaratılış mitoslarında da yer edindiği anlaşılmaktadır.

3. Mezopotamya'nın Tarihi

Yazının Sümerler tarafından keşfedildiği, sulama kanallarının yapılarak sistemli bir tarım yaşamının başladığı, yerleşik yaşamın yaygınlaştığı, tekerleğin icat edildiği bir coğrafya olması açısından Mezopotamya medeniyetin doğduğu yer olarak kabul edilmektedir.³⁴ Böyle bir coğrafyanın zenginliklerinden faydalanmak isteyen birçok toplumun buluşma noktası olması sebebiyle Mezopotamya'da; kültürlerin, dinlerin, inançların karşılaştığı daima yenilenen bir yapı ortaya çıkmıştır.³⁵ Orta Asya'nın kuzeyinde yer alan dağlık bölgeden buraya göç eden Sümerler, Akadlar, Asurlar ve

³² Bogomiller hakkında bilgi için bkz. Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi* (İstanbul: Emre Yay., 2017); Murat Serdar - Murat Hanar, "Ortaçağ Bulgaristanı'nda Sapkın Bir Hareket: Bogomilizm", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi / The Journal of South-Eastern European Studies* 0/36 (17 Aralık 2021), 17-33.

³³ Yuri Stoyanov, "Dualism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Usa: Thomson Gale, 2005), 4/2505.

³⁴ Norman Bancroft-Hunt, *Living in Ancient Mesopotamia* (New York: Chelsea House Publishers, 2009), 7-8; Kemalletin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar* (İstanbul: İletişim, 2012), 13-14.

³⁵ Jean-Jacques Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, ed. Benjamin R. Foster (Atlanta.: Society of Biblical Literature Publishing, 2004), 3.

Babilliler... vd. buradaki kültür ve inanışların şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.³⁶ Bu coğrafyada, birbirinden farklı olmasına rağmen birbirinden etkilenmek suretiyle çeşitli yönlerden benzer olan dinlerin çok çeşitlilik arz ettiği bir sistem ortaya çıkmıştır. Söz konusu coğrafyanın durumu buradaki inanışların biçimlenmesinde önemli bir rol üstlendiğinden bölgenin coğrafi sınırlarını doğru bir şekilde çizmek elzemdir. Bu sebeple iki farklı yapıya sahip olan Aşağı ve Yukarı Mezopotamya Bölgelerini tanımlamak gerekmektedir.³⁷ İkiye ayrılan bu bölgenin güney kısmı Sümer olarak adlandırılırken daha sonraki dönemlerde, bu adlandırma Babil olarak değişmiştir. Bu bölgenin kuzey kısmı ise Asur şeklinde isimlendirilmiştir. Kültürel olarak bu iki bölge birçok farklılık gösterse de Asur büyük oranda Babil'e bağımlıydı ve onun geleneklerini çoğunlukla benimsedi.³⁸

Bilim insanları tarafından ikiye ayrılan Mezopotamya'nın adının ilk kez Yunanlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu isim, Grekçe 'ortasında' ya da 'arasında' anlamına gelen μέσος³⁹ (mesos) ile nehir anlamına gelen ποταμός⁴⁰ (potamos) kelimeleri birleştirilerek türetilmiştir.⁴¹ Bilhassa Yukarı Mezopotamya bölgesini belirtmek için Geç Helenistik Dönemde Polybius, Strabon gibi klasik yazarların bu ismi kullandığı

³⁶ Sümer öncesi dönemde Mezopotamya Bölgesinde yaşamakta olan yerli halklara dair net bir bilgiye sahip olmamakla birlikte sosyal yaşamda, kültürel ve dini yapıda Sümer'in etkisi göz ardı edilemez. Bkz. Leonard William King, *Babylonian Religion and Mythology* (New York: AMS Press, 1976), 2-3.

³⁷ Mezopotamya'nın Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olmak üzere iki farklı ekolojik ve kültürel bölgeden oluştuğu görülmektedir. Bu bölgeler zaman içerisinde farklı isimlerle anılmış olup Aşağı Mezopotamya'da, MÖ 3. binyılda Sümerlerin burayı kien-gi ve ki-uri; Akadların ise sırasıyla, Sümer ve Akad şeklinde isimlendirdiği anlaşılmaktadır. Günümüzde Sümer adıyla anılan halkın adı, aslında Akadlar tarafından bu halkın yaşadığı coğrafyaya verilen isimden türetilmiştir. Bkz. Tohrü Maeda, *Orient*, "King of Kish in Pre-Sargonic Sumer" 17 (1981), 4; Murat Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2014), 121.

³⁸ Marc Van De Mierop, *The Ancient Mesopotamian City* (Oxford: Clarendon Press, 1997), 8; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 12.

³⁹ Mesos maddesi için bkz. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (Ankara: Kabalcı Yay., 2010), 506.

⁴⁰ Potamos maddesi için bkz. Çelgin, 638.

⁴¹ Gray Miller, *The Tigris and Euphrates: Rivers of the Fertile Crescent*, ed. Barbara Bakowski (Usa: Crabtree Publishing Company, 2010), 5; Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia* (New York: Infobase Publishing, 2003), 2; Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi., 1990), 45. Mezopotamya (Antik Yunanca: Μεσοποταμία Mesopotamia: iki ırmak arasındaki bölge ve Süryanice Beyt Nahrin: nehirler ülkesi), Orta Doğu'da, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölge. Mezopotamya günümüzde Irak, kuzeydoğu Suriye, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve güneybatı İran topraklarından oluşmaktadır. Büyük bölümü bugünkü Irak'ın sınırları içinde kalan bölge, tarihte birçok medeniyetin beşiği olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. "History of Mesopotamia" Britannica, <https://www.britannica.com/place/Mesopotamia-historical-region-Asia> ET 13/10/2021.

bilinmektedir.⁴² Genel olarak Mezopotamya kelimesi bu bölge ile ilişkilendirilen bütün bir uygarlığı kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Ancak bu isim Fırat ve Dicle nehirlerinin etrafını da kapsayacak bir biçimde oldukça geniş bir coğrafyayı da ifade etmektedir. Günümüzde Irak'ın tamamı, batı ve kuzeyindeki bazı kısımları ise Suriye ve Türkiye'de bulunan geniş bir coğrafyayı kapsadığı bilinmektedir.⁴³ Her ne kadar etrafı aşılması güç coğrafi faktörler ile kuşatılmış olsa da Mezopotamya hem Arabistan hem İran kıyılarına, Basra Körfezi'yle daha da içerilere kadar uzanmakta, bunun yanı sıra dağ etekleri ve geçitlerle İran yaylasına, Orta ve Yukarı Fırat vadisiyle de Suriye, Filistin, Anadolu ve Akdeniz'e açılmaktadır.⁴⁴ Dolayısıyla oldukça geniş bir alana yayılan Mezopotamya uygarlığının etkisi, günümüzdeki adlarıyla İran, Lübnan, Ürdün, İsrail, Mısır, Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri, Türkiye, Kıbrıs ve Yunanistan'a dek yayılan geniş bir coğrafyada hissediliyordu. Bu ülkelerin tamamı Eski Mezopotamya kültürü ve inanış biçimlerinin izlerini belli yönleriyle veya kısmen taşımaktadır. Buna rağmen tarih boyunca Mezopotamya ismini kendine mal eden ve doğrudan bu isimle anılan bir ülkenin bulunmayışı dikkat çekmektedir.⁴⁵ Bu anlamda isim birliğinin olmayışı bir problematik oluştururken burada yaşayan toplumların kültürel, inançsal ve sosyal yaşam konularında benzerlik arz ettiği anlaşılmaktadır.

4. Mezopotamya'nın Coğrafi Yapısı

Mezopotamya bölgesinin yayıldığı coğrafyanın iklim ve yer yüzü şekilleri bakımından benzer olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Aşağı ve Yukarı Mezopotamya

---

⁴² Ömer Harmanşah, *Spatial Narratives, Commemorative Practices and The Building Project: New Urban Foundations in Upper Syro-Mesopotamia During The Early Iron Age* (The University Of Pennsylvania, 2005), 68-69.

⁴³ Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, 2; Van De Mieroop, *The Ancient Mesopotamian City*, giriş bölümü; Jean Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı kredi Yay., 2009), 14; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 12; Gywendolyn Leick, *Kentin Mucidi: Mezopotamya*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 9.

⁴⁴ Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 14; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 12.

⁴⁵ Robert Chadwick, *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt* (London: Equinox Publishing, 2005), 2.

olmak üzere iki kısma ayrılan Mezopotamya⁴⁶ havzası doğal koşullar açısından birbirinden farklı bir tablo çizmektedir. Bu durum doğal olarak ekonomik açıdan, yaşam standartları bakımından farklılıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁷ Dicle ve Fırat nehirlerinin bataklık deltasına doğru uzanan Aşağı Mezopotamya kısmı düz alüvyonlu bir ovoidan oluştuğu bilinmektedir. Bu topraklar birçok tarımsal ürünün yetiştirilebildiği verimli bir araziye sahipti. Etrafını kuşatan iki nehir sayesinde su ürünleri ve balıkçılık bakımından oldukça zengin bir coğrafya söz konusuydu. Bu verimli topraklar hayvancılık açısından da elverişliydi. Bölgedeki kaynakların çok çeşitli oluşu bu alanların biri veya diğesindeki kısa süreli mevsimlik değişkenliğin olumsuz etkilerini azaltmaya yardımcı olmaktadır. Aşağı Mezopotamya’da, Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirine yaklaştığı verimli, zengin topraklarının aksine diğer kısımlarının çölden ibaret olduğu görülmektedir.⁴⁸ Toros etekleri ve bozkırlardan oluşan Yukarı Mezopotamya ise daha fazla yağış almakta⁴⁹ ve kuru tarım bölgesi içinde uzanmaktaydı.⁵⁰ Yukarı Mezopotamya’nın ılıman ikliminin aksine Aşağı Mezopotamya oldukça sıcak ve kurak bir iklime sahipti.

İki bölgenin coğrafi konumu ve yapısından anlaşıldığı üzere Sümerlerin geliştirdiği sistemli sulama kaynakları⁵¹ sayesinde Aşağı Mezopotamya toprağı potansiyel olarak Yukarı Mezopotamya toprağından daha verimli hale dönüşmüştür. Dolayısıyla zengin medeniyetler daha çok Aşağı Mezopotamya’nın alüvyal alanının etrafında konumlanmıştır. Buradaki toprakların nitelikli oluşu, nehirlerin teknelerle

---

⁴⁶ Leick, *Kentin Mucidi: Mezopotamya*, 9; Van De Mierop, *The Ancient Mesopotamian City*, 8.

⁴⁷ Vladimir Diakov - S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Yay., 2010), 82; Leo A. Oppenheim, *Letters from Mesopotamia* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1967), 2-3; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 14.

⁴⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 14-15.

⁴⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 15.

⁵⁰ S. J. Garfinkle, “Ancient Near Eastern City-States”, *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean* (New York: Oxford University Press, 2013), 94-119; Jane R. McIntosh, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives* (Oxford: ABC-Clio Publishing, 2005), 7-8.

⁵¹ Samuel N. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yay., 2002), 13-15.

taşımacılık açısından da elverişli rotaları sağlıyor olması gibi başlıca nedenler bölgenin sıklıkla kuşatma altında olmasını ve savaşlara ev sahipliği yapmasını da açıklamaktadır. Bunca zenginliğine rağmen Mezopotamya'nın en büyük dezavantajı bölgenin ekonomik gelişme için gerekli olan bazı madenler ve temel maddeler bakımından oldukça fakir olmasıydı. Benzer durum bitki örtüsü için de geçerliydi. Marangozluk için bölgede hurma ağacı ve palmiye dışında neredeyse hiç ağaç yetiştirilmemekteydi.⁵² Ancak bölge, günümüze ulaşan sayısız tabletin ana maddesi olan kil bakımından bir hayli zengindi. Kısacası kil ve tarımsal ürünler açısından zengin olmasına rağmen Mezopotamya bölgesi maden ve kaliteli kereste gibi malzemelerden yoksundu.⁵³ Bu durum çevre ülkeler ve toplumlarla ticaret ilişkisinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Tarih öncesi dönemlerden itibaren bu tür ihtiyaç malzemelerinin çevredeki ülkelerden temin edilmesi bölgenin daima hareketli olmasını sağlamış ve ticaretin gelişmesine katkı sunmuştur.⁵⁴ Böylesine yoğun bir alışverişin bulunduğu bölge birçok farklı medeniyete ve güçlü imparatorluğun ortak noktası olmasının yanında, bunlar tarafından oluşturulmuş zengin bir inanç yelpazesine de ev sahipliği yapmıştır.

Çok çeşitli bir yapıya sahip olan eski Mezopotamya halklarının yaşadıkları bu bölgeye genel bir ad vermemiş olması dikkat çekicidir. Her bir medeniyetin kendi adı doğrultusunda Sümer, Akad, Asur ve Babil gibi farklı isimler kullandıkları anlaşılmaktadır.⁵⁵ Komşu Yunanlar ise, Mezopotamya'yı Harran civarında İbrahim Peygamber'in yaşadığı yer olarak düşünmüş olmasına rağmen MS 1. yüzyılda, Plinius bu tanımın sınırlarını günümüz Irak'ına denk gelecek şekilde kullanmış ve söz konusu edilen

---

⁵² Sümer'de ağaç kıtlığı olmasına rağmen çok sayıda marangozun bulunuşu ve gemi, mobilya gibi malzemelerin yapımında kullanılan ağaçların çok çeşitli oluşu da ticaretin gelişmiş olmasıyla izah edilebilir. Bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 140-141.

⁵³ Yukarı ve Aşağı Mezopotamya bölgeleri bu konularda farklılık göstermektedir. Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, 83.

⁵⁴ Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık* (Ankara: TTK Yay., 1999), 5; Harriet Crawford, *Ur-The City of The Moon God* (London and New York: Bloomsbury, 2015), 11.

⁵⁵ Chadwick, *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, 2; Sevin, *Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık*, 1.

sınırlar, zaman içerisinde ortaya çıkan kültürlerin yayılım alanlarına paralel olarak genişlemiştir.⁵⁶

Her ne kadar genel bir ad verilmemiş olsa da Mezopotamya'nın iki farklı ekolojik ve kültürel bölgeden meydana geldiği kabul edilmekte ve bu bölgeler farklı dönemlerde Babil ve Asur isimleri öne çıkmaktaydı.⁵⁷ Babil ülkesinin yer aldığı Aşağı Mezopotamya bölgesinin yer şekilleri bakımından düz ve iklim olarak da kurak bir bölge olmasından ötürü buradaki yerleşim alanlarının doğal su yollarının konumuna göre belirlendiği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Asur Ülkesi ise dağlar ve ovalardan oluşan, yer şekilleri açısından çeşitlilik arz eden bir konuma sahipti. Kuru tarıma elverişli iklim koşullarına sahip olması, yeterli miktarda yağış alması bu ülkede yerleşimin kırsal alanlara kadar uzanmasına zemin hazırlamıştır. Bu iki ülke arasındaki coğrafi ve iklim farklılıkları, sosyal yaşamın, ekonominin ve bunlara bağlı olarak da kültürel farklılıkların oluşmasını kaçınılmaz kılmıştır. Ancak Van de Mieroop'un da ifade ettiği üzere, Asur Ülkesi kendisinden daha ileri durumda olan Babil'den birçok geleneğini almıştır. Şehir kavramı güneyden Asur Ülkesine getirilmiş olmalıydı ve iki bölge arasındaki ekolojik farklılıklar şehir hayatının çoğu yönünü, bilhassa ekonomi bağlamında etkilemekteydi.⁵⁹

---

⁵⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 12.

⁵⁷ Babil Ülkesi, Mezopotamya'nın güney yarısı olarak tanımlanırken kuzey yarısı ise, Asur Ülkesi olarak bilinir. Detaylı bilgi için bkz. Gywendolyn Leick, *The Babylonian World* (New York: Routledge, 2007), 2. Ayrıca bkz. Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", 114-115; Sevin, *Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık*, 1.

⁵⁸ Bkz. Harita 1.

⁵⁹ Van De Mieroop, *The Ancient Mesopotamian City*, 8; Ayrıca nehirlerin, sulama kanallarının izlediği güzergah sayesinde gelişen ticaret yolları ve malzemeleri hakkında bkz. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 17-20.

Harita 1 Mezopotamya Haritası, Kaynak: N-Mesopotamia and Syria.svg

https://tr.wikipedia.org/wiki/Mezopotamya#/media/Dosya:N-Mesopotamia_and_Syria_english.svg ET 22/07/2023.

Mezopotamya ekolojik, ekonomik farklılıkların yanı sıra yaşam biçimleri farklı olan toplumlara da ev sahipliği yapmış ve sosyal yaşamın zengin olduğu bir coğrafya olmuştur. Rağbet gören bu coğrafyada yaşayan toplumlar arasındaki ticaret, alışveriş, savaş gibi birtakım ilişkiler⁶⁰; sözlü gelenek ürünleri olan mitosların⁶¹ aktarılmasına ve benzer inanışların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Mezopotamya inanışlarının genel çerçevesini çizebilmek için bölgede yaşamış olan halkların etnik ve kültürel durumunu incelemekte fayda bulunmaktadır.

5. Mezopotamya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı

Mezopotamya kültürleri farklı toplumsal sistemlere, dinsel inançlara, dillere ve politik yapılara sahip halkların etkileşim kaynaşmasıyla kimi zamansa çatışmasıyla gelişmiştir. Zira Mezopotamya, tarih öncesi dönemlerden Pers fetihlerine kadar binlerce

⁶⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 18-19; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya* (Bursa: Ekin Kitabevi, 2007), 51-52.

⁶¹ Çoğu zaman efsane, destan, halk öyküsü, fabl ve masalla karıştırılan mitos, yanlışlıkla eskilerin boş inançları şeklinde tanımlanır. Mitosu aslında diğerlerinden ayıran bir özellik vardır. Mitos kutsal bir öyküdür; onun konusu, en eski zamanda olup bitmiş veya gerçekten olduğuna inanılan olaylardır. Bkz. Baki Adam, "Din Hakkında Genel Bilgiler", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 39.

yıldan daha uzun süren bir zaman dilimi boyunca birçok farklı halkın karşılaştığı ve kaynaştığı bir bölge olmuştur. Yani Çanak-Çömleksiz Neolitik döneminden (MÖ 7000) sonra bu coğrafyada Hassuna-Samarra (MÖ 6000-5600), Halaf (MÖ 5600-5000), Ubeyd (MÖ 5500-4000), Uruk (MÖ 4000-3100) ve Cemdet Nasr (MÖ 3100-2900) olmak üzere farklı toplulukların yaşadığı bilinmektedir.⁶² Çok çeşitlilik arz eden bu toplumlar birbiriyle ilişki halinde olmuş ve birbirlerinin kültürlerinden, dinlerinden, dillerinden etkilenmiştir.⁶³

Çünkü bu coğrafyanın üretim potansiyelinin yüksek oluşu bölgeye uzun süre hatırı sayılır ölçüde göç getirmiştir. Bölgenin gerçek anlamda coğrafi bir bütünlüğü, belirli ya da daimî bir merkezi yoktur. Lakin buraya yerleşen toplumların çivi yazısını kullanması, benzer tanrılar panteonuna sahip olması ve bölgedeki geleneği benimsemesi; aralarında bazı ortak yönlerin oluştuğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu toplumlar arasındaki farklılıklara rağmen söz konusu alanlarda özgün bir ‘Mezopotamyalı’lık kimliğinden söz edilebilir.⁶⁴

Sistemli bir yazı biçiminin kullanılmaya başlamasıyla Mezopotamya hakkında edinebildiğimiz bilgilerin büyük çoğunluğunun Sümer’e dayanıyor olması⁶⁵ doğal olarak başlangıç noktamızı buraya sabitlemektedir. Oysa elimizdeki bazı kalıntılar Mezopotamya inanışlarının, dil ve kültürel kodlarının Sümer öncesi topluluklara dayandırmaktadır. Bu kanıtlar sadece dilbilimsel değil aynı zamanda arkeolojik verilerle

---

⁶² Söz konusu isimler bölgelere verilen isimler olup buralarda yaşayan toplumlar için de kullanılmıştır. Bkz. İzzet Civgin, “Mezopotamya’da Hassuna, Samarra, Halaf ve Ubeyd Kültürleri Bölgelerarası Temasin Erken Karmaşık Toplumların Doğumuna Katkısı (MÖ 6500-4000)”, (ts.); Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 42.

⁶³ Charles Keith Maisels, *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East*, (London: Routledge Publishing, 1990), 115.

⁶⁴ Jeremy Black - Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller* (İstanbul: Aram Yay., 2003), 7-9.

⁶⁵ MÖ. 3200 civarında Uruk döneminin sonlarına doğru bilinen en erken yazılı belgeler ortaya çıkmıştır. Bunlar daha sonraki çiviyazısının öncülleri olarak kabul edilen, resim karakterindeki (piktografik) işaretlerden oluşmaktaydı. Amelie Khurt, *Eski Çağda Yakın Doğu*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 1/28; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 53.

de desteklenmektedir. Sümer öncesi dönemde Mezopotamya’da yaşadığına değinilen topluluklar tarafından inşa edildiği bilinen bazı yapıların dini uygulamalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ Fakat Kramer gibi bazı araştırmacılar aşağıda belirtildiği üzere dilbilimsel kanıtların dışında kalan arkeolojik kanıtları yetersiz bulmaktadır:

İlgili kanıtlar, bu konuda pek muğlak ve belirsiz olan arkeolojik ya da antropolojik kaynaklardan değil, dilbilimden gelmektedir. Sümer’e yaşam veren iki ırmağın, Dicle ve Fırat’ın ya da çiviyazısı okunuşlarıyla *idiglat* ve *buranun* adları Sümerce sözcükler değildir. Ayrıca Eridu, Ur, Larsa, Isin, Adab, Kullab, Lagaş, Nippur, Kiş gibi Sümer’in en önemli kent merkezlerinin isimleri de Sümerce değildir; bu sözcükler için Sümercede köken bilimsel olarak hiçbir doyurucu açıklama yoktur. Gerek ırmakların gerekse kentlerin, daha doğrusu sonradan kent haline gelen köylerin adları, Sümerce konuşmayan bir halk tarafından konmuş olmalıdır.⁶⁷

Sümerler Güney Mezopotamya’da siyasî ve kültürel yönden önde gelen bir kavim olduğu açık olmakla birlikte bu bölgede yaşayan tek etnik grup oldukları söylenemez.⁶⁸ Burada aynı toprak parçasını paylaşan⁶⁹ ve barış içinde yaşayan⁷⁰ toplulukların bölgenin sosyal yaşam tarzına, inanç sistemlerine, kültürüne katkısı olmuştur. MÖ 3. binyılın erken zamanlarından beri bölgenin kuzey kısmı, Sümerlerle yakın ilişki içerisinde olan bazı Sami kabilelerinin kontrolü altındaydı. Samiler, bireysel ve grup olarak Sümer medeniyetinin hem kültürel hem de siyasi alanlarıyla doğrudan ilişkilidiler.⁷¹ Bu durum Sümer kaynaklarından edindiğimiz mitsel ve dinsel bilgilerin kuvvetle muhtemel bahsi

⁶⁶ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia* (Westport-Connecticut- London: Greenwood Press, 1998), 118.

⁶⁷ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 61. Ayrıca bkz. Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak* (İstanbul: Ayışığı Kitaplığı, 2013), 32.

⁶⁸ K. Yalvaç, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, “Sümerliler ve Sümerce”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (1982), 573.

⁶⁹ Güney Mezopotamya’da bunun örneğini Sümerler, Akadlar ve Proto-Fıratlılarda görmek mümkün olabilmektedir. H. Limet, “Ethnicity”, *A Companion to the Ancient Near East* (Malden: Blackwell Publishing, 2005), 370.

⁷⁰ Dolukhanov da bu etnik gruplar arasında herhangi bir düşmanlık olduğunu gösteren arkeolojik ya da yazılı hiçbir kaydı bulunmamasına dikkat çekmiştir. P. Dolukhanov, *Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), 381; Karşıt görüş olarak bu bölgede yaşayan topluluklar arasındaki mücadeleden temelinde etnik değil siyasi sebeplerin yattığını benimseyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bkz. G. Emberling, “Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives” 5 (1997), 295-344.

⁷¹ M. T. Larsen, “The Tradition of Empire in Mesopotamia”, *The Oxford Handbook of the Ancient State in the Ancient Near East and the Mediterranean*, ed. P. F. Bang - W. Scheidel (Oxford: Oxford University Press, 2012), 77.

geçen Sami topluluklarının inançlarıyla harmanlanmış olduğunu düşündürmektedir. Sümer ülkesi tabir edilen bölgeye Proto-Fıratlıların ardından bazı Sami kabilelerinin geldiği ve burada iki halka ait kültürün harmanlanması sonucunda ilk uygarlığın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁷² Sümer medeniyetinin bu uygarlığın temelleri üzerine kurulduğu görülmektedir. Güney Mezopotamya’da görünmelerinin ardından Sümerlerin yerel ve yabancı unsurlar ile kaynaştığı, dolayısıyla da Sümer kültürünün buradaki Ubeyd ve Sami geleneklerinin ortak harcından oluştuğu anlaşılmaktadır.⁷³ Ancak Mezopotamya’nın etnik yapısı ele alındığında en azından Güney Mezopotamya’da Sümer etnik grubunun egemen olduğu görülmektedir.⁷⁴

Tarihi öncesi dönemlerin başında yukarıda bahsi geçen üç etnik gruptan Sümerler, neredeyse Nippur’dan körfeze kadar olan alanda; Samiler ise Orta Mezopotamya’da (MÖ 2400’den sonra Akad olarak adlandırılan bölge) baskındı. Söz konusu bu iki etnik topluluk, kökeni tam olarak tanımlanamayan küçük, dağınık bir azınlıkla (Proto-Fıratlılar ya da Ubeyd halkı olarak adlandırılan topluluk) yakın bir ilişki içinde olmuş, kültürel ve siyasi açıdan benzerlikler göstermiştir. Modern tarihçilere göre, Mezopotamya’nın ilk topluluklarını meydana getiren bu üç grup arasındaki farklılık siyasi ve kültürel olmaktan ziyade konuştukları dil ile ilgilidir.⁷⁵ Mezopotamya’da tanımlanabilen iki ana dil, güneyde konuşulan Sümerce ile kuzeyde konuşulan Semitik bir dildi. Buna rağmen ulaşılan ilk yazılı nüshaların Sümerlere ait olması onların en erken topluluk olarak kabul edilmesine yol açmıştı. Başlangıçta Sümer toplumunun MÖ 4. binyıl civarında bu bölgeye doğudan göç etmiş olduğu görüşü günümüzde onların büyük olasılıkla yüzlerce yıldır yerleşik olduğu şeklinde değişmiştir.⁷⁶

---

⁷² Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 64.

⁷³ H. Uhlig, *Sümerler: Tarihin Başlangıcında Bir Halk* (İstanbul: Telos Yayıncılık, 1945), 25.

⁷⁴ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı*, 380.

⁷⁵ G. Roux, *Ancient Iraq* (London: Penguin Books, 1992), 83.

⁷⁶ M. Brosius, “The Near East”, *A Companion to Ancient History* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2009), 17.

Etnik yapı bakımından çok çeşitliliğin hâkim olduğu Mezopotamya’da her toplumun kendinden bir şeyler katarak oluşturduğu senkretik bir inanç yapısından söz etmek mümkündür. Etkisi geniş bir coğrafyaya ve zaman dilimine yayılmış olan Mezopotamya dinlerinin temeli Sümer, Akad ve Asur/Babil inanışlarının harmanlandığı bir kültür mozaiginden oluşmuştur. Hristiyanlığın doğuşuna kadar varlığını sürdürdüğü bilinen bu inanışların, günümüzde yaşamaya devam eden din ve inanışlarda folklorik gelenekler biçiminde kendini bir şekilde devam ettirdiği görülmektedir. Bilhassa Yahudi geleneğinde bunların izlerine rastlamak ve çeşitli fenomenlerin benzeştiğini saptamak mümkündür.⁷⁷ Konuya ilişkin Batı’da yapılan Kutsal Kitap Kritiği (*Criticism of the Bible*) çalışmalarından anlaşılacağı üzere antik dönem gizem kültürlerinin ve inanç sistemlerinin sadece Yahudilikte değil aynı zamanda günümüz inanç sistemlerinde de birtakım etkileri görülebilmektedir.⁷⁸

Söz konusu etkilerin Mezopotamya’nın kültürel yapısı doğrultusunda şekillendiği açıktır. Zira sahip olduğu verimli topraklar ve tarıma elverişli konumu⁷⁹ nedeniyle Mezopotamya bölgesi bilinen ilk tarım toplumlarının ana yerleşkesi olmuş, buradaki ilk inanışlar da bu toplumlarının yaşam biçimleri çizgisinde şekillenmiştir. Böylece bölgenin en önemli tanrılarının hava, su, fırtına tanrıları olması ve Yahudi geleneğinde de bunların yansımalarının bulunduğu belirtilebilir.⁸⁰ Bölgenin rağbet görmesi ve sürekli farklı topluluklara ev sahipliği yapması doğal olarak inanç çeşitliliğini arttırmanın yanı sıra değişken ve senkretik yapıda bir inanç sisteminin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸¹

---

⁷⁷ E. O. James - D. Litt, *The Old Testament in The Light of Anthropology* (London: The Macmillan Company, 1935), 58-63.

⁷⁸ Özellikle Ezidilik ve Nusayrilik (Arap Aleviliği) benzeri inançlarda gizem kültürlerinin hâlâ yaşıyor olduğu görülmektedir. Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, blm. Önsöz.

⁷⁹ Mezopotamyanın kuzey bölgesi daha ziyade kurak bir bölgeydi. Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine yaklaştığı güneyde kalan kısım nispeten daha verimli olsa da diğer bölgelerde Sümer ve Sami topluluklar tarafından yapılan sulama kanalları bu alanı da tarıma elverişli hale getirmiştir. Bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 13-15.

⁸⁰ Eski Ahit’te sıklıkla adı geçen fırtına tanrısı Baal, uçan böceklerin tanrısı Baalim, Baalzebub bkz. 2. Krallar 1:2 ve 1:16; Çıkış 14:2... vd.

⁸¹ Kramer ve Bottero gibi tanınmış Sümerologların ifadeleriyle bu bölgede Sümer öncesi irili ufaklı bazı Sami kabilelerin bulunduğu bilinmekte olup Sümer sonrası akınlar sebebiyle bölgenin Akad, Asur ve Babil; daha sonraki

Daima göç alan ve farklı kültürlerin kavşak noktası olan bu verimli topraklar birbirinden farklı birçok inanç sistemi, mitoloji ve dini de kendi bünyesinde eritmiştir. Dolayısıyla bu bölgeye has senkretik yapıda bir inançlar sisteminden söz etmek mümkündür. Mezopotamya dini olarak tabir edilen bu inançlar; Antik Mezopotamya medeniyetlerinin, özellikle yaklaşık MÖ 3500 ve 4000 yılları arasında Sümer, takiben Akad, Asur ve Babil medeniyetlerinin dini inançlarını ifade etmektedir. Antik Mezopotamya dininin bu temelleri Erken Sümer hanedanları tarafından sistemleştirilmiştir.⁸² Sonraki dönemlerde oluşan uygarlıklar ve bölgeye yerleşen kavimler bu dini yapıyı benimsemiştir. Her ne kadar bölgenin bazı bölümleri arasında farklılık olsa da temel dini figürler, destanlar ve inanışlar aynı kalmıştır. Bu medeniyetlerde yaratılış, tufan ya da eskatoloji mitoslarının neredeyse aynı olduğunu görmek mümkündür. Çok tanrılı bir panteona sahip olan Mezopotamya'nın tanrı ve tanrıçaları zaman içinde isim değiştirmiş fakat özelliklerini genelde yitirmemişlerdir.⁸³ Dahası bu tanrılara dair yazılmış metinler, çeşitli ritüeller ve tapınaklar dahi neredeyse aynı özellikleri korumuşlardır. Bu derece benzerlikler arz eden tanrılar arasında bilhassa göksel tanrıların revaçta olduğu açıktır. Bunun muhtemelen sebebi eski dönemlerde insanların gök cisimlerini, güneşi, ayı ve yıldızları ulaşılmaz görmeleri, onlara ilahi anlam atfetmelerinden kaynaklanmaktadır.⁸⁴ Söz konusu dönemin insanlarında merak uyandıran bu gök cisimlerinin hareketleri, konumlarının değişmesi, ay ile güneşin günlük ve yıllık bir döngüde görev paylaşıyor olmaları bu durumu etkilemiştir.

---

dönemlerde ise Med, Part gibi birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. King, *Babylonian Religion and Mythology*, 2-3; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 64.

⁸² Bahse konu olan coğrafyaya Sümerlerin daha sonra yerleşmiş olduğu ve kendilerinden önce bu bölgede yaşayan Proto-Fıratlılar ve Sami kabilelerin çeşitli inanış biçimlerini sentezlemiş oldukları görüşü kabul görmektedir. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 63-64; Jean Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan (Ankara: Dost Yay., 2012), 228.; Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 90-91.

⁸³ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 241-242.

⁸⁴ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 152-154.

Nihayetinde Mezopotamya panteonunu sistemli hale getiren Sümer'in, bölgedeki inanışlarda baskın olduğu kabul edilmektedir. Çivi yazısının kullanımı sayesinde sosyal yaşama dair kayıtların tutulması ve Sümer rahip sınıfının düzenli yapısı, inanç akidelerinin sonraki toplumlara aktarılmasına olanak sağlamıştır. Sümer öncesi döneme ait yazılı kaynakların bulunmayışı bu bölgede bulunan topluluklara dair bilgilerimizi kısıtlı kıldığından buradaki yerel inanışlar hakkında pek bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. MÖ 3. binyılın erken zamanlarından kuzey Mezopotamya, Sümerlerle yakın temas içerisinde olan Samice konuşan grupların büyük ölçüde kontrolü altındaydı. Bu yüzden Sami topluluklarının, bireysel ve grup olarak Sümer medeniyetinin hem kültürel hem de siyasi alanlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmek mümkündür.⁸⁵

6. Mezopotamya Coğrafyasında Ortaya Çıkan Dinler ve

Tanrılar

Mezopotamya'nın birbirinden farklı birçok krallığa, irili ufaklı etnik gruba ev sahipliği yapan çoğulcu yapısı, inanış biçimlerinin ve dinlerin de çeşitliliğini arttırmıştır. Böylece çok sayıda kültün bulunduğu Mezopotamya'nın tanrı sayısı da azımsanmayacak derecede çoğalmıştır. Bu tanrılar daha ziyade dönem insanının kavramakta güçlük çektikleri seller, depremler, gel-gitler gibi çeşitli tabiat olaylarını ilişkilendirdikleri doğaüstü güçlere bağlamasıyla ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu doğaüstü güçler tanrı şeklinde tasavvur edilmiş ve bunların gündelik hayatta bazı alanlardan sorumlu oldukları düşünülmüştür.⁸⁶ Mesela bazı tarım toplumlarında tarım faaliyetlerinin bu tanrıların denetimi altında gerçekleştiği inancı bulunmaktaydı. Bu durum hayatın diğer alanlarında da geçerliydi. Bu toplumlar tanrılarına farklı anlamlar yüklemiş ve her alanla ilgili

---

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz. Larsen, "The Tradition of Empire in Mesopotamia", 77.; Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 61; Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 228.

⁸⁶ King, *Babylonian Religion and Mythology*, 9.

birbirinden farklı birçok tanrının varlığına inanmışlardır. Bu anlayış Eski Çağ'da insanların “çok tanrılı” (politeist⁸⁷) inançlarının temelini oluşturmuştur.⁸⁸

Mezopotamya dinleri şeklinde tabir edilen inanışların belli bir ismi bulunmamaktadır. Bölgede yaşamış olan toplulukların hemen hemen aynı tanrılara taptığı ve benzer inanışlara sahip olduğu görülmektedir. Yazının keşfiyle birlikte söz konusu tanrılara, inanışlara ve birtakım ritüellere dair bilgiler edindiğimiz Sümer döneminden itibaren buraya yerleşmiş olan hemen hemen tüm toplumların bazı farklılıklar olmasına rağmen aynı tanrılara tapırları anlaşılmaktadır. Örneğin, Sümer'de Nanna olarak adlandırılan ay tanrısının Akad döneminde bilgelik tanrısı anlamında *En.zu* olarak adlandırıldığı ve zamanla bunun önce *Zuen*'e, ardından *Suen*'e dönüştüğü görülmektedir.⁸⁹ Bu isim daha sonraki yüzyıllarda Asur ve Babil döneminde Sin olarak değişmiş ancak ay tanrısının karakteristik özelliğinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. “Büyük tanrıların” çoğu, Eski Sümer adlarından ziyade genellikle Sami adlar isimler almıştır. An'ın Anu'ya, Enki'nin Ea'ya, Nanna'nın Sin'e, Utu'nun Şamaş'a ve İnanna'nın İştâr'a dönüştüğü görülmektedir. Bu durum Sümer'den sonra hakimiyet kuran Samilerin, bu coğrafyanın gelişim sürecinde etkin rol üstlendiklerini ve Sümer'den miras kalan eski yapıları korumak suretiyle içselleştirdiklerini göstermektedir.⁹⁰

Mezopotamya inanışlarında tanrılarının doğa unsurlarına göre (hava, toprak, su, bitki, fırtına vb.) biçimlendiği görülse de büyük tanrılarının ağırlıklı olarak göksel tanrılar

---

⁸⁷ Politeizm kavramı, Yunanca çok anlamına gelen poly ve tanrı anlamına gelen theos sözcüklerinin birleşmesiyle türemiştir. Bir dinde veya bir inançta birden fazla tanrı/tanrıçanın varlığına inanılan bir anlayışa sahiptir. Monoteizmden farklı olarak politeizme göre, evrenin yaratılışı birçok tanrıdan oluşan bir panteon tarafından tasarlanmıştır. F. Kristensen, *The Meaning of Religion: Lectures in the Phenomenology of Religion* (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013), 209-237.

⁸⁸ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, çev. Koray Akten - Erdal Cengiz (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 159.

⁸⁹ T. Pinches, *The Religion of Babylonia and Assyria: Religions Ancient and Modern* (London: Archibald Constable Co LTD, 1906), 81; A. Kirk Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods* (Toronto: University of Toronto Press, 2002), 1/51; Jacobsen Thorkild, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion* (New Haven: Yale University Press, 1976), 121; Green, *The City of the Moon God*, 24-25.

⁹⁰ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 241.

olduğu anlaşılmaktadır.⁹¹ Mezopotamya insanların evren anlayışına göre; evrenin “gökyüzü”⁹² tabir edilen kısmının hiyerarşik bir düzende olduğuna, en üst katmanında en önemli tanrıların ikamet ettiğine inanılırdı. Bu tanrılar yaratıcı olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.⁹³ Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan Sin ve Şamaş tanrılarının bu katmanda, göksel tanrılar arasında yer aldığı inancı kuvvetliydi.⁹⁴ Bu iki tanrının konumunu ve diğer önemli tanrılarla ilişkilerini doğru bir biçimde değerlendirmek amacıyla göksel tanrılar, bunların özellikleri aşağıdaki listede sınıflandırılmış ve bu tanrılara verilen isimler belirtilmiştir. Çalışmanın ana odağı olan düal inanış yapısı nedeniyle gökyüzünün karanlık yansıması şeklinde tahayyül edilen yeraltı diyarının tanrıları da bu listede ele alınmıştır.

1. Anu/An: Tanrılar panteonunun baş tanrısı olarak kabul edilen bu tanrının gökyüzünün en üstünde ikamet ettiğine inanılmaktadır. Gökyüzü tanrısı olduğu düşünülen Eski Sümer tanrısı An, adını Sümerce hava anlamına gelen kelimedenden almıştır.⁹⁵ İkinci binyılın ortalarından sonra çoğu Sümer tanrısı gibi genellikle Sami bir ad almış ve An, Anu’ya dönüşmüştür.⁹⁶ Babil yaratılış mitosuna göre; ilksel denizin tatlı ve tuzlu sularının ayrılmasının ardından iki zıt prensip olarak tatlı suyu temsil eden Apsu ve tuzlu suyu temsil eden Tiamat’ın birleşmesinden öncelikle Lahmu ve Lahumu yaratılmıştır. Bu ikilinin ardından Anşar ne Kinşar adındaki iki kardeş var edilmiştir. Bir süre sonra bu ikisinin kutsal evliliğinden gökyüzü tanrısı Anu doğmuştur.⁹⁷ Anu,

---

⁹¹ Thorkild Jakobsen, “Mesopotamia”, *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay of Speculative Thought in the Ancient Near East* (Chicago: The University of Chicago Press, 1977), 127.

⁹² Sümer ve Babillilerin gökyüzü (sky) ile cenneti (heaven) birbirinden ayırmadığı anlaşılmaktadır. M. De Jonge - M. Hutter, “Heaven”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (London: Routledge, 2004), 388.

⁹³ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 155; Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 111-113.

⁹⁴ Sin ve Şamaş’ın gökyüzü ve yeraltı diyarı arasında dönüşümlü olarak bulunduğu dair inanış yaygındı. Bkz. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 83.

⁹⁵ An, Sümerce gökyüzü anlamına gelmektedir. De Jonge - Hutter, “Heaven”, 388; Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), “An”, 18.

⁹⁶ De Jonge - Hutter, “Heaven”, 388; Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 241-242.

⁹⁷ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-I*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yay., 2007), 90-91.

Helen dönemine ve muhtemelen MÖ 200'e kadar Babil, Uruk ve diğer şehirlerdeki Akitu festivalinde güçlü bir şekilde yer aldığı bilinmektedir. Daha sonraki üstünlüğünün bir kısmı, Yunan tanrısı Zeus ve Ouranos ile özdeşleşmesiyle izah edilebilmektedir.⁹⁸

2. Enlil: Hava tanrısı Enlil, ilksel An ve Ki'nin oğlu olduğuna inanılmaktaydı. Ekur kutsal alanının inşa edildiği Nippur şehrinin vesayet tanrısı olmasının yanı sıra güney Mezopotamya'nın en önemli tanrısı olarak görülmekteydi.⁹⁹ Çoğu Sümer ayininde, mit ve dualarında önemli bir yere sahip olduğu bilinen Enlil, An'ın yerine geçerek Sümer panteonunun baş tanrısı konumuna yükselmiştir. En erken kayıtlarda Enlil, "tanrıların babası", "göğün ve yerin kralı" ve "bütün ülkelerin kralı" gibi çeşitli sıfatlarla tanımlanmıştır.¹⁰⁰ Mitolojide, ay tanrısı Nanna'yı yaratmak için "Enlil'in suları" tarafından hamile bırakılan Ninlil eşi olarak geçmektedir. Genellikle boynuzlu başlık ve katmanlı etekle veya bir kaide üzerinde boynuzlu bir taçla tasvir edilmiştir.¹⁰¹
3. Enki: Mezopotamya tanrılar panteonunun su tanrısı olarak bilinmektedir. Eşi Damkina olarak bilinen Enki'ye, Eridu şehrinde E-engurra adında bir tapınak adanmıştır. Enki bilgelik tanrısı olarak kabul edilmekte ve yeryüzünü düzenlemek onun görevi olarak görülmekteydi.¹⁰² Genellikle omuzlarından veya bir vazodan fışkıran ve sıçrayan balıkları içeren iki su dalgaları (Dicle ve Fırat) ile tipik boynuzlu başlık ve katmanlı etekli bir figür olarak temsil

---

⁹⁸ Jordan, "An", 21-22; Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 241; Rosenberg, *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, 243.

⁹⁹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya* (Ankara: TTK Yay., 1987), 482-483.

¹⁰⁰ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 160.

¹⁰¹ Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Enlil", 90; Enlil hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 291-295.

¹⁰² Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 164.

edildiği görülmektedir.¹⁰³ İnsanlara zanaatkarlığı öğrettiğine ve krallara akıl verdiği inaniılmaktaydı.¹⁰⁴

4. Sin: Sümer panteonunda büyük bir semavi tanrı olan ve muhtemelen çok erken tarım-öncesi zamanlarda ortaya çıkan ay tanrısı Nanna'nın Akad sonrası dönemde aldığı isimdir. Enlil'in ilk oğlu olarak kabul edilen Sin, mitolojide güneş tanrısı Şamaş'ın ve tanrıça İştari'nin babası olarak bilinmekteydi. Enlil'in göğü ve yeri birbirinden ayırmasından sonra gökyüzünün aydınlatılma görevini Sin, oğlu Şamaş ile birlikte yürüttüğü inanışı yaygındır.¹⁰⁵ Üçüncü Ur Hanedanlığı döneminde onun onuruna yeni yıl festivali olarak Akitu düzenlendiği bilinmektedir. Geceyi aydınlattığına, zamanı ölçtüğüne ve bereket sağladığına inanılan Sin, karanlığı aydınlatan bir araba üzerinde gökyüzüne doğru seyahat ederken tasvir edilmiştir.¹⁰⁶

5. Şamaş: Bu tanrının kökeni Sümer'de Utu olarak bilinen güneş tanrısına dayanmaktadır. Işığı sayesinde her şeyi aydınlatma özelliğiyle adaletin ve kanunun uygulanmasındaki tanrısal güç olarak kabul edilmekteydi.¹⁰⁷ Ay tanrısı Sin'in oğlu olduğuna inanılırdı. Doğu'daki dağların tepesinden doğup Batı'daki dağların ardından battığı düşünülen Şamaş hem yerde hem gökte "yargıç" olarak görülmüş¹⁰⁸, adalet tanrısı olması nedeniyle yoksulları koruma görevi ona atfedilmiştir. Güneş diski ile sembolize edilen Şamaş, özellikle Sippar ve Larsa şehirlerinde önemli bir konuma sahipti.¹⁰⁹ Genellikle

---

¹⁰³ Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Enki", 89-90.

¹⁰⁴ Günaltay, *Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya*, 467.

¹⁰⁵ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi-Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, çev. Alaeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi, 1993), 31-32.

¹⁰⁶ Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Sin", 212.

¹⁰⁷ Tahminen güneşin göklerde katettiği yol boyunca her şeyi görmesi nedeniyle, Şamaş doğruluğun, adaletin ve haklılığın tanrısı olarak görülmeye başlanmıştır. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 224; Manfred Lurker, *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (London: Routledge, 2004), "Shamash", 165.

¹⁰⁸ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 304.

¹⁰⁹ J. Oates, *Babil*, çev. Fatma Çizmeli (Ankara: Arkadaş Yay., 2004), 182-183.

boynuzlu bir miğfer takarken ve şafağı simgeleyen, çıktığı bir dağın yamacını kesmek için kullandığı budama testeresinden farklı olmayan testere kenarlı bir silah taşırken tasvir edildiği görülmektedir.¹¹⁰

6. İştar: İştar, muhtemelen tüm eski Yakın Doğu tanrıçalarının en önemlisi olduğuna inanılırdı. Sümer aşk ve savaş tanrıçası İnanna'nın muadili olarak büyük ölçüde onun özelliklerini devraldığı anlaşılmaktadır.¹¹¹ Ay tanrısı Sin'in kızı olduğu bilinmekle birlikte kimi yerde cennet tanrısı Anu'nun kızı olarak da geçmektedir. Genellikle kanatlı ve omuzlarında silah kılıfları ile tasvir edilmiştir. Çoğu tasvirde aslan başlarıyla süslenmiş çift başlı bir asa taşıdığı ve kendisine bir aslanın eşlik ettiği görülmektedir. Sekiz köşeli bir yıldızla sembolize edilirdi.¹¹²
7. Ereşkigal: Yeraltı diyarına hükmeden Sümer tanrıçası. "Büyük evren" olarak adlandırılmaktadır. Eşi Nergal'dir.¹¹³ Muhtemelen Ereşkigal, tanrıça İnanna'nın karanlık bir alter egosu olarak görülebilir ve bazı metinlerde onun büyük kardeşi olarak tanımlanmaktaydı. Mitolojide Ereşkigal, İnanna'ya meydan okur ancak yedi Annunaki tarafından yargılanmasının ardından yeraltı tanrıçasının onu ölüye dönüştürdüğüne inanılırdı. Ancak üç gün süren ölüluğün ardından bilgelik tanrısı Enki'nin müdahalesiyle yeniden canlandığı düşünülürdü.¹¹⁴
8. Nergal: Yeraltı diyarına eşi Ereşkigal ile birlikte hükmeden Sümer tanrısı olduğu bilinmektedir. Enlil ve Ninlil'in oğlu olarak kabul edilen Nergal¹¹⁵

---

¹¹⁰ Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Shamash", 331; Ayrıca bkz. Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 305-308.

¹¹¹ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 241.

¹¹² Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Ishtar", 143; Ayrıca bkz. Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 309-311.

¹¹³ Manfred Lurker, *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (London and New York: Routledge, 2005), "Ereskigal", 58-59.

¹¹⁴ Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Ereshkigal", 92.

¹¹⁵ Manfred Lurker, *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (London and New York: Routledge, 2005), "Nergal", 135.

Yeraltı dünyasının hükümdarı olmasının yanı sıra bir savaş ve ölüm tanrısı olarak tasvir edilmekteydi. Emeşlam tapınağının ona adandığı bilinmektedir. Genellikle yerden çıkan sakallı bir figür olarak tasvir edilmekte ve tipik olarak aslan başlarıyla süslenmiş çift kenarlı bir topuz pala taşıdığı görülmektedir.¹¹⁶

Taptıkları tanrılar için zigguratlar inşa eden Sümerlerin¹¹⁷ inançlarına önem vermiş oldukları; tanrılar adına çeşitli ritüeller ve törenler düzenlemelerinden, tanrılara kurban sunmalarından,¹¹⁸ maddi ve manevi olarak tanrılarını memnun etmeyi görev saymalarından anlaşılabilir. Sümerler tarafından sistemleştirilen söz konusu din anlayışı ve tanrılar panteonu zaman içerisinde Mezopotamya'ya yayılmış ve yerleşmiştir. Çivi yazısının komşu toplumlar tarafından kullanılmaya başlanması Sümer'e ait mitosların, kültürün ve yaşam şeklinin yanı sıra inanışların da Mezopotamya'nın diğer halkları arasında benimsenmesine yol açmıştır. Bu durum neredeyse birbirinin aynısı olan mitoslar ve tanrılar aracılığıyla kendisini açık bir biçimde göstermektedir. Çoğu ritüel, mitos, kutsal mekân formlarının birbirinin devamı niteliğinde olduğu görülmektedir.¹¹⁹ Sümer sonrası dönemde, bölgede etkinlik gösteren çoğu toplumun inanış biçimlerinde bu izleri görmek mümkün olabilmektedir. Sümerler Akkad'ı, Babil'i etkilemiş ve bu medeniyetler aracılığıyla temelde aynı inanışlar Asur'a aktarılmıştır.¹²⁰ Buradan hareketle Sümer mitolojisine baktığımızda genel hatlarıyla Mezopotamya inanışlarının temelini anlamamız mümkün olabilmektedir.

Demirci'ye göre, antik arketipler evrensel olduğundan Mezopotamya inanışlarının üzerinde yükseldiği arketipleri incelemek, eş zamanlı insanlık tarihinin ortak

---

¹¹⁶ Micheal Jordan, *Dictionary of Gods and Goddess* (New York: Facts on File, 2004), "Nergal", 218.

¹¹⁷ Sümerlere göre tanrılar kendileri için inşa edilen tapınaklarda yaşamakta ancak zaman zaman şehri de gezmekteydi. Bkz. Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, çev. Nihal Uzan (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010), 15. Söz konusu durum Akad döneminde de devam ettirilmiştir. Bkz. RINAP Sargon II 8, 34b; Sargon II 9, 103; Sargon II 43, 62 vd.

¹¹⁸ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 282.

¹¹⁹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 11.

¹²⁰ King, *Babylonian Religion and Mythology*, 4-5.

inanişlarını incelemek anlamına gelmektedir.¹²¹ Dönem toplumlarının yaşam biçimlerini yansıtan bu inanişlar iyi birer sembolik alem örneği sayılabilir. Gök gibi yer, deniz ve havanın denetimini elinde bulunduran tanrıların yaratıcı tanrılar olduğu düşüncesinin hâkim olduğu panteonun biçimlenmesinde, dönemin tarım toplumlarının etkisine değinilmişti. Tarıma elverişli toprakların yerleşim için tercih edilmesinin yanı sıra doğa olaylarının inanç biçimlerinin oluşmasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mevsimler, yağışlar, gel-gitler, su taşmaları gibi doğa olaylarını yönettiğine inanılan ay ve güneş tanrıları bu nedenle önemli bir kültün oluşmasında rol oynamıştır.¹²² Özetle insanların hayatta kalmak için işlemeye başladıkları toprak ve toprağın verimliliğini sağlamak gibi bazı amaçlar doğa olaylarının, gökyüzünün, ay ve güneşin konumlarının izlenmesini; böylece temel inanişların şekillenmesini sağlamıştır.

Mezopotamya inanişlarında soyut ve insani özelliklerden arınmış (ya da antropomorfik olmayan) bir tanrı fikri bulunmaz. Evrenin büyük bir tanrılar topluluğu tarafından yönetildiğine inanılıyor ve bu tanrıların da insanlara benzediği düşünülüyordu.¹²³ Tanrıların tamamen insanlar gibi olduğu fikri hakimdi çünkü tanrıların onları “kendi suretlerinde” yarattığı düşüncesi oldukça netti.¹²⁴ Eski yazıtlarda, kalabalık bir ailenin bireyleri olduğuna inanılan bu tanrıların insanlara has ilişkiler yaşayıp evlendiği, çocuk sahibi olduğuna dair ifadelere denk gelmektedir. Bu tanrısal ailenin üyeleri yüzlerce tanrı ve yüzlerce doğaüstü varlıktan oluşmaktadır.¹²⁵

---

¹²¹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 12-18.

¹²² Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 152-154.

¹²³ Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 11; King, *Babylonian Religion and Mythology*, 8.

¹²⁴ Söz konusu mitoslarda insanın yaratılışında tanrılarından birinin kanı yaratım maddesi olan toprak ve/veya balçığa akıtılarak ona tanrısal bir yön kazandırılır. Detaylı bilgi için bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 150-151; Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni* (İstanbul: Kaynak Yay., ts.), 35-37. Ayrıca Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da tanrının insanı kendi suretinde yarattığı ifadeleri çeşitli pasajlarda yer almaktadır. Bkz. Yaratılış 1:26 ve 9:6. Bununla birlikte İslam geleneğinde bu konunun tartışmalı olduğu görülmektedir. Hadislerde geçen “Allah Âdem'i Rahmân sûretinde yarattı” ifadelerinin içerdiği Rahman kelimesi Tanrı'nın kendisi olarak görülmüştür. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi ve tartışmalar için bkz. William M. Watt, “Tanrı Sûretinde Yaratılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma”, çev. Hüseyin Kahraman, *Early Islam Collected Articles*, (1990), 94-100.

¹²⁵ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 17.

Mezopotamya panteonun en önemli tanrıları arasında Sin ile çocukları Şamaş ve İştâr bulunmaktadır. Bu ailenin oluşmasından, evrenin yaratılmasından evvel ilksel suların var olduğu bir kaos durumu söz konusudur.¹²⁶ Tıpkı Mezopotamya'daki çoğu yaratılış mitosunda olduğu gibi ilkin tatlı ve tuzlu suların birbirinden ayrılmasının ardından ilk tanrısal çocuğu meydana getirmeleri yaratılışın ilk basamağını oluşturmaktadır. Ardından yer ve göğe hükmeden tanrılar meydana gelir ve diğer tanrıların yaratılması/doğması bu süreci izler. Böylece her biri farklı bir alana hükmeden birçok tanrıdan oluşan bir grup evreni yönetmeye başlar. Fakat bu tanrıların hizmetini görmesi için insanın yaratılmasına ihtiyaç duyulur ve ilk insan bu tanrılar tarafından toprak, kil veya balçıktan yaratılmış olur.¹²⁷ Sümer'den Akad'a, Asur'a, Babil'e kadar bu mitosların ufak farklılıklar dışında neredeyse birbirinin aynısı olduğunu ve çeşitli ortak özelliklere sahip olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır.

Yukarıda özetlenen Mezopotamya dininin bu ortak özellikleri söz konusu inanışların genel çerçevesini oluşturmaya ve temelde bunların mahiyeti hakkında fikir sahibi olmaya imkân sağlamaktadır. Antropomorfik olan Mezopotamya tanrılarının ölümsüz olduğu ve asıl mekanları olan uhrevi bir alemde yaşamlarını sürdürdükleri inancı hâkimdir. Yine de tanrıların bazı dönemlerde insanların yaşam sürmeleri için yarattıkları dünyayı ziyaret ettikleri, insanlarla ilişki kurdukları düşünülmüştür. Bu yüzden tanrılara adanan tapınakların da bir ikametgâh olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Bunların genelde dağ şeklinde inşa edildiği görülmektedir. Muhtemelen dağ doruklarının gökyüzüne yakın olması ve eski çağlarda insanların ulaşmasının neredeyse imkânsız olması dağları gizemli kılmış ve tanrıların ikamet ettiği yerler olduğu fikrini

---

¹²⁶ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 153; F. G. Bratton, *Yakın Doğu Mitolojisi*, çev. Nejat Muallimoğlu (İstanbul: MÜİFV. Yay., 1995), 28; Samuel N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yay., 2016), 83, 140.

¹²⁷ Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Merkez Kitaplar, 2006), 47.; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 153-198.

kuvvetlendirmiş olmalıdır.¹²⁸ Sümer ve Akad uygarlıklarında dağ motifinin diğerlerine nazaran muğlak olmakla birlikte bu iki toplum tarafından inşa edilen zigguratların tanrıların yerleşim yeri olan suni dağlar olduğu düşünülmektedir.¹²⁹ Dolayısıyla Mezopotamya inanışlarına ait kült merkezleri ve tapınakların bir dağ formunda olduğu anlaşılmaktadır.

Mezopotamya'da çoğu kült merkezinin, bulunduğu bölgedeki birincil tanrıya adandığı bilinmektedir. Farklı şehirlerde bir tanrının diğerlerine oranla daha öne çıktığı¹³⁰ ve her bir kült merkezinin şehrin koruyucu tanrısına adanmış büyük bir tapınağa sahip olduğu görülmektedir. Mesela Uruk şehrinde Tanrıça İnanna'nın¹³¹ birincil sıraya yükseldiği ve kendisine adanan en büyük tapınak olan Eanna'nın (göğün evi)¹³² burada bulunduğu bilinmektedir. Bu tanrıların arasındaki çekişmenin zaman zaman kuvvetlendiği; bunların baş tanrı konumunda buldukları şehirlerin de bu mücadele doğrultusunda kimi zaman yükseldiğine kimi zamansa düştüğüne şahit olmak mümkündür. Bu türden durumlar çoğunlukla şehirlerin egemen güçleri arasındaki siyasal kavgalardan kaynaklanmaktaydı.¹³³ Zira şehrin tanrısı sadece dini açıdan değil politik açıdan da önem teşkil etmekteydi. Atılan politik adımlarda, yapılan antlaşmalarda, devlet yazışmalarında tanrıların adına yer verilmesi bir gelenek haline dönüşmüştü. Bu sebeple tanrıların statüsü politik duruma göre değişkenlik gösterebilmekteydi. Örneğin kraliyet

---

¹²⁸ Nippur'da tanrı Enlil adına yapılan tapınağın adının dağ evi anlamına gelen E-kur buna örnek olarak gösterilebilir. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 211.

¹²⁹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 17-18.

¹³⁰ Mesela yeryüzü tanrısı Enlil'e Nippur'da, Deniz tanrısı Ea'ya Eridu'da, Ay tanrısı Nanna'ya Ur'da, Güneş tanrısı Utu'ya Larsa'da tapılmaktaydı. Bkz. King, *Babylonian Religion and Mythology*, 10-11; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 19.

¹³¹ Asur ve Babil versiyonunda adı İştar olarak geçmektedir.

¹³² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 51; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 29.

¹³³ Mezopotamya inanışlarında tanrılar ile tapıldıkları şehirler arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktaydı. Çoğunlukla bu tanrıların kaderi, ilişkili oldukları şehrin politik, siyasi durumuna bağlı olarak şekillenmekteydi. Bir savaşı kaybeden şehir başka bir şehrin boyunduruğu altına girdiğinde kaybeden tarafın tanrısı da kazanan tarafın tanrısının egemenliği altına giriyordu. Bkz. King, *Babylonian Religion and Mythology*, 11-12.

yazmalarında politik gücünü arttıran Sargon'un, Sin'i tanrıların kahramanı olarak yücelttiği ve onun adını ilk sırada andığı görülmektedir:

Şītaš (III) ayında - Tanrı Daragal'ın oğlunun ayı, kararları veren ve (uğursuz) işaretleri ortaya çıkararak, gökyüzünün ve ölümler diyarının ilahi ışığı, tanrıların kahramanı, tanrı Sîn - tanrılar Anu, Enlil ve prens Ea'nın emriyle tanrı Kulla'nın ayı olarak adlandırıldı.¹³⁴

Benzer şekilde, Babil'in bölgede siyasal egemenliğini pekiştirmesi neticesinde Semitik tanrıların yükselişe geçmesi bu durumu izah etmekteydi. Mesela Babil'in egemenliğiyle güneş tanrısı Şamaş'ın, Asur egemenliğiyle de tanrı Aşur'un önem kazandığı görülmektedir.¹³⁵ Bu durum tanrıların siyasi gücünün de bir göstergesidir. Mezopotamya tanrılarının siyasi, dini ve ekonomik etkilerinin yanı sıra önem arz eden bir diğer husus ise; bunların ilişkilendirildikleri olgulara göre birtakım özellikler kazanmış olmalarıydı. Çoğunlukla gök cisimleri ve doğa unsurlarıyla özdeşleştirilmiş olan tanrıların ilişkilendirildikleri nesne veya kavramların bizzat kendisi mi, yoksa sembolü mü olduğu bilgisi net olmamakla birlikte bunlara has özellikleri taşıdıkları anlaşılmaktadır.¹³⁶ Bu işaret veya nesnenin bir tanrının epifanisiyle bütünleştikleri için değer ve kutsallık kazandıkları görülmekle¹³⁷ birlikte bunların tanrının kendisi olduğunu ifade etmek pek mümkün değildir. Demirci'nin aktardığına göre bir gezegen ile ilişkilendirilen tanrının, ilişkilendirildiği nesne karşısındaki durumu aslında enkarnasyon bağlamında ele alınmalıdır. Buna göre Sin, bizzat ayın tanrısı ya da ayda oturan bir tanrı değildir. Fakat ay, Sin'in tecellilerinden biridir. Söz konusu ilişki sadece sembolizm

¹³⁴ Bkz. Sargon II 43, 57.

¹³⁵ Peeter Espak, *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology* (Tartuensis: University of Tartu, 2010), 24, 90-92.

¹³⁶ Mezopotamya inanışlarında tanrıların ilişkilendirildikleri gezegen, nesne veya obje ile sembolize edildikleri açıktır. Eliade'ye göre bu sembollerin "insanlığın din ve büyü tarihinde oynadıkları önemli rol hiyerofanilerin simgeye dönüşmesinden kaynaklanmaz. Simge bir hiyerofaniyi geliştirdiği ya da onun yerini aldığı için önemli değildir; hiyerofaninin oluşum sürecini devam ettirebildiği özellikle de gerektiğinde kendisi de bir hiyerofani olabildiği, yani başka hiçbir "ifadenin" ortaya koyamayacağı kutsal ya da kozmolojik bir gerçekliği ortaya koyduğu için önemlidir." Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yay., 2003), 224.

¹³⁷ Douglas E. Van Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art* (Rome: Pontificium institutum biblicum, 1945). Aktaran Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 423.

ilişkisi bağlamında değerlendirilemez. Burada ay tanrısının ortaya çıktığı her şey ona aittir fakat o bütün tecellilerin dışında ontolojik bir varlıktır. Yani tanrının birlikte belirttiği her nesne bizzat tanrının kendisi olarak kabul edilmekteydi.¹³⁸ Söz konusu tanrıların birbiriyle akrabalık ilişkisi içinde olması da bir diğer özelliktir. Bu tanrıların tamamının büyük bir ailenin fertleri olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca şeytansı varlıklar, yarı tanrılar, devler ve kahramanlar da bu ilişkiye dahil edilebilmektedir.¹³⁹ Dolayısıyla sadece iyi tanrıların değil aynı zamanda demonik varlıkların da yer aldığı bir panteon söz konusudur.

Antik Mezopotamya’da evren anlayışı tanrıların ve diğer varlıkların konumlarına göre şekillenmiştir. Eski yazıtlar Sümerlerin ve Akadların evreni, birbirinden ayrılmış üst üste belirli seviyelerden oluşan katmanlı bir yapıda tasavvur ettiklerini göstermektedir. Yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla; en büyük tanrı Anu’nun yaşadığı göğün en üst katmanı, orta katmanı, gökyüzü, yeryüzü, Apsu ve son olarak yeraltı dünyası (ölüler diyarı)¹⁴⁰ yer almaktadır.¹⁴¹ Bu kozmik yapıdan anlaşılacağı üzere tanrılar arasında bir hiyerarşi ve görev dağılımı mevcut olup evrenin düzeni bu çerçevede sağlanmaktaydı. Tanrılar kendi aralarında yaratıcı olan ve olmayan şeklinde sınıflandırılmakta ve yaratıcı tanrılar daha çok büyük tanrılar olarak tanımlanmaktaydı.¹⁴² Kısaca özetlenmiş olan bu inanışlar birçok medeniyetin kendi inanışlarıyla sentezlediği çok renkli bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aldığı göç dalgaları aracılığıyla farklı bölgelerden -ve hatta kıtalardan- çeşitli dinlerin, inanç sistemlerinin, felsefe akımlarının, mitlerin buraya

---

¹³⁸ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 22-23.

¹³⁹ Spencer L. Allen, *The Splintired Divine* (New York, 2011), 34-35. Ayrıca bkz. Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 23.

¹⁴⁰ Babil Mitolojisinde *Arallû* adıyla bilinen ölümler diyarının bir diğer adı ise *māt lā tārī*, yani “dönüşü olmayan diyar”dır. Bkz. King, *Babylonian Religion and Mythology*, 34-35.

¹⁴¹ Wayne Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography* (India, 1998), blm. Giriş ve 10-12; Brian Godawa, “Mesopotamian Cosmic Geography in the Bible”, *The BioLogos Foundation*, (2011), 2-4. https://www.fliedner.es/media/modules/editor/cienciayfe/docs/biologos/25-godawa_scholarly_paper_2.pdf ET 28/01/2023.

¹⁴² Hem Sümerce hem de Akadca da “Her şeyin yaratıcısı” kavramı, panteonun en büyük tanrıları sayılan Anu, Enlil, Enki ve Marduk için kullanılmıştır. Bkz. M.C.A Korpel, “Creator of All”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (London: Routledge, 2004), 208; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 155.

taşınması sonucunda bölge zenginleşmiştir. Ancak antik çağlarda daha ziyade çok tanrılı dinler yaygındı.

Çok tanrılı dinlerin yanı sıra Mezopotamya’da Sır Dinleri olarak tabir edilen gnostik, gizem kültlere rastlamaktadır. “Sır Dinleri” olarak adlandırılan Maniheizm, Mitra Kültü, Sabiilik gibi çok sayıda kültün bu coğrafyada etkili olduğu bilinmektedir. Temel prensibi “gizlilik” ilkesi olan¹⁴³ söz konusu kültürlerin “başlı başına birer dinî sistem olmaktan ziyade müntesiplerinin ruhsal dünyalarına hitap edebilme amacı güden ve çeşitli mitler etrafında şekillenen bir yapıda olduklarını”¹⁴⁴ ve bilhassa Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nde Roma’da resmi din olarak kabul edilen Mitra’nın¹⁴⁵ ağırlık kazandığını söylemek mümkündür. Eski İran’da MÖ 2. bin yıldan itibaren tapım gören bir Hint-İran tanrısı olan Mitra’nın, Hindistan’da tapılan Vedic Mitra ile ilişkili olduğu kabul edilmektedir.¹⁴⁶ Sır dinlerinin köken olarak Anadolu, Mısır, İran ve/veya Hindistan’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada inanılan farklı ilahlar etrafında biçimlenmiştir. Fakat bu dinlerin yaygın oldukları bölgeler Yunanistan ve Roma olsa da Mezopotamya coğrafyasında bunların etkin bir biçimde karşımıza çıktığı görülmektedir.¹⁴⁷

Günümüzde dünya nüfusunun yarısından fazlasının mensubu olduğu Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi yaşayan dinlerin ana vatanı olan Yakındoğu’nun Mezopotamya ile ortak bir paydada buluşması doğal olarak inanç, kültür gibi konularda alışverişi kaçınılmaz kılmıştır. Bu yüzden Mezopotamya’nın kültürel ve dini özelliklerinin etkisini

---

¹⁴³ Fuat Aydın, “Sır Dinlerinde Kurtuluş (Orfizim-Mitraizm ve Gnostizm)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 189-190.

¹⁴⁴ Zafer Duygu, *Konstantinos’tan Teodosyus’a: Hristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, 2015), 46.

¹⁴⁵ Mitra hakkında detaylı bilgi için bkz. Franz Cumont, *The Mysteries of Mithra* (London: The Open Court Publishing Company, 1903).

¹⁴⁶ Payam Nabarz, *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief That Shaped the Christian World* (Rochester: Inner Traditions, 2005), 2-11.

¹⁴⁷ Türkiye sınırları dahilinde Gaziantep’te ve Diyarbakır’da -2017 yılında Zerzevan kalesi kazılarında keşfedilen yeni tapınakla- olmak üzere iki Mitra Kültü merkezi bulunmaktadır.

bu üç dinde görmek mümkündür. Bilhassa ilk tek tanrılı din (monoteist din¹⁴⁸) kabul edilen Yahudilikte bu izlere rastlanmaktadır. Zira Yahudilik Mezopotamya inanışlarının oldukça yaygın olduğu bir dönemde, MÖ 13. veya 15. yüzyılda bölgede doğmuş ve gelişmiş bir dindir.¹⁴⁹ Kökleri, Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde¹⁵⁰ adı sıklıkla geçen İbrahim, İshak ve Yakup'a kadar uzandığı kabul edilen Yahudilik,¹⁵¹ temelde *seçilmiş* halk ve *vaadedilmiş* kutsal topraklar dogmasına dayanmaktadır.¹⁵² Bu *seçilmişlik* olgusu İsrailoğulları ile özdeşleşmiştir. Yahudi tarihinin büyük peygamberi kabul edilen ve Tanrı'nın On Emri verdiği Musa'nın MÖ 13. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Eski Ahit'e göre Musa Peygamber, Mısır'da sürgünde bulunan İsrailoğulları'nı kölelikten kurtarmış ve Tanrı'yla ahitleşerek Tevrat'ı (Torah) almıştı.¹⁵³ Tevrat'ta geçen ifadelerden anlaşılacağı üzere İsrailoğulları'ndan bir tek tanrı olarak Yahve'ye iman etmeleri ve O'nun gönderdiği Yasa'ya bağlı kalmaları istenmiştir.

Tevrat'a göre İbrahim, Keldani şehri Ur'da dünyaya gelmiş ve daha sonra Harran'a göç etmiştir. Ayrıca Mısır'dan çıkışlarından sonra Yahudiler ana topraklarına dönmüş ve dinlerini icra etmiştir. Roma-Pers savaşları sırasında Roma İmparatorluğundan kaçan Yahudilerin Mezopotamya'nın kuzeyine Babil ve çevresine yerleştikleri bilinmektedir.¹⁵⁴ Bu coğrafyada gelişen Yahudilik ve Mezopotamya dinleri arasında önemli bir etkileşim olduğu açıktır. Bu inançlar kendine özgü coğrafi ve kültürel şartlarla büyüyüp gelişmiştir. Mezopotamya'nın dağlar, ovalar ve ırmakların oluşturduğu bu coğrafi etkinin yanı sıra güneş, ay ve yıldızların kozmik hareketleri de bu medeniyetin

---

¹⁴⁸ Yunanca tek anlamına gelen mono ve tanrı anlamına gelen theos sözcüklerinin birleşmesiyle türeyen monoteizm kavramı, doğası gereği her şeyden üstün olan tek bir tanrının varlığına inanmayı ifade eden anlayıştır. Monoteist anlayışa göre tüm varlıkları kapsayan tek bir tanrısal gerçeklik bulunmaktadır. Evrenin yaratılışı tamamen tek bir tanrı tarafından icra edildiği ve evrenin sonunda her şeyin yine bu tanrının özünde bir araya geleceği fikri bulunmaktadır.

¹⁴⁹ Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 60.

¹⁵⁰ İbrahim peygamber hakkında bilgi için bkz. Yaratılış 11:29-31.

¹⁵¹ Yahudi adı, Yakup'un oğullarından Yahuda'nın adından gelmektedir.

¹⁵² Baki Adam, "Yahudilik Açısından Diğer Dinler ve Mensupları", *Dinler Arası İlişkiler* (Ankara: Garfiker Yay., 2017), 86; Adam, "Yahudilik", 60; Jacob Neusner, *Judaism: the basics* (London ; New York: Routledge, 2006), 2.

¹⁵³ Bkz. Mısır'dan Çıkış. Ayrıca bkz. Adam, "Yahudilik", 63.

¹⁵⁴ Frank Gavin, *Aphraates and The Jews: A Study of the Controversial Homilies of the Persian Sage in Their Relation to Jewish Thought* (New Jersey, Piscataway: Gorgias Press, 2009), 18-25.

inanç sistemlerinde temel oluşturmuştur.¹⁵⁵ Bu çalışmada, Mezopotamya'nın en önemli tanrıları arasında Sin ve Şamaş'ın bulunmasının arka planındaki sebepleri ortaya koymak ve bunların, günümüzde milyarlarca insanın inandığı dinlere etkileri olup olmadığını anlamak gayesiyle Sin-Şamaş örneği fenomenolojik bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

---

¹⁵⁵ Jakobsen, "Mesopotamia", 127.

1. BÖLÜM:

MEZOPOTAMYA'DA SİN-ŞAMAŞ KÜLTÜ

Mezopotamya inanışlarında düal bir forma sahip Sin ve Şamaş kültlerinin ne olduğu ve bunların günümüz dinlerine nasıl ve/veya ne boyutta yansımış olabileceği konusuna ışık tutan kaynakların çoğu arkeolojik kalıntı ve belgeden oluşmaktadır. Bilhassa Nippur'dan¹⁵⁶ çıkarılan tabletlerin analizi yapıldıkça edinilen bilgi hacmi genişlemektedir. Çoğunlukla Sümerce olan bu malzemelerin yanı sıra Türkiye sınırları dahilinde yürütülen kazı çalışmalarında Aramice ve Fenikçe gibi dillerde yazılmış kaynaklara denk gelinmektedir. Bilhassa Ur ve Harran'da büyük bir öneme sahip olan Sin, Mezopotamya'daki Aramiler gibi göçebe toplulukların yaşam biçimini yansıtan bir gelenektir. Bu coğrafyada bulunan Aramice kimi yazıtlardan anlaşıldığı üzere Sin, Aramiler için de önemli bir tanrı olmuştur. Türkiye sınırları içerisinde "Harran civarında ay kültünün varlık gösterdiği diğer şehirlerin başında İm-mir-ina ve Şi-ri-na (bugünkü Serin kasabası) gelmektedir. Bu şehirlerde yaşayan insanların isimlerinin çoğunda Sin adının geçmesi bunun önemli kanıtlarından biridir."¹⁵⁷

Böylesine zengin bir malzemeye sahip Sin ve Şamaş kültlerini derinlikli bir biçimde incelemek ve anlamak için öncelikle Mezopotamya bölgesinin çok renkli ve karma inanışlı yapısını, bu yapının zeminini oluşturan nedenleri doğru bir şekilde analiz etmek gerekmektedir.

---

¹⁵⁶ 1851 yılında başlayan Nippur kazılarında 45.000'i aşkın çivi yazılı tablet bulunmuştur. Çoğu Pensilvanya Üniversitesi Müzesinde ve İstanbul Arkeoloji Müzesinde yer alan bu tabletlerin içerdiği bilgiler Mezopotamya tarihine, inanışlarına ışık tutan en önemli belgeler niteliğindedir. T. Clayden, "The Archaeology of the Nippur Archive", *Al Rafidan* 37 (2016), 2.

¹⁵⁷ Ran Zadok, "Notes on the historic geography of Mezopotamia and Northern Syria", *Ancient Near Eastern Studies* 27/XXVII (1989), 161; Kürşat Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi* 2 (2005), 115.

Eski çağlarda insanların ulaşamadıkları ve anlamlandırmakta güçlük çektikleri gök cisimlerine kutsallık atfettikleri ve tanrısal sıfatlar verdikleri bilinmektedir. Antikçağ Mezopotamiasında, bu göksel ve ışıksal tanrılar pagan dinlerin/inanç sistemlerinin temelini oluşturmaktaydı. Gezegen ve yıldızlardan oluşan bu panteonda Sin ve Şamaş Tanrılarının¹⁵⁸ diğerlerine göre daha önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu iki tanrı arasındaki ilişki ve görev dağılımının yanı sıra gökyüzünde görülen en büyük iki gök cismi olmaları da buna katkı sağlamış olmalıdır.

Kökeni Sümerlere kadar giden Sin'in Sümer mitolojisindeki adı Suen ya da Nanna'ydı. Sonraki dönemlerde bölgede Akad egemenliğinin artması kültürel yapı ve inanç üzerinde de etkisini göstermiş, böylece, Suen adı zaman içerisinde Akad dilindeki karşılığı Sin olarak telaffuz edilmiştir.¹⁵⁹ Asur öncesi dönemde Harran/Urfa, Mezopotamya Bölgesi'nde ay kültünün kuzeybatıdaki merkezi olarak bilinmektedir. Ay kültünün güneydeki merkezi olan Ur şehrinde ikamet ettiğine inanılan ay tanrısına Nannar adının verilmesi bu tanrının bölgelere göre farklı isimler aldığını göstermektedir.¹⁶⁰ Ayrıca, Asur ve Babil dönemlerine ait tarihi vesikalarda yer alan şahıs isimlerinin, Sin ya da Si' ön eki alması, halkın Sin tanrısına olan bağlılığına işaret etmektedir. Yeni-Sümer döneminin son üç kralı; Amar-Sin, Şu-Sin ve İbbi-Sin'in adlarının da Semitik olması ve Sin ekini alması dikkat çekicidir.¹⁶¹ Benzer şekilde Yeni-

---

¹⁵⁸ Türkiye sınırları içerisinde Harran, bu tanrılara tapılan en önemli merkezlerden biriydi. Arkeolojik bulgular bu iki tanrının adlarını ihtiva eden kitabeler sayesinde bunlar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Mesela, Hitit himayesine giren Mitanni kralı Mattivaza ile I. Şuppiliumma arasında yapılan antlaşmada Harran tanrıları Sin ve Şamaş isimleri birlikte yer almaktadır. Bkz. Sidney Smith, *Babylonian Historical Texts Relating to the Capture & Downfall of Babylon* (London: Cambridge University Press, 1924), 39.

¹⁵⁹ Ay tanrısı Sin'in diğer isimleri için bkz. Thorkild, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, 121. Green, *The City of the Moon God*, 24-25. Ayrıca bkz. Gabriele Theuer, *Der Mondgott in den Religionen Syrien-Palästinas: Unter besonderer Berücksichtigung von KTU 1.24* (Freiburg, Switzerland, 2000), 252. Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu (İstanbul: İslık Yay., 2014), 267.

¹⁶⁰ Julius Lewy, "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Cultimination at the Time of Nabonidus", *Hebrew Union College Annual* 19 (46 1945), 482.

¹⁶¹ Campbell, *Doğu Mitolojisi*, 137. Söz konusu Ur tabletlerinin çevirisi için bkz. Samuel N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabcacı Yay., 2002), 83-84.

Asur dönemi krallarından Sin-šarru-iškun adının “Ay Tanrısı kralı/krallığı kurdu”¹⁶² anlamına geliyor olması da tanrı Sin’in konumu hakkında bilgi sağlamaktadır.

Antik dönem Harran’ında temel dini inancın, ay, güneş, yıldızlar ve gezegenlere tapımı kapsayan astrolojik natürizm¹⁶³ olduğu anlaşılmaktadır. Bu inanç doğrultusunda gökcisimleri birer tanrıyı sembolize etmektedir. Eski dönemlerde tabiat olaylarını gökcisimlerinin hareketi ile ilişkilendiren insanlar bunların sebep-sonuç ilişkilerinin kavramakta güçlük çektiğinden, gökcisimlerinin evreni yöneten tanrılar şeklinde düşünmüştür.¹⁶⁴

Güneş tanrısı Şamaş ve ay tanrısı Sin’in yer aldığı göksel tanrılar panteonunda, diğer gezegenleri ve yıldızları temsil eden birçok tanrı/tanrıça bulunmasına rağmen bu ikili panteonda birbirini tamamlayan tanrılar olarak öne çıkmaktadır. Dahası Şamaş’ın babası olarak kabul edilen Sin, ondan üstün görülmüş ve göksel tanrılar arasında en önemli tanrılar arasında sayılmıştır.¹⁶⁵ Bunun en temel nedeni eski dönemlerde insanların gündelik hayatlarını, tarım dönemlerini ayın hareketlerine göre düzenleyip sel gibi çeşitli su olaylarının ve doğal afetlerin oluşumunu ay ile ilişkilendirmeleriydi.¹⁶⁶ Ayrıca yeryüzünün karanlığa büründüğü gece vakti gökyüzünü aydınlatan bir ışık kaynağı olması bakımından aya atfedilen önem artmıştır.¹⁶⁷ Söz konusu coğrafyada onun bu

---

¹⁶² Karen Radner, “Assyrian and Non-Assyrian kingship in the first millennium BC”, *Concepts of kingship in antiquity* (Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria, 2010), 31.

¹⁶³ “Fiziksel evrendeki görülen, karşılaşılan olguların tanrılaştırılması anlamına gelir. Doğada yenilenen olguların nedenini açıklamada güçlük çeken insanlar, bunları yönlendiren ayrı ayrı tanrılar olduğuna inanmışlardır. Böylece ısıtan güneşi, aydınlatan ayı, ürün veren toprağı, akarsuları, denizi, fırtınayı birer güç ve yönlendirici merkez olarak tanrılaştırmışlardır. Bu ise çok tanrıcılığı ortaya çıkarmıştır. Tanrıların sayısı çoğalınca, bunlardan birinin baş tanrı haline getirildiği ve kendi aralarında görev taksimi yaptıkları varsayılmıştır.” Bkz. Adam, “Din Hakkında Genel Bilgiler”, 37.

¹⁶⁴ Demirci, “Antik Urfa’da Sin Kültü”, 117.

¹⁶⁵ Morris Jastrow, *The Religion of Babylonia and Assyria* (Boston: The Athenaeum Press, 1898), 68; King, *Babylonian Religion and Mythology*, 18; Demirci, “Antik Urfa’da Sin Kültü”, 118.

¹⁶⁶ Muhtemelen bunun sebebi ayın daha fazla gözlemlenebilir, sürekli değişen bir forma sahip olması ve gündelik yaşamın düzenlenmesinde insanların öncelikle etkilendiği gökcisimi olmasından kaynaklıdır. Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, 167-168.

¹⁶⁷ Ay’ın hareketleri ve yok olup yeniden dirilmesi (gökyüzünde üç gece boyunca görünmemesi) eski çağlardan beri merak konusu olmuş ve mucizevi görülmüştür. Bkz. Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 76; Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, 167.

derece önemli bir rol üstlenmesi, “ay monoteizmi” olarak değerlendirilecek bir inanış yapısının varlığına dikkat çekmektedir.¹⁶⁸ Bilhassa Harran’ın Sin’in hac merkezi olarak tanınması da bu durumu kuvvetlendirmektedir. Ancak Mezopotamya’nın kimi bölgelerinde zamanla güneş tanrısı Şamaş’ın ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁶⁹ Bu durum Sin ve Şamaş’a atfedilen önemin bölgesel ve dönemsel olarak değişkenlik gösterdiğine bir işarettir. Sin ve Şamaş arasındaki düal anlayışı değerlendirmek üzere bunlara ait arkeolojik kalıntıların, panteondaki rollerinin ne olduğu ve kutsal kitaplardaki izlerinin müstakilen ele alınması sistemli bir analizi mümkün kılacaktır.

1. Mezopotamya’da Sin Kültü

Babil/Akad geleneğinde Sin adıyla anılan ay tanrısının hac merkezine ait kalıntılar Şanlıurfa civarında yaygın olarak görülmektedir. Özellikle Harran’ın klasik çağlarda Ortadoğu’da Sin kültürünün hac merkezi olduğu bilinmektedir. Bilinen en büyük Sin tapınağının (antik çağdaki *E-hul-hul* adı verilen)¹⁷⁰ Harran camisinin ya da kalenin kalıntılarının olduğu yerde bulunduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Urfa ve civarında bulunan rölyefler, kitabeler ve mezarlar bu külte dair önemli birer kaynak oluşturmaktadır. Harran ovasının kuzey doğusunda yer alan Tektok tepelerinde yer alan Soğmatar Harabeleri de ay tanrısı Sin’e ait tapınağın (veya anıt mezarların)¹⁷¹ bulunduğu yer olarak önem arz etmektedir. Fakat Sin kültürü için en önemli merkezin Harran olduğu yürütülen kazı çalışmalarından anlaşılmaktadır. Bu alanda yer alan Harran kalesi

---

¹⁶⁸ Demirci, “Antik Urfa’da Sin Kültü”, 117.

¹⁶⁹ B. B. Schmidt, “Moon”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, ed. Karel van der Toorn vd. (London: Brill, 1999), 586; King, *Babylonian Religion and Mythology*, 18; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 140.

¹⁷⁰ Green, *The City of the Moon God*, 21.

¹⁷¹ Bkz. Yusuf Albayrak - Süheyla İrem Mutlu, “Harran ve Soğmatar’da Sin Kültürünün Varlığı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 37/37 (22 Mart 2018), 133-144. Soğmatar’da yer alan Aramice yazıtların çevirisi ve Sin Kültü hakkında bkz. Şinasi Gündüz, “Arkeolojik Belgeler Işığında İkinci Yüzyıl Sumatar Mar Alahe Kültü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992).

kalıntıları Sin'e atfedilmiş bazı Aramice yazıtların¹⁷² gün ışığına çıkarılmasını sağlamıştır.

Mezopotamya inanışlarında önemli bir yere sahip olan ay kültünün muhtemelen en yaygın olduğu bölge Harran ve çevresiydi. Görkemli yapılarıyla Sin tapınakları Asur, Babil ve Roma imparatorlarının ziyaret ettiği, çeşitli barış antlaşmalarının imzalandığı yer olarak eski yazıtlara konu edilmiştir.¹⁷³ Ayrıca Harran şehrinin antlaşma metinlerinin yanı sıra diğer tür metinlerde de Sin tapınaklarının yer aldığı Asur devlet arşivlerinden anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

Bölgede önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılan Sin kültünün sadece dinsel, rituel değil aynı zamanda siyasi ve politik durumlarda da etkili olduğu görülmektedir.¹⁷⁵ Bilhassa devletler arasında imzalanan ikili antlaşmalar, barış antlaşmaları ve önemli hadiselerle ilgili yazıtlarda Sin'in adı ve şahitliğinin zikredilmesi¹⁷⁶ bunun en önemli kanıtıdır. Benzer özelliklere sahip antlaşma metinlerinde giriş kısmını takiben, iki tarafın kendi tanrısının adı şahit olarak yer alırdı ve söz konusu antlaşmanın bu tanrılar huzurunda kutsandığına inanılırdı. Antlaşma metninin son bölümü olan dualar ve beddualar kısmı bir tanrılar listesini içermekteydi. Ancak bu liste antlaşma taraflarının inandıkları yerel tanrılar da kapsamaktaydı. Lakin Sin'in adının Asur devlet

---

¹⁷² Bkz. Gündüz, "Arkeolojik Belgeler Işığında İkinci Yüzyıl Sumatar Mar Alahe Kültü".

¹⁷³ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 32; Harran şehrinin paganist inanışları için bkz. Green, *The City of the Moon God*, 19-42.

¹⁷⁴ Bkz. SAA 02 002, iv 4; SAA 02 006, 36.

¹⁷⁵ Asur kraliyet yazmaları, devletler arası anlaşma metinleri ve kraliyet mektuplarında Sin'in adı sıklıkla anılmıştır. Bu tür metinler genel yapı itibarıyla krallığın en önemli görülen tanrıların şahitliği anılarak başlamakta ve son bölümde ise tanrılar listesi yer almaktaydı. Kimi zaman sadece tanrılar listesinde adı yer almış olsa da Sin'in adı bilhassa anlaşma metinlerinde giriş bölümünde şahit olarak yer edinmiştir. Örnek olarak bkz. State Archives of Assyria (SAA) metinlerinde tanrı Sin'in adı 307 satırda yer almaktadır <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/corpus/>. Ayrıca Yeni Asur dönemi kraliyet yazmalarında (RINAP) yüzlerce satırda Sin'e atıfta bulunduğu görülmektedir. <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/corpus/>

¹⁷⁶ Smith, *Babylonian Historical Texts Relating to the Capture & Downfall of Babylon*, 39; Green, *The City of the Moon God*, 36. Diğer bazı tanrılar gibi Sin ve Şamaş'ın isimleri de bölgede hüküm süren kralların aralarında imzaladıkları antlaşmalarda, savaş ve barış metinlerinde yer edinmiştir. Bu tanrıların isimleri antlaşmalara şahitlik ettikleri yönündeki ifadelerde ve bunlara sunulan kurbanların listesinde açıkça belirtilmiştir. Bkz. Simo Parpola - Kazuko Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths* (Helsinki: Helsinki University Press, 1988).

antlaşmalarının genelde giriş kısmında yer alması ona atfedilen önemin bir işaretidir.¹⁷⁷ Bu türden çivi yazılı dokümanlarda, ahitlerin Sin adına yapıldığına dair pek çok delil bulunmuştur.¹⁷⁸ Dahası Hammurabi¹⁷⁹ kanunlarında Şamaş¹⁸⁰ ahdin koruyucu tanrısı görülse de onunla birlikte yargılama sürecinde görev üstlenmiş olması Sin'e adaletin uygulayıcısı olarak görev yüklemiştir. Bu türden antlaşma, ahit metinleri veya kanunlarda ay tanrısı Sin'in adının şahit olarak yer alması, ona atıfta bulunulması kendisinin siyasi alandaki gücünü ve etkisini kanıtlamaktadır.

1.1. Sin Kültüne Ait Arkeolojik Kalıntılar

Mezopotamya inanışları ve kültlerine dair arkeolojik kanıtların çoğunlukla tapınaklar, tapınak kuleleri gibi kült amaçlara hizmet eden yapılardan ve bunlara ait ayin/ritüel objelerinin kalıntılarından oluştuğu anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Bu türden kalıntıların benzerliği Mezopotamya inanışlarında bir sürekliliğin var olduğunu göstermektedir. Zira dönem insanının kozmik dengenin bozulmaması adına geleneksel inanışları, atalarından aldıkları ritüelleri sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu kaygı bilhassa tapınak inşasında gözlemlenebilmektedir. Yıkılan, hasar gören bir tapınağın yerine yenisi inşa edileceği zaman tamamen eski yapının özelliklerinde, aynı planda yapılması bu duruma işaretir. Çünkü tapınak, insan ile tanrı arasında bir köprü görevi görmekte ve tanrıların ikametgâhı olarak kabul edilmekteydi. Bu sebeple tanrıların evinin başlangıçta nasıl ise aynen öyle

---

¹⁷⁷ Bilhassa beddualarda Sin'in yargılama yönüne ve cezalandırma konusunda başvuru birincil tanrı oluşuna değinildiği görülmektedir. "Tanrılar arasında cezalandırması en bilinen cennetin efendisi Sin, ona bedeninin kaldıramayacağı kadar ağır bir ceza versin; saltanatının günlerini, aylarını ve yıllarını iç çekerek ve [inleyerek sona] erdirsin." Bkz. SAA 02 001, r 10.

¹⁷⁸ Ferris J. Stephens, "Sumero-Akkadian Hymns and Prayers", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard (New Jersey: Princeton University Press, 1969), 560-562.

¹⁷⁹ Hammurabi krallığı ve kanunları hakkında detaylı bilgi için bkz. Marc Van De Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012).

¹⁸⁰ Stephens, "Sumero-Akkadian Hymns and Prayers", 199. Mezopotamya'da yasalar Şamaş'ın vahyi olarak kabul edildiğinden Hammurabi yasalarında Şamaş'a vurgu yapılmaktadır. Bkz. Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 30.

¹⁸¹ Leo A. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization* (Chicago: The University of Chicago Press, 1974), 172.

inşa edilmesi önem arz etmekteydi.¹⁸² Böylece tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkinin kesintiye uğramadan devam edeceğine inanılmaktaydı.

Sin kült merkezleri ve tapınakları için de bu durum geçerlidir. Neredeyse birbirinin aynısı malzemelerden oluşan söz konusu kalıntıların Türkiye’de daha çok Harran etrafında yer aldığı bilinmektedir.¹⁸³ Ancak bu bölgenin dışındaki bazı alanlarda çeşitli rölyef veya kalıntılara rast gelinmektedir. 1986-87 yılları arasında Cudi Dağında yürütülen arkeolojik kazılarda Sin’e ait kaya tasvirler bulunmuştur.¹⁸⁴ Bu tür kalıntılar, bir kült merkezinin ya da tapınağın varlığına işaret etmiyor olsa da Sin’e tapınılan bölgeleri belirlemek açısından önem arz etmektedir. Çoğu kalıntı ve bulguların konumlandığı Sin’in hac merkezi Harran’ın etrafında yer alan tapın merkezlerinin, anıt mezarların ve Sin’e atfedilen tabletlerin, çeşitli yazıtların bulunması bu durumu güçlendirmektedir. Bunlardan biri Harran’a 60 km. uzaklıkta, Soğmatar’da bulunan mezar anıtındaki Sin tasviri, çeşitli kabartmalar ve yazıtlardan oluşmaktadır.¹⁸⁵ Buradaki kalıntılar daha erken dönem kalıntılar olmakla birlikte Sin’e ait arkeolojik kalıntıların çoğunluklu Sümer döneminden kaldığını söylemek mümkündür. Ay tanrısına (Sümer dönemindeki adıyla Nanna’ya) adanmış baş tapınağın Ur şehrinde bulunan Sümerce “büyük ışığın evi” anlamına gelen *E-giş-şir-gal* olduğu¹⁸⁶ ve bunun dışında *Ekişnugal* adında da bir tapınağın bulunduğu bilinmektedir.¹⁸⁷ Bu tapınağın özel kılan sebep baş rahibelik rolünün burada oluşmuş olmasıdır. Akad Kralı Sargon’un kızı Enheduanna’nın

---

¹⁸² Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 7.

¹⁸³ Harran arkeolojik kazı çalışmaları için bkz. Seton Llyod - William Brice, “Anatolian Studies”, *Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 1 (1951), 77-112. llyod

¹⁸⁴ Armağan Erkanal Öktü - Hayat Erkanal, *Asur Döneminde Cudi Dağı*, Arkeolojik Kazı Raporu (Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Ankara Üniversitesi, 2019) (Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Ankara Üniversitesi).

¹⁸⁵ Green, *The City of the Moon God*, 66. Ayrıca bkz. Gündüz, “Arkeolojik Belgeler Işığında İkinci Yüzyıl Sumatar Mar Alahe Kültü”, 150-158.

¹⁸⁶ Hall, *A Study of Sumerian Moon God Nanna/Suen*, 227-228.

¹⁸⁷ Ekişnugal tapınağı hakkında detaylı bilgi için bkz. Aino Häntinen, *The moon god Šin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times* (Münster: Zaphon, 2021), 333-342; Ayrıca bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 182; Betty De Shong Meador - Encheduanna, *Princess, Priestess, Poet: The Sumerian Temple Hymns of Enheduanna* (Austin, Tex: University of Texas Press, 2009), 2, 5, 11.

üstlendiği bu baş rahibelik rolü, Nanna/Sin kültüyle ilişkili birincil derecede bir roldü.¹⁸⁸ Ur'daki eski Sümer kült merkezi dışında, Harran'da, "mutluluk/sevinç evi" anlamına gelen *E-hul.hul* adındaki tapınak da Sin'e adanmış tapınakların başında gelmekteydi. Burası Sin'e ibadet edenler için bir hac merkezi¹⁸⁹ olduğundan civarındaki yerleşim alanlarında Sin'e adanmış irili ufaklı tapınaklar, Soğmatar benzeri anıt mezarlar karşımıza çıkmaktadır. Fakat bunların hiçbirinin Harran'da var olduğu bilinen hac merkezi kadar ihtişamlı olmadığı düşünülmektedir. Burada yürütülen kazı çalışmalarından III. Shalmaneser'den Aşurbanipal'e kadar Yeni Asur krallarının, Harran Ay tanrısını imparatorluklarının en uzak batı bölgelerine kadar güçlü bir şekilde destekledikleri anlaşılmaktadır. III. Shalmaneser'in (MÖ 859-824) Harran'daki Sin tapınağını yeniden inşa ettirdiği bilinmektedir. Ayrıca küçük kardeşini Sin'in başrahibi olarak atayan Asur hükümdarı Aşurbanipal'in (MÖ 668-627) tapınağını restore ederek Ay Tanrısı'na bağlılığını göstermiş olması ona verilen önemin en büyük göstergelerindendir.¹⁹⁰ Ay tanrısının kraliyet ideolojisindeki merkezi rolü, babası Esarhaddon'un Harran'daki Sin tapınağına yaptığı hac ziyaretini anlatan bir kâhin tarafından Aşurbanipal'e hitaben yazılan bir mektupta açıkça belirtilmektedir. Yıllar sonra, Babil kralı Nabonidus'un bir rüya görmesinin ardından Harran'daki büyük Sin tapınağını yeniden inşa etmek için taşındığı bilinmektedir.¹⁹¹ Ayrıca 3. Tiglathpileser döneminde bir Arami vassalı olan Samal kralı Bar-Rakkab'ın da kendi adıyla bilinen bir yazıtta¹⁹² "Harran'ın Ay-tanrısına Rabbe" diyerek onu yücelttiği görülmektedir.¹⁹³

¹⁸⁸ Hall, *A Study of Sumerian Moon God Nanna/Suen*, 227-228; Meador - Encheduanna, *Princess, Priestess, Poet*, 5.

¹⁸⁹ Green, *The City of the Moon God*, 36,49; E-hul-hul tapınağı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 396-400.

¹⁹⁰ Green, *The City of the Moon God*, 21.

¹⁹¹ M. Stol, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, ed. Karel van der Toorn vd. (Cambridge: Brill, 1999), "Sin".

¹⁹² MÖ 8. yüzyıla ait olduğu bilinen Bar-Rakib'in ilk yazıtı Gaziantep Zincirli'de (Türkiye) 1891'de bulundu. Metin, Sam'al kralı Bar-Rakib tarafından inşa edilen yeni kraliyet sarayını süsleyen bir taş üzerine (yüksek 1.31 m; geniş 0.62 m.) oyulmuştu. Metinde, ikincisi ilk önce Sam Levent'in eski kralının oğlu olarak Panammu'nun (1-115), meşruluğunu iddia eden Asur Kralına (III. Tiglathpileser) sadakatini protesto eder. Son satırlarda yeni saray binası kutlanır (II. 15-20). Bkz. D. H. Müller, "Die Bauinschrift des Barrekub", *WZKM 10*, (1896), 193-194.

¹⁹³ Schmidt, "Moon", 588.

Hristiyanlığın girişinden sonra bölgede ay kültünün egemen olduğu bir başka şehrin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Antakyalı İshak tarafından, *Beth Hur* adındaki bu şehrin bütün halkının putperest olduğu anlatılmaktadır.¹⁹⁴ MS 2. yüzyılda Samsatlı Lusiyen tarafından yazıldığı bilinen *Dea Syria*¹⁹⁵ adlı eserde, MS 4. yüzyıla ait Adday'ın öğrencisi Philo tarafından kaleme alındığı bilinen *Adday Doktrini*¹⁹⁶ adlı eserde ve Suruç piskoposu Yakub'un (MS 5. yüzyıl) "*Putların Yıkılışı Üzerine Bir Vaaz*" adlı eserinde bölgede ay kültünün yaygın olduğu bir başka şehir *Mabbug* adıyla geçer.¹⁹⁷ Bahsi geçen eserlerden, Ay kültünün varlığı ve ihtivası Hristiyanlık sonrası döneme ilişkin bilgi edinilmektedir.

Yukarıda söz edilen kült merkezleri ve kalıntılar dışında, Irak ve Suriye'de Sin ve Şamaş tapınaklarına ait çok sayıda arkeolojik kalıntı bulunmaktadır. Alman arkeolog Walter Andrae tarafından 1903-1914 yılları arasında, aşağı Zap olarak tabir edilen bölgenin yukarı kısmında, Kal'at Şarkat adı verilen yerde bulunan kalıntılar bunlardan biridir.¹⁹⁸ Burada yer alan Sin ve Şamaş tapınaklarının ikiz tapınaklar¹⁹⁹ olarak adlandırılmış olması da konumuz gereği dikkatle incelenmesi gereken bir husustur. Zira güneş ve aya dair tapınakların aynı yapısal özelliklerde inşa edilmesi, bunların bir nevi eşit derecede, düal özelliklere sahip tanrılar oldukları biçiminde değerlendirilebilir.

Ay kültünün civardaki yerleşim bölgelerine ve diğer merkezlere hızla yayılması Sin'e adanmış birçok tapınağın Babil ve Asur'un neredeyse tüm büyük şehirlerinde inşa edilmesini sağlamış gibi görünmektedir.²⁰⁰ Bunların yanı sıra Irak'ın güneydoğusunda

---

¹⁹⁴ S. Isaaci Antiocheni doctoris syrorum opera omnia I, Homiliae xi-xii, ed. G. Bickell (Gissae, 1873); aktaran Green, *The City of the Moon God*, 55.

¹⁹⁵ Suriye'de şimdiki adı Münbiç olan Hierapolis Bambyce tapınağında uygulanan dini kültleri anlatan MS 2. yüzyıla ait bir Yunan incelemesidir.

¹⁹⁶ George Phillips (ed.), *The Doctrine of Addai: The Apostle* (London: Trübner & CO., Ludgate Hill, 1876).

¹⁹⁷ Green, *The City of the Moon God*, 57. Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", 115.

¹⁹⁸ Jean Bottéro - Marie Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya* (İstanbul: YKY Yay., 2006), 100.

¹⁹⁹ Bottéro - Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, 101.

²⁰⁰ Detaylı bilgi için bkz. Hendrik Jan W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa* (Brill, 1980), 122-145.

bulunan Nippur kentindeki *Ekur*²⁰¹, Sin'e çeşitli ayinlerin icra edildiği önemli bir merkezdir. Her ne kadar bu tapınak Enlil tapınağı olsa da Sin'e de burada dualar edildiği bilinmektedir. Ayın 30. gününde Sin'e özel bir duanın edildiği ritüellerin burada icra edildiği görülmektedir.²⁰²

Ayrıca günümüzde İsrail toprakları içinde yer alan Celile Denizi'nin güney kıyısında yer alan *Beth Yerah* (Ay Tanrısının Evi)²⁰³ bir ay kültü merkezidir. Burası Erken Tunç Çağı (MÖ 3100–2300) ve Pers döneminden Erken İslam (MS 7. – 8. Yüzyıl) dönemine kadar uzanan kalıntıları içermektedir. Her ne kadar Beth Yerah adı Eski Ahit'te geçmiyor olsa da MÖ 14. yüzyıla ait *Aqhat* Destanı'nda adına rastlanmaktadır.²⁰⁴

Tapınak, kült merkezi, kaya mezarları ve benzeri kalıntıların yanı sıra Mezopotamya Bölgesinin birçok şehrinden çıkarılan çivi yazılı tabletlerde Sin'in adına denk gelmektedir. Bu tabletlerin bir kısmında, Mitanni kralı Mattivaza ile I. Shuppiluliumma'nın Hitit himayesinde imzaladıkları antlaşmada²⁰⁵ olduğu gibi, Sin şahit olarak veya beddua kısmında cezalandıran tanrı olarak yer almaktadır.²⁰⁶ Bunların bir kısmını da ritüel, büyü ve sunu yazıtları oluşturmaktadır.²⁰⁷

Neticede Sin kültüne ait arkeolojik kalıntıların Türkiye sınırları içerisinde ağırlıklı olarak Harran ve etrafında konumlandığı, bunların çoğunlukla tapınak kalıntılardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Ulaşılabilen diğer kalıntılar ise çoğunlukla Asur ve Babil kralları tarafından yaptırılan kil tabletler, bazı korunma büyülerine ait malzemeler ve Sin

---

²⁰¹ E.kur, "dağ evi" anlamına gelen Sümerce bir terim olup Tanrılar bahçesindeki tanrılar meclisine verilen isimdir. Yunan mitolojisindeki Olimpos Dağı'na paralel olarak antik Sümer'in en saygın ve kutsal binasıydı. Bkz. Charles Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod* (New York: Psychology Press, 1997), 73-75.

²⁰² Stephens, "Sumero-Akkadian Hymns and Prayers", 386.

²⁰³ Beth Yerah, Celile Denizi'nin güney ucunda yer alan antik müstahkem yerleşim. Erken Tunç Çağı'nda (MÖ 3100-2300) iskân edilmiş ve Helenistik dönemden Arap dönemine kadar (MÖ 2. yüzyıldan MS 12. yüzyıla kadar) yerleşim yeri olarak rağbet görmüştür. Bkz. <https://www.britannica.com/place/Beth-Yerah> ET 28/07/2023.

²⁰⁴ *Aqhat* Destanı için bkz. Baruch Margalit (ed.), *The Ugaritic Poem of Aqht: Text, Translation, Commentary* (Berlin ; New York: De Gruyter, 1989).

²⁰⁵ Smith, *Babylonian Historical Texts Relating to the Capture & Downfall of Babylon*, 39.

²⁰⁶ SAA 01 190, 1; SAA 02 002, iv 4.

²⁰⁷ Kispu ritüel metinleri, koruma sağaltma büyü metinleri gibi.

tanrısının tasvirlerinden oluşmaktadır. Türkiye sınırları dışında ise ağırlıklı olarak Irak ve Suriye’de Sin tanrısına dair arkeolojik kalıntıların varlığı söz konusudur.²⁰⁸ Bu kalıntılar, tabletler incelendiğinde her ne kadar bazı diğer tanrılara ait sembol ve tasvirler bulunuyor olsa da tanrı Sin’in genellikle oğlu Şamaş ile bir arada tasvir edildiği dikkat çeken bir husustur.

Sin hakkında önemli derecede bilgi sağlayan arkeolojik malzemelerin yanı sıra Şanlıurfa Müzesi’nde sergilenmekte olan Nabonidus ve annesi Adad Guppi adına yazılmış tabletler Türkiye sınırları içerisinde bulunmuş önemli malzemeler arasında yer almaktadır. Yeni Babil İmparatorluğu’nun son kralı olan Nabonidus’un sadece dini değil aynı zamanda siyasi bir güç olarak da tanrı Sin’e ibadet ettiği ve dönemin tanrısı Marduk’a tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bazı bilim insanları tarafından akli dengesi yerinde olmadığı ifade edilen²⁰⁹ Nabonidus’un tanrı Sin’e tapınaklar yaptırması ve onu yüceltmesinin arkasında siyasi gücünü arttırma ve kendinden önceki Asur krallarının hükmettikleri bölgelerde de hâkim olma stratejisinin bulunduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.²¹⁰ Bu durum tanrı Sin’e dair arkeolojik malzemelerin Asur-Babil siyasi durumu ve tarihi açısından kritik öneme sahip olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Sonraki bölümlerde detaylı bir biçimde yer verilen söz konusu iki stel Yeni Babil İmparatorluğunun son döneminde ve hatta Asur imparatorluğu döneminde Sin kültürünün önem ve yerini anlamak açısından önemli birer kanıt niteliğindedir.

---

²⁰⁸ Güney Irak’ta yer alan antik Babil şehri Sippar’dan çok sayıda çivi yazılı tablet Sin ve Şamaş’a dair bilgi ve tasvir içermektedir. Ayrıca Suriye’deki Palmira Antik Kenti önemli miktarda bu türden kalıntılara sahiptir.

²⁰⁹ P. Beaulieu, “Nabonidus The Mad King: A Reconsideration of His Steles from Harran and Babylon”, *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in The Ancient Near East*, ed. Marlies Heinz - Marian Feldman (Indiana Eisenbrauns, 2007), 137-166.

²¹⁰ Beaulieu, “Nabonidus The Mad King: A Reconsideration of His Steles from Harran and Babylon”, 141.

Resim 1: Şanlıurfa Müzesinde sergilenmekte olan Nabonidus tableti. Kaynak: Şanlıurfa Arkeoloji ve Mozaik Müzesi

1.2. Ay Tanrısı Sin ve Görevleri

Ay tanrısı Sin, Mezopotamya insanları tarafından oldukça önemli bir tanrı olarak görülmüş ve bir gezegen olarak ayın konumları, evrene etkileri bağlamında Sin'e çeşitli özellikler atfedilmiştir. Bu özellikler Sin'in bilgeliğin efendisi, kararların efendisi, bereket tanrısı ve şifa tanrısı gibi sıfatlar almasını sağlamıştır.

1.2.1. Bilgeliğin Efendisi

Mezopotamya inanışlarının temelini oluşturan tanrılar panteonunun tepesinde üç büyük tanrıdan (An/Anu, Enlil ve Enki) sonra gelen üç önemli tanrıdan biri de ay tanrısı

Sin'di.²¹¹ Ay Tanrısı Sin'in doğumunun anlatıldığı 152 dizelik metin, G. Barton tarafından 1918 yılında yayınlanmıştır. Nippur'da geçen bu mitosa göre, Enlil'den gebede kalan Ninlil Sin'i doğurmuştur.²¹² Panteonda babası Enlil'in hemen altında yer alan Sin'in²¹³, Akad kralı Sargon sonrasında zamanla önemli bir statüye ulaştığı bilinmektedir.²¹⁴ Böylece kendisi bilgeliği temsil eden, kralların danıştığı bir statüye ulaşmıştır. Akad döneminden sonra aldığı isim de, "bilgeliğin efendisi" anlamına gelen *en.zu* ve/veya *zu.en* kelimesinden türemiştir.²¹⁵ Akad kaynaklarında Sin'in genellikle Nanna olarak geçtiği görülmekle birlikte kimi kaynaklarda hem Suen hem Nanna isimleri bir arada kullanılmıştır. Bu isim köken olarak Sümer tanrılar panteonunda ay tanrısı Nanna'ya dayanmaktadır.²¹⁶ Ancak zaman içerisinde bu isim, onun bilgelik yönüne atıfta bulunan Sin'e dönüşmüştür.

Yeni Asur dönemi kraliyet yazmalarında kral Tiglatpileser adına hazırlanan yazmalardan birinde bu durum açık bir biçimde görülmektedir. "Tanrı Sin, bilge kişi, ay diskinin efendisi, yüce ilahi hilal"²¹⁷ şeklinde çevrilen bu satırlar ona atfedilen bilge sıfatını içermektedir. Sin'in bu yönü aynı zamanda kehanetlerle de ilişkilidir. Zira antik dönemde bilgelerin kehanette bulunması olağandı. Kehanetlerle ilişkili görülen Sin için kullanılan *eršu*, "bilge" sıfatı kavramsal olarak kehanetlerle bağlantılı görünmektedir.²¹⁸ Dolayısıyla Sin, kehanetler konusunda danışılan bilgelik tanrısı olarak önemli bir rol

---

²¹¹ Tanrılar panteonunun en büyük üç tanrısının yanında insanı yaratan tanrıça Ninhursag da bulunmakta ve bu dörtlü kendilerinden sonra gelen en önemli üç tanrı ile bir grup oluşturmaktaydı. "Yazgıları belirleyen" yedi tanrı olarak anılan topluluk, An, Enlil, Enki, Ninhursag, Nanna-Sin, Utu ve İnanna'nın oluşturduğu yedi tanrılık bu gruptu. Detaylı bilgi için bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 165.

²¹² Green, *The City of the Moon God*, 29; Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 88-95.

²¹³ Hava tanrısı Enlil'in yeri ve göğü birbirinden ayırdıktan sonra ay tanrısı Sin'i yarattığı mitolojide yer almaktadır. Bkz. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 13.

²¹⁴ Hall, *A Study of Sumerian Moon God Nanna/Suen*, 227-228.

²¹⁵ Pinches, *The Religion of Babylonia and Assyria: Religions Ancient and Modern*, 81. Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*, 1/51; Thorkild, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, 121; Green, *The City of the Moon God*, 24-25.

²¹⁶ Green, *The City of the Moon God*, 24; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 125. Ayrıca Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 31.

²¹⁷ RIMA 2, A.0.87.1, I 5-6

²¹⁸ Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 51 bkz. 221 numaralı dipnot.

üstlenmekteydi. Ona verilen bu isimlerden anlaşıldığı üzere kendisinin bilgiyi ifşa eden, görünmeyeni görünür kılan bir yönü bulunduğu inanılmaktaydı. Gece karanlık gökyüzünde parlaması ve ölümler diyarına hükmetmesi gibi hususlar onun aydınlatan yönüne işaret etmektedir.

1.2.2. Kararların Efendisi/Kehanet Tanrısı

Sin'in bir diğer adı ise, "kararın efendisi" (*bel purussê*) anlamına gelen *en.eş.bar* olarak bilinmektedir.²¹⁹ Ashimbabar şeklinde kullanılan bu isim, Mezopotamya geleneğinde ay tanrısına verilen üçüncü bir isimdir.²²⁰ Sin'e atfedilen görevlerin, sıfatların çoğu birtakım ritüel ya da büyü metinlerinde yer almaktadır. Söz konusu metinlerden edinilen bilgilere göre, Sin'in bir görevi de kaderi tayin etmektir. "Kader teknesi, hiçbir ırmağı geçmeyen Sin tarafından kovulabilirsin"²²¹ ifadeleri onun kararların efendisi olduğuna vurgu yapmaktadır. Onun ilahi kararlar üzerinde güç sahibi olduğuna inanılmıştır.²²²

Tanrı Sin'in Yeni Asur kralı Asurbanipal'in yanında olduğu ile ilgili bir rüyanın içeriği de onun kararları tayin eden yönüne bir atıf olarak düşünülebilir.²²³ Buna göre bir genç rüyasında ay tanrısı Sin'in Asurbanipal'e karşı başkaldırıların cezalandırılarak öldüreceğini bildirdiğini görmüştür. Bu hadise Asur karliyet yazmalarında şu şekilde yer edinmiştir:

O sırada, bir genç adam gece olunca uyudu ve bir rüya gördü, şöyle dedi:
Sin'in bir kaidesi üzerinde (şöyle) yazılıdır: Asur kralı Asurbanipal'e karşı kötülük (eylemleri) planlayanlara (ve) isyan edenlere acımasız bir ölüm vereceğim. Onlara çevik bir demir hançer, ateş düşmesi, kıtlık (ve) veba ile

²¹⁹ Bu isim Sin'in ayın ne kadar uzun süreğine dair karar verme rolüne atıfta bulunmaktadır. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 153; Jeremy Black vd., *The Literature Ancient Sumer* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 144; A. Livingstone, *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars* (Indiana Eisenbrauns: Printed in The United States of America, 2007), 45.

²²⁰ Hall, *A Study of Sumerian Moon God Nanna/Suen*, 229; Schmidt, "Moon", 586.

²²¹ R. Campbell Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia* (London: Luzac and co, 1903), 1/59.

²²² Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 150.

²²³ Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 192-193.

korkunç bir ölüm bahşedeceğim. Bunları duydum ve efendim tanrı Sin'in sözlerine güvendim.²²⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, Sin rüyalar aracılığıyla geleceğe dair uyarıda bulunmakta ve krala karşı isyan planlayanların cezalandırılacağını bildirmektedir. Bu tür ifadeler, kralın geleceği hakkında Sin'in karar veren konumunda olduğunu göstermektedir.

1.2.3. Bereket Tanrısı

Astral tanrılar arasında, ay tanrısı, insan ve hayvanın doğurganlığı ve verimliliği ile yakından bağlantılı, en güvenilir tanrı olarak kabul edilmiştir.²²⁵ Bu nedenle Sin daima popüler bir tanrı olma özelliğini elinde bulundurmuş; bereket getirmesi için şahıs isimlerinde, antlaşmalarda, mühür ve yazıtlarda adı sıklıkla anılmıştır.²²⁶ Sin'in amblemi olan hilal formu eril olarak kabul edildiğinden zaman zaman bir boğanın boynuzlarıyla temsil edilirdi.²²⁷ Hayvancılığın önem arz ettiği göçebe toplulukları için Sin'in, suların yükselmesini, sazların büyümesini, hayvan sürülerinin artmasını ve dolayısıyla üretilen süt ürünlerinin de artmasını sağlaması çobanlara bereket ve refah bahşettiği şeklinde yorumlanmıştır. Ayın 30 günlük süre zarfında şekil değiştirmesi, fazlarındaki gözlenebilir matematiksel düzenlilik, çeşitli kozmik olaylarla arasında bağ bulunması, sulara etki etmesi²²⁸, dolunay dönemi etkileri, göçebe çobanlar için gece aydınlatıcı olması ve benzeri pek çok özelliği "sihirli" bir yana sahip olduğu şeklinde yorumlanmış ilahi bir güç olarak kabul edilmiştir.²²⁹ Sin'in sihirli olduğuna dair inanç, adının birçok büyü

²²⁴ RINAP 5/1 no. 11: iii. 118 –127.

²²⁵ Sin'in bereket getirdiği inancı hakkında bkz. Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 236-240.

²²⁶ Gywendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* (London: Routledge, 1998), "Sin", 152-153.

²²⁷ Drijvers, Soğmatar harabelerinde yer alan bir kabartmayı "başına boynuz takan stilize bir insana benzeyen oval şekilli boynuzlu bir sütun" olarak tanımlamış ve boynuzların hilal formundaki ayın sembolü olduğunu öne sürmüştür. Bkz. Hendrik Jan W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa* (Leiden: Brill, 1980), 130. Ayrıca bkz. Green, *The City of the Moon God*, 26; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 31.

²²⁸ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 167.

²²⁹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 31. Ayrıca bkz. "Sin", Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Sin-Mesopotamian-god> ET 07/11/2021.

metninde yer edinmesine zemin hazırlamıştır. Keza ayın fazları, gökyüzünde görünen şeklinin sürekli değişmesi gözlemlenmiş ve Mezopotamya’da ay takviminin kullanımında ayın önemli bir rol oynamasını sağlamıştır.²³⁰ Bu değişken formu gözlemleyen antik dönemin tarım toplumları, ayın sulara ve doğa olaylarına etki ettiğini keşfetmiştir. “Suların ayın deposundan/kaynağından aktığı”²³¹ yer ifadeleri Sin’in sular üzerindeki hakimiyetine dikkat çekmektedir. Tarımın hayati bir öneme sahip olduğu bu topluluklar için ayın sulara hükmettiği inancı, ay tanrısının diğer tanrılara göre farklı bir konuma yükselmesini açıklamaktadır. Onun sular üzerindeki etkisi bitki örtüsüne hâkim olan bir tanrı olarak tasavvur edilmesini sağlamıştır. Suların kontrolünü elinde tutan, bolluğun temsilcisi Sin, yeryüzünün yağmurlarına ve nehirlerine hâkimdir.²³² Sin’in yağdırdığına inanılan yağmurun toprağa canlılık verdiği ve topraktan verimlilik fişkırmasını sağladığı fikri bulunurdu. Aynı şekilde ayın gelgit oluşumunda etkili olduğu gerçeği, eski çağlarda insanların tarımda ekim dönemlerinin belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu sebeple ay tanrısı Sin bereketin, tarımın, hasat şenliğinin sembolü haline dönüşmüştür. Onun Bereket tanrısı rolü, halkın babası olarak tanımlanmasında ve özellikle boğa veya buzağı kılığında ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²³³

Ayrıca kadınların regl dönemleri ile ayın döngüsel durumu arasındaki ilişkinin yanı sıra çobanlar üzerine bereket ve zenginlik bahşeden, suların yükselmesini yöneten, ekinleri yeşerten ve sürünün artışı sağlayan tanrı olarak düşünülmesi de ay tanrısının bereketle ilişkilendirilmesine yol açmıştır.²³⁴ Doğurganlığın, bereketin temsili olan ay tanrısı Sin’in doğum sürecini kolaylaştırmak ve sancılarını katlanılır kılmak amacıyla

---

²³⁰ Glenn Holland, *Gods in The Desert-Religions of The Ancient Near East* (Usa: Rowman & Littlefield Publishers, 2010), 115. Mezopotamya geleneğinde kullanılan takvimler için bkz. Mark E. Cohen, *The cultic calendars of the ancient Near East* (Bethesda, Md: CDL Press, 1993), 225-236 ve 297-342.

²³¹ W. F. Albright, “Some Cruces in the Langdon Epic”, *Journal of the American Oriental Society* 39 (1919), 68; Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 171.

²³² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 167.

²³³ Stol, “Sin”, 782-783.

²³⁴ Black vd., *The Literature Ancient Sumer*, 145.

çeşitli koruma-sağaltma ritüellerinde adının geçmesi onun bereket tanrısı rolüne bir kanıt niteliğindedir. Bu ritüel metinleri/anlatıları “Ay Tanrısı ve İneğin” hikâyesini konu edinmektedir. Bu hikâyeye göre vakti zamanında Ay tanrısı Sin’i kendisine aşık edecek kadar baştan çıkarıcı bir inek bulunmaktaydı. Aşağıdaki örnekte Sin’in inekle birlikte olma arzusunu bir boğaya dönüştürdüğü anlatılmaktadır:

“Sîn’in bir ineği, adı, “Sîn’in hizmetçisi(dir)”

O cömertçe süslenmiştir; o, aşırı biçimde süslüdür

Sîn onu gördü ve ona aşık oldu

Onun (ineğin) ilahi sevgilisi, ineğin, sığırtmacının ardında

İyi göründüğünü fark etti ve arzusunu, görünmez ama güçlü

Bir boğaya dönüştürdü: “O, Sin’in parlayan (...) onun (ineğin)

[...]

Çok şükür ki Ay tanrısı ineğin bağırırlarını duydu

Ve ona yardım etmek için bir pūru-tasındaki yağ ve suyla donanmış

Koruyucu kadın tanrıçaları gönderdi

Gökyüzündeki hilal, Sin, onun bağırırlarını duydu

[...]

Tıpkı Sin’in kadınının hemen doğurması gibi

Zorluk çeken ergen de doğum yapsın

Ebe kadın, beklemeye devam etmesin, hamile kadın iyi olsun.”²³⁵

Bu hikâyeden anlaşılacağı üzere ay tanrısı Sin, boğa ile ilişkilendirilmiş ve genellikle boğa boynuzlarıyla sembolize edilmiştir. Her ne kadar Sin’in dişil yanını karısı Ningal temsil ediyor olsa da doğum ile ilgili konularda Sin’in etkisi olduğu görüşünün hâkim olduğu açıktır. Çeşitli ayin ve büyü ritüellerinin yanı sıra bazı yazıtlarda Sin’in

---

²³⁵ Jo Ann Scurlock, “Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Childbirth: Medico-Magical Means of Dealing With Some of the Perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia”, *Incognita* 2 (ts.), 147-148.

kehanetlerle de ilişkilendirildiği geçmektedir.²³⁶ Böylesi malzemelerin çokluğu Sin'in sıfatları ve konumu hakkında da bize bilgi sağlamaları bakımından önemlidir. Bu sayede Sin'in mahiyeti hakkında karşılaştırma yapmak ve ona atfedilen görevler, sıfatlara dair net bir bilgiye sahip olmak mümkün olabilmektedir.

Ay tanrısı Sin'in sembollerinden biri tekne formundaki orak-aydır. Bu sembol onun "cennetin parlayan teknesi"²³⁷ şeklinde tanımlanmasıyla ilişkilidir. Ayrıca boynuzları benzer şekilde orak gibi tasvir edilen bir boğa ile sembolize edildiği de görülmektedir. Sin kadim ve bilge bir tanrı olarak saygı görmüş ve kaderin efendisi olarak tanımlanmıştır.²³⁸

Sin Ur ve Harran dışında da bazı bölgelerde tapım görmüş olmakla birlikte özellikle İslam öncesi Güney Arabistan'da ay ve zenginlik tanrısı olarak Hadramut şehrinde de yaygındı.²³⁹ Ay tanrısı Sin boynuzlu bir boğa (*qarnu*), kendi kendine büyüyen bir meyve (*enbu ša ina ramanišu ibbanu*)²⁴⁰, ekinlere bolluk katan (*nadin hegalli ana mašre*) bir tanrı şeklinde tasvir edilir. Bir gökcismi olarak ayın günlük ve aylık hareketine atfen zamanı ayarlayan, hikmetli, kaderden yana olan merhametli bir tanrı biçiminde anlatıldığı aşağıdaki satırlara da yansımıştır:

Efendim, Gökyüzünün ışığı, sen sonsuza dek varsın. Bereketli yılları sürdürmek için, erkenden gelen seli ve aralıksız bereketi doğuran, iskeleleri

²³⁶ Ay tutulması ve bilhassa dolunay Mezopotamya insanları tarafından çeşitli kehanetlerle ilişkilendirilmiştir ve ayın kehanet tanrısı olduğuna inanılmıştır. Çeşitli havyanların karaciğerine veya bazı uzuvlarına bakarak kehanette bulunduğu bilinen dönem insanların aya gelecek hakkında danıştıkları anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. W. Farber - Jack M. Sasson, "Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East* (New York: Macmillan Library Reference USA, 1995). Bunun yanı sıra Eski Ahit Yeremya 8:2 pasajında, dönem insanların ay tanrısına danıştıkları geçmektedir. Bu ifadeler ay tanrısının kehanet tanrısı olarak kabul edildiğini kanıtlayan kutsal metin bölümlerine örnek teşkil etmektedir.

²³⁷ Green, *The City of the Moon God*, 23; Kramer, *Sümer Mitolojisi*, böl. Nanna'nın Nippur'a Yolculuğu. Ayrıca Süryani teolog Mor Efreim'in Mani ve Bardaysan'a karşı yazmış olduğu reddiyede ay tanrısı Sin'in "ışık teknesi" şeklinde adlandırıldığı geçmektedir. "Güneşi kör gözlerle görürler aslında [ona] taparlar. Ay, onların çılgınlığıdır, büyük ölçüde büyütürler [onu] ve ona, Işık Gemisi derler." Bkz. G. W. Mitchell, *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan* (Oxford: Williams And Norgate, 1912), 1/178.

²³⁸ Manfred Lurker, *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (London and New York: Routledge, 2004), "Sin", 173.

²³⁹ Lurker, "Sin", 173.

²⁴⁰ Bu tabir, her batışından sonra ayın kendi kendine oluştuğuna dair eski inanca göndermedir. Bkz. Giuseppe Furlani, *La religione babilonese-assira* (Bologna, 1929), 1/155. Aktaran Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 167.

sağlamlaştırmak için, gökyüzünün uçlarını düzenlemek için, kutlama yapmak için, [...] benekli tahıl getirmek için, [...] ülkenin krallık yerini sağlamlaştırmak için, Nanna, *E-işnuğal*'ın yüce yerini sağlamlaştırrır...²⁴¹

Sin'in adının geçtiği yazıtlar, tabletler çoğunlukla onun bereketi ve doğurganlığı sağlayan yanına atıflar içermektedir. Buradan hareketle Sin'in en bilinen özelliğinin bereket tanrısı olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.4. Şifa Tanrısı

Ay tanrısı Sin'e atfedilen bir diğer özellik ise şifa dağıtıcı, dahası bir ebe olmasıdır.²⁴² Bu yönüyle Sin'in Cüzzam'a, ateşli hastalıklara, deri hastalıklarına ve körlüğe şifa olduğu inancı yaygındı.²⁴³ Orta Asur döneminden kalma bir tıp metninden, Sin'in bir ineğin buzağısını doğurmasına yardım ettiği ile ilgili bir mitosa dair bilgi edinilmektedir. Bu metinde tanrıdan doğum sancıları çeken hamile kadınlara yardım etmesi, şifa vermesi istenilmektedir.²⁴⁴ Bunun yanı sıra antik dönem insanların çeşitli kötü enerjileri savmak, hastaları iyi etmek gibi amaçlarla yaptıkları birtakım ritüel ve büyülerde Sin'in adını kullanmış oldukları anlaşılmaktadır.²⁴⁵ Tıpkı diğer çoğu geleneksel toplum gibi Mezopotamya halkları da büyüü ak ve kara olmak üzere ikiye ayırmaktaydı. Dolayısıyla bazı olumsuzluklardan, hastalıklardan korunmak üzere yapılan büyülerde tanrıların isimlerinin yer alması anlaşılır bir durumdur.²⁴⁶ Bu ritüellerden biri koruma-sağaltma büyüü metninde karşımıza çıkmaktadır. Hayalet ya da kötü ruhani varlıklar gördüğü veya bu tür enerjiler tarafından rahatsız edildiği belirtilen bir kimseyi bu sıkıntıdan kurtarmak için ne yapılması gerektiği anlatılmaktadır. Böylesi durumlar bir

²⁴¹ Black vd., *The Literature Ancient Sumer*, 144-145.

²⁴² Lambert van Dijk, "Incantation accompagnant la naissance de l'homme", *Orientalia*, *Orientalia Nova Seria* 44 (1975), 52.

²⁴³ Häntinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 270-285.

²⁴⁴ van Dijk, "Incantation accompagnant la naissance de l'homme", *Orientalia*, 52.

²⁴⁵ Kendisine kara büyü yapıldığı düşünülen hastaları iyileştirilmek üzere uygulanan koruma sağaltma büyüü maqlu buna örnek olarak gösterilebilir. Maqlu hakkında bkz. Tzvi Abusch, "Writings from the Ancient World, The Witchcraft Series Maqlu", *Society of Biblical Literature*, ed. Theodore J. Lewis (Georgia: SBL Press Atlanta, 2015).

²⁴⁶ Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", 73.

nevi sağlık sorunu olarak görüldüğünden tedavi edilmesi gerektiği düşünülürdü. Tedavi maksatlı hazırlanan veya kötü büyüü bozmak için yapılan bu büyüler ak büyü²⁴⁷ olarak kabul edilir ve kişiyi korumak için yapılırdı. Koruma-sağaltma ritüellerinde kullanılan metinler de aynı zamanda şifai uygulamalar olarak kabul edilirdi. Bunların Babil ve Asur'daki *zizikta* (koruyucu düğüm) geleneğinden geldiği, kökeninin Sümer'deki *tugsig* olduğu belirtilebilir.²⁴⁸ Aşağıda yer alan koruma duasında kötülüklerin yok edilmesi Sin ve Şamaş'tan istenmektedir:

“[...] Tanrıların efendisi (ile) sana yemin ettim

Duri (ve) Dari (ile), Lahmu (ve) Lahamu (ile), Alalu (ve) Belili (ile)

Gölge (ile), gün ışığı (ile), büyüü un yığınları (ile)

Alev alev yanan Girra (ile), masum Nusku (ile)

Krallığın efendisi Sin (ile)

Hakikatin yargıcı Şamaş (ile)

Sana suyu ve vadiyi tutarak yemin ettim

Dağlar (ve) nehirler ile sen yemin ettin mi?

Defedilesin, yok edilesin, yok edilesin.”²⁴⁹

Yine Ninovadaki Asurbanipal Kütüphanesi'nden günümüze ulaşmış olan²⁵⁰ *Şurpu* ve *Maqlu* metinleri²⁵¹, Mezopotamya geleneğinde çeşitli büyüsel ritler hakkında zengin bir bilgi sunmaktadır. *Şurpu* metinlerinde *māmītu*²⁵² “lanet, yemin lanet” eylemi ve onun ay tanrısı Sin ile olan ilişkisi hakkında birtakım bilgiler vermektedir. *Şurpu* metinleri, bir

²⁴⁷ Bkz. Adam, “Din Hakkında Genel Bilgiler”, 41.

²⁴⁸ Ferris J. Stephens, “The Ancient Significance of Sisith”, *Journal of Biblical Literature* 50/2 (1931), 59-60.

²⁴⁹ J. A. Scurlock, “Ancient Mesopotamian Medicine”, *A Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel C. Snell (Blackwell Publishing, 2005), 313-314.

²⁵⁰ Bununla birlikte, seriyi oluşturan dokuz tabletten çoğu, aynı zamanda Asur'daki kütüphane ile Sultantepe'deki saray için de kopyalanmıştır.

²⁵¹ *Şurpu* metinleri için bkz. Erica Reiner, *Şurpu: A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations* (Indiana: m Selbstverlage des Herausgebers, 1958). Ayrıca *Şurpu* ve *Maqlu* için bkz. Abdulgani Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2020), 168-184.

²⁵² *Māmītu*, bir ata tarafından küfretmeyi veya kendi soyuna birtakım özel eylemleri yapmayı yasaklayan yemin anlamına gelmektedir ve bunun ihlal edilmesi, en ileri düzeyde yaptırımlara sebep olmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 193-198.

yemini bozmanın cezası hakkında anahtar niteliğinde bilgiler verir. Šurpu'nun Sümerce-Akadca olan çift dilli bir bölümünde, bir “yemin-lanetinin” gökyüzünden indiği dolayısıyla göksel bir kökeninin olduğu belirtilmektedir. Bu durum dikkati göksel tanrılar olan Sin ve Šamaš'a çekmektedir. Aşağıda yer alan Šurpu metni, tanrı Sin'in geleneksel rollerinden birini anlatmakta ve Sin'in māmītu ile ilişkili olduğu konusunda bilgi aktarmaktadır:

Sîn, ayın efendisi, hazır beklesin

O, onun yemin-lanetini geçersiz kılsın

Çünkü Sîn, bir laneti sona erdirebilir.²⁵³

Sin'in bir bedduayı/laneti ortadan kaldırabilme gücüne sahip olduğuna bakılırsa, hasta kişinin bir yasağı ihlal etmesinin yarattığı olumsuz sonucu da ortadan kaldırdığı söylenebilir. Böylece Šurpu metinleri, Sin'in māmītu üzerindeki bertaraf edici gücünü ortaya koymaktadır. İnanışa göre, māmītu, hasta kişinin bedenini yakmakta ve böylece ihlal ettiği yemin, onun bedeninde fiziksel yanıklar olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü günahkâr kişi, ettiği yemini bozduğu için lanetlenmiştir. Ayrıca, ritüel esnasında gerçekleşen yanma sonucunda meydana gelen patlamaların arkasında Sin'in öfkesinin yattığına ve ateşin bu şekildeki tezahürü göksel korumanın geri çekildiğine işaret etmektedir.²⁵⁴

Özetle Sin, gece karanlığı aydınlatan özelliği sayesinde görünmez olanı görünür kılan “kehanet ve bilgelik tanrısı”, sulara etki eden yanıyla bereketi ve hasat verimliliğini sağlayan “bereket tanrısı” olarak tasavvur edilmiştir. Dolunay döneminde ise kadınlara has bir yönün açığa çıktığı, bu dönemin gebelik süreciyle ilişkilendirildiği

²⁵³ Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 178.

²⁵⁴ A. M. Kitz, “An Oath, Its Curse and Anointing Ritual”, *Journal of the American Oriental Society*, 2004.; Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 177.

anlaşılmaktadır. Bu durum onun dışıl tarafına²⁵⁵, yani kadınların adet dönemi ve doğurganlığıyla ilişkili yönüne atıf olmakla birlikte; onun epilepsi, ateşli hastalıklar gibi bazı hastalıklara derman olduğu düşüncesi “şifa tanrısı” olma özelliğiyle ilişkilendirilmiştir. Keza gündüz vakti ölümler diyarına inerek ölümlere hükmetmesi ve onların yargılanma sürecinde güneş tanrısı Şamaş ile görev paylaşımında bulunması da onun adalet ile ilişkilendirilmesini sağlamış ve “adalet tanrısı” sıfatını almasına yol açmıştır.²⁵⁶

2. Mezopotamya’da Şamaş Kültü

Zengin bir kaynaktan beslenen, çeşitlilik arz eden Mezopotamya inanışlarının bir diğer önemli tanrısı Şamaş’tır. Kimi dönemlerde babası olan Sin’in gölgesinde kalmış²⁵⁷ olmasına rağmen bazı kentlerde onun şanını geride bırakacak kadar ünlenmiştir. Lakin bu iki tanrıya verilen isimler açık bir biçimde Sin’in Şamaş’tan büyük olduğunu kanıtlamaktadır. Mesela Sin’e *Ma-gu-la-an-na* “Gökyüzünün büyük teknesi” adı verilirken Şamaş’a *Ma-ban-da-an-na* “Gökyüzünün küçük teknesi” adının verilmesi veya Sin’e *Giş-nu-gal* “Büyük ışık” sıfatı verilirken Şamaş’a sadece *Giş-nu* “Işık” sıfatının verilmesi buna işarettir.²⁵⁸ Ancak çoğu yazıt ve kil tablette Şamaş’ın Sin ile yan yana, eş konumda çıktığı da unutulmamalıdır.²⁵⁹ Dolayısıyla Mezopotamya coğrafyasının kimi bölgelerinde Şamaş’ın kimi bölgelerinde ise Sin’in daha önemli bir konuma sahip olduğunun altını çizmek gerekmektedir.²⁶⁰ Zaman zaman başa geçen kralın benimsediği tanrı olmaları bu iki tanrıya dönemsel olarak üstünlük kazandırmaktaydı. Her ne kadar Mezopotamya şehir devletlerinin birincil sırada kabul ettiği tanrılar değişkenlik

²⁵⁵ Green, *The City of the Moon God*, 26.

²⁵⁶ Lurker, “Shamash”, 165.

²⁵⁷ B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (Heidelberg, 1920), 2/21; Jastrow, *The Religion of Babylonia and Assyria*, 68.

²⁵⁸ Hätinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 305.

²⁵⁹ SAA 02 006, 27; SAA 03 034, 10; SAA 03 034, 37 vd.

²⁶⁰ King, *Babylonian Religion and Mythology*, 18.

gösteriyor olsa da kimi zaman bazı kralların baş tanrı yerine başka bir yerel tanrıyı daha fazla benimsediği de olabiliyordu.²⁶¹ Dolayısıyla Sin ve Şamaş tanrılarının konumu da bölgesel olarak değişebilmekte ve kendine has birtakım özellikleri olabilmekteydi.

2.1. Şamaş Kültüne Ait Arkeolojik Kalıntılar

Mezopotamya inanışlarında Sin'i yer aldığı kalıntı, yazıt veya tabletlerin neredeyse tamamında onunla önemli bir görev dağılımı olan güneş tanrısı Şamaş'ı, görmek mümkündür. Bu yüzden Sin'e ait arkeolojik bulgular ve kült merkezlerinin çoğunlukla Şamaş'a dair yazıtlar, silindir mühürler, rölyefleri de içerdiği anlaşılmaktadır. Sin ve Şamaş kültlerinin Mezopotamya inanışlarının hemen hemen hepsinde benzer izler taşıdığına ve bunlar arasında bir devamlılığın olduğu konusuna değinilmişti. Bu devamlılık bilhassa kutsal mekânların ve tapınakların birbirinin aynısı olarak inşa edilmesi şeklinde kendini göstermektedir. Bölgedeki çoğu güneş tapınağı kare formunda ve benzer yapıda inşa edilmiştir. Türkiye sınırları içerisinde de günümüzde kiliseye dönüştürülmüş bu türden tapınakların mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan en bilineni Mardin'de bulunan Deyrulzafaran Kilisesi'nin altında yer alan güneş tapınağıdır.²⁶²

---

²⁶¹ Yeni Babil Devletinin son kralı Nabonidos'un baş tanrı Marduk yerine Sin'i yüceltmış olması buna örnek teşkil etmektedir. Bkz. Beaulieu, "Nabonidus The Mad King: A Reconsideration of His Steles from Harran and Babylon"; Lewy, "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the Time of Nabonidus".

²⁶² Elif Keser, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia* (Oxford: Oxford University Press, 2022), 188.

Resim 2: Deyrul Zafaran Manastırının altında yer alan güneş tapınağı. Kaynak: Mardin Valiliği, "Kent Haritası ve Şehir Planı", 2013. Fotoğraf <https://www.rotasenin.com/tr/deyruzafaran-manastiri/> ET 22.07.2023

Şamaş'ın ana kült merkezi, milattan önce ikinci ve birinci binyılda büyük bir şehir olan Sippar'dı.²⁶³ Irak'taki Sippar kült merkezinin dışında Larsa şehri de önemli bir kült merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki şehirde bulunan Şamaş tapınaklarının adı nur evi anlamına gelen *Ebabbara*'ydı.²⁶⁴ Bilhassa Sippar'da bulunan *Ebabbara* tapınağı görkemli yapısı ve şehrin şifa merkezi olarak çeşitli yazıtlarda yer edinmiştir. Sippar şehrinde başka tanrıların tapınakları veya şapelleri korunsa da bunlar Şamaş tapınak kompleksine bağlı sayılmakta ve ondan çok daha az önemli sayılmaktaydı.²⁶⁵

Dur-Şarukkin'de²⁶⁶ yer alan tapınağın Şamaş tapınağı olarak kabul edildiği bilinmektedir. Şehrin kuzeybatı kesiminde yer alan kutsal alan bölgesinde Nabu, Adad,

²⁶³ Marc Van de Mieroop, *King Hammurabi of Babylon: a biography* (Malden, MA: Blackwell Pub, 2005), 13; Lurker, "Shamash", 165; Leick, "Sin", 148.

²⁶⁴ Van de Mieroop, *King Hammurabi of Babylon*, 13.

²⁶⁵ Rivkah Harris, *Ancient Sippar A Demographic Study of an Old-Babylonian City (1894-1595 B.C.)* (Belgium: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1975), 142.

²⁶⁶ Günümüzde Horsabad olarak bilinen Dur-Şarukkin ("Sargon Kalesi", Arapça: شروكين دور), Asurlu II. Sargon döneminde Asur'un başkentidir. Horsabad, Irak'ın kuzeyindeki, Musul'un 15 km kuzeydoğusunda bulunan bir köydür. Büyük şehir, tamamen MÖ 706 öncesi on yılda inşa edildi. <https://www.britannica.com/place/Dur-Sharukin> ET 09.11.2021.

Ningal ve Ninurta tapınakları bulunmakla birlikte bunların en önemlisinin Şamaş tapınağı olduğu bilinmektedir.²⁶⁷

Hatra antik kenti, MÖ 139 ile MS 226 yılları arasında Mezopotamya’da hâkimiyet kuran Part İmparatorluğunun yardımıyla MÖ 1. yüzyılda kurulmuş bir şehir olup güneş tanrısının şehri olarak bilinmektedir. Bu kente ait gümüş ve altın “Hatra, tanrı Şamaş’ın şehri” olarak damgalandığı görülmektedir.²⁶⁸ Ayrıca Romalı tarihçi Cassius Dio’ya²⁶⁹ atfedilen bazı bilgilerden anlaşıldığı üzere Hatra’da bulunan büyük tapınakta güneş tanrısına tapılmaktaydı. Yazıtlar da söz konusu kare şeklindeki tapınağın Şamaş tapınağı olduğu konusunu desteklemektedir.²⁷⁰ Türkiye sınırları içinde, Samal Krallığının²⁷¹ merkezi olan Gaziantep Zincirli’de bulunan Bar Rakkib, Killamuwa ve Kuttamuwa yazıtlarında Şamaş’ın adına denk gelmektedir. Bilhassa Kuttamuwa ve Bar Rakib tabletlerinde adına kurbanlar sunulan tanrıların yanında Şamaş’ın adı anılmaktadır.²⁷² Ayrıca Tell Fekheriye yazıtlarında güneş tanrısı *Şamşay* adıyla geçmektedir.²⁷³ Bir diğer arkeolojik veri ise Türkiye’nin güneydoğusunda yer alan Şırnak ilinin Cizre ilçesi civarında karşımıza çıkmaktadır. Cudi Dağı’nda yürütülen kazı çalışmaları sırasında bulunan Şah/Çağlayan (Hisar) Kabartmaları arasında yer alan 45 satırlık bir kil tablette

²⁶⁷ http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/index.asp_id=111.html ET 12/11/2021.

²⁶⁸ Faisal El-Wailly, “Hatra”, *Republic of Iraq Ministry of Culture & Guidance Directorate General of Antiquities*, (1967).

²⁶⁹ Lucius Cassius Dio (155-235), anne tarafından Yunan kökenli olan Romalı bir tarihçi ve senatördür. Detaylı ilgi için bkz. Fergus Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 250.

²⁷⁰ Duchesne Guillemin, “Zoroastrian Religion”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshter (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 3/870.

²⁷¹ Sam’al, Türkiye’nin Gaziantep ilinde yer alan arkeolojik sit alanda kalıntılara rastlanan bir şehir krallığıdır. Erken Tunç Çağında kurulduğu tahmin edilen krallığın MÖ 3000 ila 2000 yılları arasında geliştiği düşünülmektedir. Üst höyüğün en yüksek tabakasında Orta Tunç Çağı’na (yaklaşık MÖ 2000-1600) ait duvarlı bir kale bulunmuştur. Bkz. <https://zincirli.uchicago.edu/site-and-setting/> ET 12/05/2023.

²⁷² Stelin çevirisi: Kattamuwa stelinin tercümesi: Ben Kattamuwa, Panamuwa’nın hizmetkârı, henüz hayattayken kendime (bu) dikilitaş yaptım. Onu ebedi bir odaya koydum ve bu odada bir ziyafet (orada) kurdurdum: Hadad Qarpatalli için bir boğa, NGD/R ŞWD/RN için bir koç, Şamaş için bir koç, Bağların Hadad’ı için bir koç, Kubaba için bir koç ve bu steldeki “ruhum” (NBS) için bir koç [sundum/kurban ettim]. Bundan böyle, benim oğullarımdan veya (bir başkasının) oğullarından her kim ki bu odaya sahip olur, bu bağın (bahçenin) en iyisinden (ürününden) her yıl bir (sunu) adak versin. O, (yukarıda yazılı olan) “ruhum” için ve benim için [sunduğu adaktan] bir bacak [but] pay etsin. İngilizce çeviri için bkz. Dennis Pardee, “A New Aramaic Inscription from Zincirli”, *The University of Chicago Press Journals* (Chicago: Chicago Press, 2009), 51-71. Tabletın orijinal fotoğrafı için bkz. <https://www.asor.org/resources/photo-collection/pid000657/> ET 23/07/2023.

²⁷³ Stol, “Sin”, 765.

de Adad, Aşur, Ninurta, Sin ve İştar gibi tanrılarla birlikte Şamaş'ın sembollerinin yer aldığı görülmektedir.²⁷⁴ Bu durum bölgesel bazı farklılıklar (isim, tanrılar panteonundaki konum gibi) olmakla birlikte güneş tanrısı Şamaş inancının yayıldığı coğrafya hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bu kültün yayıldığı alanların haritası göz önüne alındığında komşu bölgelerdeki inanışlarla teması ve bunlarla çeşitli benzerliklere sahip olması anlam kazanmaktadır.

Güneş tanrısına dair elde edilen arkeolojik malzemelerde kendisinin zaman zaman at üzerinde tasvir edildiği görülmektedir. Bu tasvirlerden biri Freiburg Kutsal Kitap Enstitüsü koleksiyonunda (BIF) yer alan kanatlı sundisk motifi içeren bir silindir mühürdür.²⁷⁵ Bu mühürde kanatlı güneş diskinin tamamen gelişerek bir atın sırtında duran antropomorfik bir figüre dönüştüğü görülmektedir ki at burada Şamaş ile ilişkilendirilmiştir.²⁷⁶ Şamaş'ın sembolleri olan güneş diski, at veya güneşin, silindir mühür ve benzeri arkeolojik malzemelerde sıklıkla kullanılmış olması söz konusu coğrafyada güneş kültürünün ne derece yaygın olduğunun bir göstergesidir.

2.2. Güneş Tanrısı Şamaş ve Görevleri

Şamaş, kelimesi tüm semitik dillerde güneşe verilen isim olup ŞMŞ kök harflerinden oluşur. Mezopotamya inanışlarında güneş tanrısının adı olarak karşımıza çıkan bu isim -çoğu durumda logografik²⁷⁷ olarak Utu²⁷⁸ biçiminde yazılmış olmasına rağmen- ilkin Sargon öncesi döneme ait Akad kişi adlarında geçmektedir. Şamaş, Babil-Asur panteonunun ana tanrıları arasında olmakla birlikte Sümercede Utu'nun yanı sıra

²⁷⁴ Erkanal Öktü - Erkanal, *Asur Döneminde Cudi Dağı*, 73-75.

²⁷⁵ 50 numaralı görsel için bkz. Othmar Keel vd. (ed.), *Altorientalische Miniaturkunst: die ältesten visuellen Massenkommunikationsmittel; ein Blick in die Sammlungen des Biblischen Instituts der Universität Freiburg Schweiz* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996), 45.

²⁷⁶ Silvia Schroer, *In Israel gab es Bilder: Nachrichten von darstellender Kunst im Alten Testament* (Freiburg, Schweiz : Göttingen: Universitätsverlag ; Vandenhoeck & Ruprecht, 1987), 288; Keel vd., *Altorientalische Miniaturkunst*, 45.

²⁷⁷ Logografik yazı, bir sözcüğün tek bir işaretle yazılması esasına dayalı yazı sistemi.

²⁷⁸ Tanrı Utu için bkz. Gywendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* (London: Routledge, 1998), "Utu", 161-162.

Babbar ismiyle de yer edinmiş önemli bir tanrıydı.²⁷⁹ Bu iki isim altında, Sümerler büyük ışık tanrısına tapmaktaydı. Muhtevaları büyük ölçüde Şamaş'ınla örtüştüğünden göçmen Samiler bu isimleri korumuşturlar. Ona atfedilen bazı özelliklerden ötürü Şamaş'ın adalet dağıtan, ışığı yayan ve gücü elinde tutan bir tanrı şeklinde tasvir edildiği görülmektedir.

2.2.1. Adalet Tanrısı

Güneşin evreni aydınlatmasına referansla Şamaş'ın da aydınlığıyla her şeyi görünür kılması ve ortaya çıkarması, onun adalet tanrısı olmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Mezopotamyalılar güneşe adaletin sağlayıcısı olma görevini yüklemiştir.²⁸⁰ Onun bu yönü sayesinde, en önemli görevi adaletle hükmetmek olan kralın saltanat ideolojisinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Kralların iktidar otoritesini Şamaş'tan aldığına inanılırdı. Şamaş'ın tanınırlığında saltanat ideolojisinin meşrulaştırılması önemli olmuştur. Bundan dolayı pek çok devlet bildirisi Şamaş'a yakarıyla başlar.²⁸¹ Ancak Şamaş sadece adalet tanrısı olarak değil, aynı zamanda tüm evrenin yöneticisi olarak da kabul edilirdi. Bu özelliği nedeniyle bir tahtta oturmuş, elinde adalet ve doğruluk sembolleri, bir asa ve bir yüzük tutarken tasvir edildiği görülmektedir.²⁸²

Şamaş “adalet tanrısı”²⁸³ olarak kozmik ve ulusal anlamda önem taşıyan, “göklerin ve yerin efendisi” veya “yeraltı ve yeryüzü alemlerinin yargıcı”²⁸⁴ şeklinde tanımlanmaktaydı.²⁸⁵ Bu yüzden kendisine adalet tanrısı ve “Yargının Efendisi” (bel-dini)

---

²⁷⁹ Utu muhtemelen genel olarak güneşe daha çok atıfta bulunurken, Babbar yükselen güneş için kullanılmıştır. Schollmeyer, *Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Samas*, 2-3.

²⁸⁰ Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 182 ve 224; Lurker, “Shamash”, 165.

²⁸¹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 30-31.

²⁸² Bkz. <https://www.britannica.com/topic/Shamash> ET 23/10/2021.

²⁸³ Mathieu Ossendrijver, “The Moon and Planets in Ancient Mesopotamia”, *Oxford Research Encyclopedia* (Usa: Oxford University Press, 2020), 5.

²⁸⁴ Bkz. RINAP, Esarhaddon 98, 1.

²⁸⁵ Gywendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* (London: Routledge, 1998), “Shamash”, 147. Ayrıca bkz. Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 49.

denilmekte ve en eski zamanlardan bu yana tapınağı “Ülkenin Yargıcının Evi” olarak adlandırılmaktaydı.²⁸⁶ Ölüler diyarında, ay tanrısı Sin ile görev paylaşımı olan Şamaş’ın ölülere yargılama sürecini üstlendiği aşağıdaki satırlarda da yer edinmiştir:

[...] Ey Şamaş, yeryüzünün ve gökyüzünün kralı

Adaletin ve doğruluğun efendisi

Annuna-tanrılarının efendisi, ölülerin ruhlarının efendisi

Onayını hiçbir tanrının bozamadığı, buyruğu değiştirilemeyen

Ey Şamaş, ölülere diriltmek, esirleri azat etmek senin ellerindedir.²⁸⁷

Şamaş gökyüzünü aydınlatan bir kral, adaletin sağlayıcısı, ölüler diyarının hâkimi ve yargıcı olma özelliklerine sahipti. Tanrılara dair birçok bilgi vermesi bakımından bu tür büyü, ritüel metinleri güneş tanrısı Şamaş’ın özelliklerini, görevlerini daha doğru bir şekilde analiz etmeye yardımcı olmaktadır. Bunun bir örneğini [...] Krallığın efendisi Sin, Hakikatin Yargıcı Şamaş...²⁸⁸ ifadelerinde görmek mümkündür.

Mezopotamya inanışlarında babası Sin ve ikiz kardeşi İştâr ile en önemli üç astral tanrıdan biri olarak kabul edilen Şamaş’ın güneş tanrısı olarak, karanlığın ve kötülüğün üzerinde ışığın gücünü kullandığına inanılırdı. Bu yönüyle adalet ve eşitlik tanrısı olarak tanınmış hem tanrıların hem de insanların yargıcı olarak görülmüştür.²⁸⁹ Zira babası Sin ile birlikte karanlık bir yer olarak tasavvur edilen ölüler diyarında görev üstlendiğine inanılırdı.²⁹⁰ Gece vakti yeryüzü üzerindeki görevi tamamlandığında ölüler diyarını aydınlatma görevi Şamaş’a devredildiği düşünülürdü. Ölülere yargılama sürecinde adaleti sağladığı inancı onun ışığıyla her yeri aydınlattığı görüşüyle ilişkilidir. Onun bu yönü

²⁸⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 65.

²⁸⁷ D. Smith, “A Namburbi against the Evil of a Snake: Shamash 25”, *Reading Akkadian Prayers and Hymns an Introduction*, ed. Alan Lenzi, Ancient Near East Eonographs, 2011, 421-429.

²⁸⁸ Scurllock, “Ancient Mesopotamian Medicine”, 313-314.

²⁸⁹ Britannica “Şamaş” maddesi için bkz. <https://www.britannica.com/topic/Shamash>, ET 23/10/2021.

²⁹⁰ Güneş tanrısı Şamaş, yaşayanlarla olduğu kadar, ilgilenmek zorunda olduğu ölülerle de her zaman sıkı ilişkiler içindeydi. Bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 303.

güneş tanrısının her şeyi gören tanrı biçiminde yorumlanmasını sağlamış görünmektedir. Adalet ve kehanet tanrısı²⁹¹ olarak da tanımlanan güneş tanrısı Şamaş'ın önemli bir tanrı olarak güneş diski ve etrafı ışıklarla çevrili dört köşeli bir yıldız ile sembolize edilmesi de onun bu yönüne atıftır. Asur geleneğinde ise kanatlı disk içinde bir güneş ile sembolize edildiği görülmektedir. Şamaş “göklerin ve yeryüzünün hâkimi”, adalet ve doğruluk tanrısıyken *Mişaru* ve *Kittu* ise, aslında her zaman ona eşlik eden somutlaştırılmış karakterler olarak düşünülmüştür.²⁹²

Şamaş'ın Mişaru adında bir oğlu ve Kittu adında bir kızı bulunmaktaydı. Gerçeğin tanrıçası olan Kittu, gerçeğin her zaman galip gelmesini sağlaması yönüyle babasının adalet dağıtmasında muhtemelen ona yardım etmekteydi. Oğlu Mişaru da babasına adaleti sağlamada yardım eden bir adalet tanrısıydı.²⁹³ Dolayısıyla Şamaş'ın kızı ve oğluyla birlikte adaleti sağladığı görüşü onun bu yönünün ne derece önemli ve kuvvetli olduğuna işarettir.

2.2.2. Işığın ve Gücün Tanrısı

Sabah vakti güneşin gökyüzünde yükselmesi tüm yaşamı yenilediği şeklinde yorumlanmaktaydı. O yükseldikçe her kademedeki tüm canlıları gözetlediğine inanılırdı. Her şeye hâkim olduğu düşünülen güneş tanrısının bütün denizleri aşarak bütün ülkeleri gördüğü ve evrensel bilgisi sayesinde tüm dilleri anladığı kabul edilirdi. Bu yolculuğu boyunca denizcilerin, yolcuların yoldaşı olduğu fikri hakimdi. Sosyal açıdan yoksun bırakılanların çıkarlarını gözetken bir tanrı olduğu ve kendisinden hiçbir sırrın gizlenemediğine inanılan bir yöne sahipti. Keza kehanette bulunmak ve mevsimleri

---

²⁹¹ Alfred Haldar, *Associations of Cult Prophets Among the Semites* (Uppsalla: Almqvist&Wiksell's Boktryckeri AB, 1945), 1 vd.

²⁹² Lurker, “Shamash”, 165.

²⁹³ SAA 20 052, r iv 45; Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 121.

düzenlemek onun kontrolündeydi.²⁹⁴ Bir başka tasvirde güneş tanrısının gece faaliyetleri anlatılmaktadır. Gökyüzünün batı kapısını açtıktan sonra ölüleri yargılamak üzere ölüler diyarından (yeraltı dünyasından) geçtiği düşünülürdü. Sabah olduğundaysa gökyüzünün doğu kapısından geçerek²⁹⁵ yolculuğuna devam ederdi.²⁹⁶ Aşağıda yer alan silindir mühür bu sahneyi tasvir eden bir örnektir.

Şekil 1: Şamaş'ın yeraltı diyarından yükselişini tasvir eden 89100 numaralı silindir mühür. Kaynak: British Museum resmi internet sitesi <https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=shamash> ET

22/07/2023

Güneş tanrısı Şamaş muhtemelen tarımın yaygınlaşması ile önemi artmış bir tanrıydı. Göçebelerde ay önemli iken, yerleşik topluluklarda güneşin önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Ekim ve hasadın güneşin durumuna göre yapılması, onun insanın kaderi ile doğrudan ilişkilendirilmesine yol açarken diğer yandan yaydığı ısı

²⁹⁴ Wilfred G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature* (Oxford: Oxford University Press, 1960), 38,121. Ayrıca bkz. G. R. Castellino, *Kramer Anniversary Volume*, "The Šamaš Hymn: A Note on its Structure", *Alter Orient und Altes Testament*, (1976).

²⁹⁵ Şamaş'ın, gökyüzünün doğu kapısından geçerek ortaya çıktığı anı tasvir eden 89115 numaralı silindir mühür British Museum'da sergilenmektedir. Bkz. Görsel 1. Heimpel, "The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts", 130; Ayrıca güneşin doğuşuna ithafen yazılan bir ilahide Şamaş'ın gökyüzünün doğu kapısından dünyaya giriş anından söz edildiği görülmektedir. "Ey Şamaş! Gökyüzünün temellerinden tutuşup çıktın, Parlak göklerin kilidini açtın, Gökyüzünün kapılarını açtın. Ey Şamaş! Yeryüzünün üzerinde başını kaldırdın. Ey Şamaş! Yeryüzü cennetin aydınlığı ile kapladın." King, *Babylonian Religion and Mythology*, 32-33.

²⁹⁶ Heimpel, "The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts", 51, 127 ve 149.

sayesinde bitkilerin yeşermesini, meyvelerin olgunlaşmasını sağlayan gücü elinde barındıran bir tanrı olarak kabul edilirdi.²⁹⁷

2.2.3. Hayaletlere/Ölülere Hükmeden Tanrı

Önceki bölümlerde değinildiği üzere Güneş tanrısı Şamaş'ın, her gece ölüler diyarına indiği ve burada bazı görevleri üstlendiği inancı Mezopotamya insanları arasında kabul görmekteydi. Ona atfedilen bu özellik, ölümden sonraki yaşamda Şamaş'ın etkin bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu diyarın sakinleri için adaleti sağlaması onun "Etimme'nin güneşi" yani ölülerin ruhlarının güneşi²⁹⁸ olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Şamaş'ın ölülerle veya hayalatlarla olan ilişkisi, adının bazı ritüellerde bu bağlamda yer almasından anlaşılmaktadır. Söz konusu ritüeller çoğunlukla büyü metinlerini içermekte ve bunlar aracılığıyla öte tarafla bağ kurulduğuna, kötü ruhların, yeryüzüne sızmalarına mani olmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yeryüzünün düzenli bir biçimde işleyişi bir nevi ölüler diyarı sakinlerinin kontrol altında tutulmasına bağlıydı. Bu iki diyar arasındaki dengeyi sağlamak, ölülere adalet getirmek, yeryüzüne sızan kötü ruhları ait oldukları yere göndermek gibi birtakım görevler Şamaş'ın ölülere hükmeden bir tanrı olduğuna işaret etmektedir. Ancak kendisi bu görevi babası Sin ile paylaşmaktaydı. Dolayısıyla "hayalet kovma" ritüeli için en uygun zaman olarak ayın ortasının tercih edildiği görülmektedir. Zira ayın ortasında Sin ve Şamaş'ın gökyüzünde bir arada bulduklarına inanılmaktaydı. Bu iki büyük ve güçlü tanrının bir arada oluşu, kendisine kötü ruh musallat olmuş hasta kişinin iyileşmesinde daha büyük bir etki yaratacağı fikri hâkimdi. Akşama doğru yapılan bu ritüelin sonunda, hayalete ait

²⁹⁷ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 30.

²⁹⁸ Edouard Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie. Les religions des Hittites et des Hourrites* (Paris, 1945), 87; aktaran Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 155.

figürünün gömülür ve “hayaletlerin efendisi” olduğuna inanılan Şamaş’ın onu ölümler diyarına göndermesi beklenirdi.²⁹⁹

Birçok büyü uygulamasında Şamaş’a bizzat hitap edildiği karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁰ Bilhassa Sultantepe kazılarında ortaya çıkan çivi yazılı metinler bunların en önemli örnekleri arasında sayılmaktadır. Şanlıurfa’nın güneydoğusunda yer alan Sultantepe’de yapılan kazılarda 407 adet tablet çıkarılmıştır. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi ile Şanlıurfa Müzesi’nde sergilenmekte olan bu tabletlerde yer alan metinlerden anlaşıldığı üzere Şamaş’tan tüm kötü etkileri kovması, mutluluk ve uzun ömür bahşetmesi istendiği görülmektedir.³⁰¹

Bir diğer yöntem ise kara büyü yapan kişiyi yeraltı dünyasına götürecektir bir hayaletle teslim etmek üzere bir cenaze töreni düzenlenmesiydi. Bir ritüel metninden anlaşıldığı üzere, büyücü ve kişileştirilmiş herhangi bir kötülük, ölüm cini Namtar’a teslim edilmektedir. Duacıların, yeraltı ve yerüstü dünyasının yargıcı olarak görülen Şamaş’a, gemici ve ölümlerin yargıcı olduğuna inanılan Gılgamış’a ve yeraltı dünyasının tanrıları sayılan Annunakiler’e yakardığı anlaşılmaktadır. Ritüelin sonunda, hastanın ölmüş atalarına ve bir kurukafayla temsil edilen yabancı bir hayaletle seslenilerek, onlardan kötülük yapanları kendileriyle beraber götürmeleri istenmektedir.³⁰² Bu güneş tanrısı Şamaş’ın yer altı diyarındaki görevi ve buraya inişi ile ilgili bilgi içermektedir.

Ritüel metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla kötü enerjilerin, kara-büyü yaptırımların yer altı dünyasına hapsedilmesi esastır. Bu nedenle yeryüzündeki görevi

---

²⁹⁹ J. A. Scurlock, “Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia”, *Ancient Magic and Divination III*, ed. Tzvi Abusch vd. (Leiden, Boston, 2006), 21.

³⁰⁰ Bu ilahi ve duaların bazıları, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi ile Şanlıurfa Müzesi’nde sergilenmektedir. Bunlardan arasında Tanrı Şamaş adına dua, kertenkelelerle ilgili bir büyü ve Namburbi ritüeli, köpeklere karşı yapılan büyü yer almaktadır. 4 numaralı dipnot Nurgül Yıldırım, *A Tribute to Prof. Dr. İbrahim GÜLER*, “Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Uğursuzluk İnancı ve Bununla İlgili Büyü Ritüelleri”, *History Studies: International Journal of History* 7/1 (2015), 240.

³⁰¹ Marie S. Seux, “Hymnes et prières aux dieux de Babylone et d’Assyrie”, *Littératures anciennes du Proche-Orient* 8 (1976).

³⁰² Kaçar, *Eski Mezopotamya’da Büyü ve Büyücülük*, 49.

bittiğinde yer altına inen Şamaş'tan bu kötücül karakterleri beraberinde götürüp yargılayarak adaleti sağlaması istenmektedir. Bunun yanı sıra birçok koruma-sağaltma büyüsü ritüelinde, kara-büyücülerin heykelciklerini gömmek için ya bir nehir ya da yerdeki bir deliğin kullanıldığı görülmektedir. Bazen de kara-büyücünün karalayıcı dilinin ve yine bizzat kendisinin heykelcikleri, çamurdan yapılmış bir teknenin içine konmuş ve batırılmıştır.³⁰³

Söz konusu koruma-sağaltma büyüsü ritüelleri ve diğer ritüellerde her ne kadar bir dizi tanrıdan yardım isteniyor olsa da yer altının yargıcı ve adalet dağıtıcısı olarak güneş tanrısı Şamaş başta gelmektedir. Çoğu ritüel sırasında figürlerin tanrı Şamaş'a sunulma nedeni onun hem yeryüzüne hem de yeraltına hâkim olması ve hayatta olan insanlar ile onların ölmüş akrabaları arasında bir bağ kurabilen durumunda olmasıdır.³⁰⁴ Aşağıdaki metinde bunu görmek mümkündür:

[...] Gölge (ile), gün ışığı (ile), büyülü un yığınları (ile)

Alev alev yanan Girra (ile), masum Nusku (ile)

Krallığın efendisi Sin (ile)

Hakikatin yargıcı Şamaş (ile)

Sana suyu ve vadiyi tutarak yemin ettim

Dağlar (ve) nehirler ile sen yemin ettin mi?

Defedilesin, yok edilesin, yok edilesin.³⁰⁵

Şamaş'a atfedilen bir başka ritüelde ise hastalar için şifa istendiği görülmektedir.

Aşağıdaki örnekten anlaşılacağı gibi hem cinlerin saldırısı hem de bağırsak kurdu belirtileri gösteren bir hasta adına, güneş tanrısı Şamaş ve şifa tanrıçası Gula'dan yardım

---

³⁰³ D. Schwemer - L. Rimuş, "Entrusting the Witches to Humut-Tabal: The Uşburudda Ritual BM", *In Honour of the Seventieth Birthday of Professor David Hawkins* 72 (2010), 65-67.

³⁰⁴ J. A. Scurlock vd., "Magical Uses of Ancient Mesopotamian Festivals of the Dead", *Ancient Magic and Ritual Power* (Leiden: E.J. BRILL, 1995), 93-107. Ayrıca bkz. Scurlock, "Ancient Mesopotamian Medicine", 313.

³⁰⁵ Scurlock, "Ancient Mesopotamian Medicine", 313-314.

istemek amacıyla yapılan bir dua bu tür ritüel metinlerinde yer almaktaydı. Bunun bir örneği aşağıdaki metinde görülmektedir:

Yeryüzünün ve gökyüzünün efendisi ve yüce yargıcı

Nintinugga (Gula), ölüleri hayata döndüren kadın

Kralları ve hizmetçileri iyileştirebilen

Bir erkek - yorgun, uykusuz ve yıpranmış

Bedeninde hastalık var, sıtma, *Lamaštu*³⁰⁶-cini hastalığı...³⁰⁷

Yukarıda geçen satırlardan cin musallat olduğu düşünülen insanların hasta olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu türden hastaların, “hayaletlerin efendisi” olduğuna inanılan tanrı Şamaş tarafından iyi edileceğine inanılırdı. Hayaletin veya cinin Şamaş aracılığıyla ölüler diyarına gönderilmesi için en uygun zaman gün sonu kabul edilir, bunun yanında merhem ve iksir gibi tıbbi ilaçlar, daha etkili olabilmeleri maksadıyla gündüz uygulanırdı.³⁰⁸

Yukarıda değinildiği üzere, Şamaş’ın görevleri sınıflandırıldığında üç ana özelliğin öne çıktığı tespit edilmektedir. Güç tanrısı olarak ışığın gücüne sahip olan ve onu somutlaştıran bir tanrıydı. Böylece karanlık üzerinde otoritesi olan ve kendisinden hiçbir şey gizlenemeyen bir yöne sahipti. Mezopotamyalılar, Şamaş’ın gün boyunca arabasını gökyüzünde sürerken her insanı ve onların her yaptıklarını gözlemlediğine inanıyorlardı. Gece boyunca da yeraltı dünyasına iner ondan mahrum kalan ruhlara adalet götürürdü.³⁰⁹ Adalet tanrısı olarak Mezopotamya mitolojisinde yer edinen Şamaş Hammurabi Kanunlarını hazırlatmasında Babil kralı Hammurabi’yi etkilemiştir.³¹⁰

³⁰⁶ Dönemin toplumları tarafından Lamaštu aynı zamanda hastalık verici bir cin olarak düşünülmekteydi bkz. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritle Semboller*, 143.

³⁰⁷ M. J. Geller, “Taboo in Mesopotamia: A Review Article”, *Journal of Cuneiform Studies* 42/1 (2010), 33.

³⁰⁸ Scurlock, “Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia”, 21.

³⁰⁹ Wilfred G. Lambert, *Babylonian Creation Myths* (Indiana: Indiana Eisenbrauns, 2013), 121.

³¹⁰ Hammurabi kanunları için bkz. Van De Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, Birinci Bölüm. Ayrıca bkz. <https://www.britannica.com/topic/Shamash-ET-08/05/2023>.

Hammurabi yasaları insan yaşamının çeşitli yönlerini yönetiyordu ve suçlular için para cezaları içeriyordu. Şamaş da tüm evrene adaleti getiren bir tanrı olarak bu kanunlara da konu olmuştur.³¹¹ Şifa dağıtan bir tanrı olarak kabul edilen Şamaş'ın adı bu yönüne atfen çoğu ritüelde yer almaktadır. Bir hastalık sebebi olarak kabul edilen hayaletleri kovmak için de gücüne başvurulduğu anlaşılan Şamaş'ın hayaletlere hükmettiğine inanılırdı.³¹²

3. Sin ve Şamaş'ın Politik Durumu

Mezopotamya tanrılarının sosyal yaşam ve inanç bağlamında ne derece önemli konuma sahip olduğuna önceki bölümde tartışıldı. Tanrıların hiyerarşik bir yapıda olması bunlara atfedilen önem derecesinin sınırlarını belirlediği gibi görevlerinin ne olduğu konusunda da bir çerçeve çizilmesini sağlamaktaydı. Asur devlet arşivlerinde yer alan metinler, devletler arası antlaşmalar, kraliyet yazmaları ve mektuplar tanrılarının konumu, görevleri ve özellikleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu kaynaklar incelendiğinde bu tanrılarının sadece dinsel alanda ve sosyal yaşamda değil aynı zamanda politik ve ekonomik alanlarda da önemli roller üstlediğini göstermektedir. Tanrılarının politik durumları bilhassa savaflara göre şekillenmekteydi. Çünkü savaş taraflarıyla birlikte onların taptıkları tanrılarının da sonuçtan etkilendiği düşünölmekteydi. Asur imparatorluğunun Yeni-Babil imparatorluğu tarafından yıkılması sonucunda tanrı Sin'in önemini yitirmeye başlayarak yerini Marduk'a kaptırması buna bir örnektir. Fakat Yeni-Babil'in son imparatoru Nabonidus ve bir Sin baş rahibesi olan annesi Adad-guppi'nin³¹³ (Aramice Hadad Happi) girişimleri neticesinde Sin'in yeniden önem kazandığı görölmektedir. Baş rahibenin Asur döneminde de yaşadığı ve dönemin imparatorlarıyla

---

³¹¹ Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 182; Ossendrijver, "The Moon and Planets in Ancient Mesopotamia", 5; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 30.

³¹² Tzvi Abusch - D. Schwemer, "Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals Volume One", *Ancient Magic and Divination* 8/1 (2011), 21.

³¹³ Sungduk Yun, "Mother of Her Son: The Literary Scheme of the Adad-Guppi Stele", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung* 70 (2017), 277-294.

birlikte Sin tanrısına bağı olduğu kraliyet yazmalarında yer edinmiştir.³¹⁴ Oğlu Nabonidus'un eski inanışlara dahası Sin kültüne önem vermesinde baş rahibenin önemli bir rol üstlendiği düşünülmektedir. Siyasi anlamda belli bir güce sahip olan Adad-guppi'nin oğlunun tahta giden yolunu çizdiği görülmektedir.³¹⁵ Zira hanedandan olmamasına rağmen kral olmayı başaran oğlunu krallığa taşıyan bizzat kendisidir.³¹⁶

Kral Nabonidus (taht MÖ 556-539) kendinden önceki kralların aksine Sin tapınağını onarmış ve yeni tapınak yaptırma girişiminde bulunmuştur. Asur geleneğini devam ettirmeye çalıştığı anlaşılan Nabonidus'un Harran'dan oldukça uzak bir coğrafyada, Teyma'da (Suudi Arabistan) 9 yıl boyunca kaldığı süre zarfında bir saray yaptırması³¹⁷ onun politik emellerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Burada Sin tanrısının bir tapınağını yapma fikri, gücü ele geçiren Marduk'a karşı ay tanrısını yüceltme fikriyle örtüşmekte ve bu siyasi bir karar gibi görünmektedir. Bu tür bazı girişimlerin Sin'in başka şehirlerde de yükselmesine zemin hazırlamış olmalıdır. Ancak bu çalışmanın konusu onun siyasi, politik emellerinden ziyade bu emeller neticesinde Sin ve Şamaş kültürünün hangi coğrafyalarda yayıldığı ve buralardaki inanışları ne şekilde etkilemiş olduğudur. Çünkü bu tanrıların yayıldığı coğrafyalarda var olan diğer din ve inançlarla karşılaşması, bunlara etki etme olasılığını da kanıtlamaktadır.

Kısacası, Mezopotamya'da var olmuş büyük krallıklar ve hatta şehir devletleri tarafından alınan siyasi kararlarda bu tanrılara danışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tanrılar arasında bilhassa kehanet tanrısı³¹⁸ olması bakımından Sin; adalet tanrısı³¹⁹ olması

---

³¹⁴ Frauke Weiershäuser - Jamie Novotny, *The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC), Kings of Babylon* (Eisenbrauns: Penn State University Press, 2020), 2/9-12.

³¹⁵ Schmidt, "Moon", 589.

³¹⁶ Weiershäuser - Novotny, *The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC), Kings of Babylon*, 2/4-12.

³¹⁷ Yun, "Mother of Her Son: The Literary Scheme of the Adad-Guppi Stele", 287.

³¹⁸ Haldar, *Associations of Cult Prophets Among the Semites*, 1.

³¹⁹ Dünya düzenini belirleyen ve denetleyen adalet tanrısı olarak Şamaş'a (veya Sümer adıyla Utu'ya) hitaben yazılan ilahi hakkında bilgi için bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 273.

bakımından da Şamaş'ın ayrı bir öneme sahip olduğu açıktır. Çünkü önemli bir karar alınmadan evvel, savaşlardan ve antlaşmalardan önce ayın konumu dikkatle hesaplanır, tutulma ve dolunay dönemleri takip edilir ve tüm bunlar yapıldıktan sonra kehanetlerde bulunulurdu. Kötü kehanetler engellenmek için bazı ritüeller uygulanır, politik kararlar alınır. Korunma ritüelleri bunların bir kısmını oluşturmaktaydı. Fakat politik anlamda en dikkat çekici karar kötü kehanetten kralın ve devletin etkilenmemesi için yerine vekil kral³²⁰ atanmasıydı. Bu tür uygulama ve kararları konu edinen kraliyet yazmaları ve mektupları ile devletler arası antlaşma metinleri olan *adê* Sin ve Şamaş'ın durumunu anlamak bakımından önemli politik kaynaklardır.

3.1. Devletler Arası Antlaşmalar: *adê*

Asur Devletinde MÖ 754 yılı itibariyle yapılan antlaşmalar için *adê* kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu çoğul terim ilk olarak V. Aşurr-nerari'nin saltanatı sırasında Arpadlı Mati'el ile yaptığı antlaşmada tasdik edilmiştir.³²¹ Sümerce'de antlaşma anlamına gelen *a2.du3*³²² kelimesinden türetilmiş Akadca “iş antlaşması” anlamında kullanılan *adu* kelimesinin çoğul halidir. Bu tür antlaşma metinleri, siyasi metinler olmalarının yanı sıra kutsal sayılmaktaydı. Bunların hazırlanmasında belli ritüellerin uygulanması gerekmekte ve *adê*'de adı şahit olarak yazılan tanrıların bu ritüellerde fiilen bulunarak *adê*'yi kutsadığına inanılmaktaydı.

Yeni Asur Devleti tarafından hazırlanan *adê* metinlerinin diğer devletler arası antlaşma metinlerinden farklı olduğu ve siyasi bir metin olmanın yanı sıra kutsal metin

³²⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 189.

³²¹ SAA 2 2; Kazuko Watanabe, *Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolgeregelung Asarhaddons (Baghdader Mitteilungen, Beiheft 3)* (Mainz, 1987), 9; Karen Radner, “Neo-Assyrian Treaties as a Source for the Historian: Bonds of Friendship, the Vigilant Subject and the Vengeful King's Treaty”, *Writing Neo-Assyrian History: Sources, Problems, and Approaches*, ed. R. Mattila vd. (Helsinki, 2019), 310; Jacob Lauinger, “The Neo-Assyrian *adê*: Treaty, Oath, or Something Else?”, *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 19 (2013), 99.

³²² J. Durand, “Précurseurs syriens aux protocoles néo-assyriens”, *Marchands, diplomates et empereurs: études sur la civilisation mésopotamienne offertes à Paul Garelli*, ed. D. Charpin, - F. Joannès (Paris, ts.), 167.

özelliği taşıdığı dikkate alındığında, bunlarda yer alan tanrıların konumu anlam kazanmaktadır. Genellikle bu metinlerin giriş kısmından hemen sonra antlaşma imzalayan iki tarafın baş tanrılarının adı şahit olarak metne eklenirdi.³²³ Bu kısımda adı geçen tanrıların bazı sıfatları onları yüceltmek için kullanılırdı. Bu sayede tanrıların özelliklerine dair bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bunun yanı sıra antlaşma metninin son kısmında bir tanrılar listesi yer alır ve bahsi geçen devletler için önem arz eden tanrıların adı yad edilmiş olurdu.³²⁴

Sin ve Şamaş tanrılarının isimleri *adê* metinlerinde çoğunlukla giriş kısmında şahit olarak kimi zamansa dualar ve beddualar bölümünde ceza veren tanrı olarak yer almaktaydı.³²⁵ Zira bu ikili adalet ve kehanet tanrıları olarak barışın sağlanması ve kötü kaderden korunulabilmesi adına önemli bir statüye sahiptiler. Örneğin MÖ 8. yüzyılda V. Aşurnirari ile Arpadlı Mati'ilu arasında imzalanan *adê* metninde Sin “Harran’da yaşayan büyük tanrı” olarak tanımlanmış ve antlaşma metninde şahit olarak adı anılmıştır.³²⁶ Bu türden devlet metinlerinde Sin ve Şamaş’ın adlarının sıklıkla yer alması bir nevi onların politik ve askeri gücünün de delilidir. Söz konusu metinlerde bu ikilinin adının yer aldığı bölüm onlara atfedilen konum hakkında da fikir vermekteydi.³²⁷

---

³²³ Parpola - Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, Introduction XXXV vd.

³²⁴ Bkz. Aşur-nerari ve Arpad kralı Mati’el arasında imzalanan antlaşma metni SAA 02 002 <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/corpus> ET 13/05/2023.

³²⁵ SAA 02 001; SAA 02 002; SAA 02 006, <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/corpus> ET 13/05/2023.

³²⁶ Green, *The City of the Moon God*, 36.

³²⁷ Bu antlaşma metinlerinin genelde aynı iskelet yapısına sahip olduğu görülmekte ve genellikle giriş bölümünden hemen sonra, antlaşma taraflarının birincil tanrıları şahit olarak anılmaktaydı. Bu gelenek bir ritüel ile tamamlanırken şahit olarak anılan tanrıların bir nevi antlaşmanın bir tarafı olduğu ve fiilen orada bulduklarına olan inanç kuvvetliydi. Ade metinlerinin özellikleri ve ritüelleri hakkında bkz. Karen Radner, “Assyrische tuppî ade als Vorbild für Deuteronomium 28,20-44?“, *Die deuteronomistischen Geschichtswerke*, ed. Markus Witte (Berlin; New York: BZAW 365, 2006); Abraham Malamat, “A Note on the Ritual of Treaty Making in Mari and the Bible”, *Israel Exploration Journal* 45/4 (1995), 226-229.

Resim 3: Yeni-Asur kralı Aşşur-nerari V ve Arpad kralı Mati'-ilu arasında imzalanan antlaşma tableti, (AFO 08 17+), Kaynak: British Museum resmi internet sitesi ET 23/07/2023.

(Eğer Asur ordusu) Asur kralı Aşurnirari'nin emriyle savaşa giderse ve Mati'ilu memurları, ordusu ve savaş arabalarıyla birlikte tam bir sadakatle (sefere) çıkmazsa, Harran'da yaşayan büyük efendi Sin, Mati'ilu'yu, oğullarını, memurlarını ve ülkesinin halkını cüzzamlı bir pelerin gibi giydirsin ve onlara merhamet etmesin.³²⁸

Asur Devlet geleneğinde oldukça önemli ve kutsal sayılan antlaşma metinleri *ade*, Sin ve Şamaş'ın adını içeren giriş bölümleri ve tanrı listeleri sayesinde bunlarla ilgili önemli oranda bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Söz konusu antlaşma metinleri günümüze

³²⁸ James Bennett Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts: Relating to the Old Testament* (Ann Arbor, Mich: Pro Quest, 2005), 532-533.

ulaşan ve Sin ile Şamaş'ın siyasi konumları hakkında bilgi içeren birincil kaynaklar durumundadır.

3.2. Kraliyet Yazmaları ve Mektupları

Asur dönemine ait kraliyet yazmaları ve mektupları, devletin politik durumu, savaşları, alınan kararları hakkında önemli bilgiler vermesinin yanında tanrılara dair bilgiler de içermeleri bakımından önem taşımaktadır. Bunların çoğunlukla devletin yönetiminde doğrudan etkili olan birincil tanrılara dair olması siyasi-politik kararlarda bunların etkilerinin ne şekilde olduğu yönünde fikir vermektedir.³²⁹

Tanrı Şamaş, koruma bahşeden ... [...] ...; Tanrı Sîn, parlak (göksel) ışık, (krala) asa (ve) taç veren...³³⁰

Tiglath-pileser III 35, i 1 ve Tiglath-pileser III 37, 1 numaralı Kraliyet yazmalarında geçen yukarıdaki ifadeler Şamaş ve Sin'in özellikleri hakkında bilgi vermenin yanı sıra kralı kutsadıkları yönünde de ifadeler barındırmaktadır. Keza kral Sargon'un da diğer tanrılarla birlikte Sin ve Şamaş'ı yüceltmek adına, şehirde tapınaklar inşa ettiği yine bu yazmalardan ve kraliyet mektuplarından öğrenilmektedir.³³¹

Şītaš (III) ayında - Tanrı Daragal'ın oğlunun ayı, kararları veren ve (uğursuz) işaretleri ortaya çıkaran, cennetin ve ölümler diyarının ilahi ışığı, tanrıların kahramanı, tanrı Sîn - tanrılar Anu, Enlil ve prens Ea'nın emriyle tanrı Kulla'nın ayı olarak adlandırıldı, (Tanrı Bēl'in oğlu için düzenlenen eşşešu bayramı gününde - tüm tanrılara emirler veren, tüm (evrenin) kâtibi, son derece bilge tanrı Nabû - tuğla yapmak (ve) bina ve ev(ler) inşa etmek için (uygun olan ay), tuğlalarını yaptırdım. Temellerin (ve) tuğlaların efendisi tanrı Kulla'ya ve

³²⁹ Örnek için bkz. Sargon II 018 RINAP 2 "Ey kutsal tanrı Sîn, dünyanın kralı, Asur kralı, Babil valisi, Sümer ve Akad ülkesinin kralı, senin sarayımı inşa eden Sargon (II) hakkında karar veren (ve) işaretler gösteren kutsal tanrı, ona sabit kalbinle bak ve adil yüzünü ona yönelt. Ona fiziksel esenlik içinde uzun bir yaşam bağışla. Onun kaderini mutluluk yılları olarak belirle. Onun saltanatını cennet ve cehennem kadar uzun kıl. Onun tahtını (dünyanın) dört bir yanında sağlam bir şekilde kur.

³³⁰ Tiglath-pileser III 35, i 1 ve Tiglath-pileser III 37. <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/corpus/> ET 13/05/2023.

³³¹ Bkz. "İçinde tanrılar Ea, Sîn, Ningal, Şamaş için (şehir) inşa ettim." RINAP Sargon II 9, 57b; RINAP Sargon II 9, 103; RINAP Sargon II 43, 62 vd.

tanrı Enlil'in usta inşaatçısı tanrı Muşda'ya kurban sundum. Aromatik sunular serptim ve bir şuilakku duası okudum.³³²

Kral Sargon II dönemine ait yukarıdaki kraliyet yazmasında, Sin'e, "tanrıların kahramanı" tabirleriyle övgüde bulunulması dikkat çekmektedir. Bu ifadeler, Sin'in tanrılar panteonunda en yüksek kademeye yüceltilmesinin yanında politik gücünün de bir göstergesidir. Zira, yeni alınan topraklarda inşa edilen yeni şehirler ve tapınaklar politik gücün bir nişanesi olarak kabul edilmekteydi. Kendisine atıfta bulunulan tanrının adı şehir üzerindeki siyasi etkisinin en önemli belirtisidir.

4. Bölüm Sonu Değerlendirmesi

Tarih öncesi dönemlerde (MÖ yaklaşık olarak 7000 ila 3000li yıllar arası) Hassuna-Samarra, Halaf, Ubeyd ve Cemdet Nasr gibi farklı topluluklara ev sahipliği yapmış olan Mezopotamya Bölgesinde çok renkli ve senkretik bir inanç yapısının olduğu anlaşılmaktadır. Bu inanç yapısı yazının bulunduğu Sümer dönemiyle birlikte daha sistemli bir hale dönüşmüş ve bölgeye yerleşen sonraki toplumların inanışlarının temelini oluşturmuştur. Ana hatlarıyla neredeyse birbirinin aynısı olan bir yaratılış hadisesi, kalabalık bir tanrılar panteonu, bu tanrılar tarafından cezalandırılan insanlığın başına gelen felaketler ve evrenin sonu gibi konuların işlendiği bir ortak yapı görülmektedir. Bu yapının inşa edilme sürecinde her bir tanrının ve/veya tanrısal figürün önemli bir görevi olmakla birlikte; yaratılan evrenin düzenli bir biçimde işleyişinin bunlar arasındaki görev dağılımıyla sağlandığı inancı mevcuttur. Hiyerarşik bir yapının üst kısmında ilk tanrılarının yer aldığı ve göğün en üst katmanında bunların ikamet ettiği fikri yaygın olup Sin ve Şamaş göğün orta katmanında yer alan önemli tanrılar arasında sayılmaktadır.

Bu iki tanrıya Mezopotamya'nın neredeyse tamamında tapılmış ve hac merkezlerinin yanı sıra birçok şehirde adlarına tapınaklar inşa edilmiştir. Türkiye sınırları

---

³³² Sargon II 43, 57.

dahilinde bu tanrılara dair arkeolojik kalıntılara Gaziantep'te Zincirli, Urfa'da Harran, Soğmatar, Siverek, Şırnak'ta Cudi dağı etekleri gibi geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır. Çoğunlukla çivi yazısıyla yazılmış Sümerce ve Akadca tabletlerde bu ikili adına icra edilen ayinlerden, anlaşmalardan, kurban ritüellerinden ve çeşitli büyü metinlerinden bahsedildiği görülmektedir. Ay tanrısı Sin ve güneş tanrısı Şamaş'a olan inancın içeriği hakkında bu türden malzemelerden bilgi edinmek ve bunların görevleri, tanrılar panteonundaki yerleri gibi konulara dair fikir sahibi olmak mümkündür. Bu tanrıların adalet, güç, şifa dağıtan tanrılar olduklarına inanılmıştır. Söz konusu tablet ve metinlerde bu iki tanrının çoğunlukla bir arada zikredilmesi ya da sembollerinin kullanılması (zaman zaman İştâr, Adad gibi diğer tanrılarla da birlikte resmedildikleri veya anıldıkları görülür), aralarındaki görev paylaşımı, ölümler diyarına birlikte hükmetmeleri³³³ ikili bir yapıya dikkat çekmektedir. Söz konusu ikili yapı Sin ve Şamaş arasında kimi zaman bir statü mücadelesi gibi görülmekle birlikte daha çok bir denge haline işaret etmektedir.³³⁴ Ancak Güneş tanrısı yardımcı bir tanrı olarak kabul edilirken ay tanrısına “büyük tanrıların babası” sıfatını taşımaktadır. Bununla beraber “tüm tanrıların babası”, “tanrılar arasında orağı parlayan cennetin efendisi” gibi isimlerle de anılmaktadır.³³⁵ Zaman zaman aralarındaki üstünlük durumu değişse de genellikle, eş konumlarda olduğu gözlemlenen bu iki tanrı arasındaki ikili yapı çok tanrılı bir panteonda düal bir ilişkinin varlığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Öyle ki bu ilişki türü, çok tanrılı olan Mezopotamya inanışlarında düalitenin tek örneği sayılabilecek kadar belirgindir. çok

---

³³³ Güneşin, battıktan sonra yolculuğuna ölümler diyarında devam ettiği ve ay-tanrısı Nanna'nın “uyku gününü” yani her ayın son gününü de burada geçirdiği bilgisi bu tabletlerden edinilmektedir. Keza “ölülerin yargı günü”ne dair bilgi sayesinde hüküm verenin güneş tanrısı Utu olduğu da bu tabletlerde yer almaktadır. Ay tanrısı Nanna'nın ölümler diyarını ziyaret ettiği günlerde Utu'ya bu görevinde yardım ettiğini, ölümlerin yazgısını belirlediğini yine bunlarda görmektedir. Bkz. Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 279.

³³⁴ Asur Döneminde Aşşur şehrinde Şamaş ve Sin' in birleşik bir tapınağı olması da bunun bir göstergesi sayılabilir. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 223-224.

³³⁵ Robert Briffault, *The Mothers: A Study of the Origins of the Sentiments and Institutions* (New York: The Macmillan Company, 1927), 3/87.

tanrılı dikkatle incelenmeye değer olduğundan sonraki bölümde bu iki tanrı arasındaki ilişkinin mahiyeti incelenmiştir.

2. BÖLÜM:

SİN ŞAMAŞ DÜALİTESİ

Asırlar boyunca birbirinden farklı medeniyetlerin kavşak noktası olan Mezopotamya'nın tanrılar panteonunun oldukça kalabalık olması şaşırtıcı değildir. Kesin bir hiyerarşik yapının bulunduğu bu panteonda³³⁶ bölgeler arası birtakım farklılıklar olduğu, bazı şehirlerde kimi tanrıların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu tanrılara atfedilen sıfatlar ve özellikler de bu doğrultuda değişkenlik göstermekte ve kimi zaman bazı tanrılar arasındaki fark git gide azalmaktadır. Ancak Mezopotamya panteonunda Sin ve Şamaş arasındaki ilişki, diğer tanrılar arasındaki ilişkiye göre daha farklı ve işlevsel görünmektedir. Zira bu ikili arasında daimî bir görev paylaşımı ve birbirini tamamlayan bazı olgular sebebiyle ayrılması güç bir ilişki bulunmaktadır. Genel olarak tanrılar panteonunda baba oğul ilişkisi³³⁷ dikkatle incelenmeye değer bir durum olmakla birlikte; Sin ve Şamaş arasındaki ilişki Mezopotamya inanışlarında düalist yapıya gösterilebilecek en iyi örneklerden biridir.

Çok tanrılı bir anlayışın hâkim olduğu Mezopotamya inanışlarında güneş ve ay kültlerinin temelinde ikili bir yapının var olduğu, bununla beraber söz konusu yapının daha ziyade birbirini tamamlayan bir forma sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bilhassa gökyüzünün en önemli iki tanrısı olarak görülen Sin ve Şamaş³³⁸ söz konusu olduğunda bu düaliste daha belirgin olmaktadır.³³⁹ Göreli düalizme örnek teşkil edebilecek bir durum olarak, burada oğul konumundaki güneş tanrısının baba konumundaki ay tanrısından ötürü var olma hali dikkat çekmektedir. Prensipten temel ilkenin diğer ilkeyi

³³⁶ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 155.

³³⁷ Ay tanrısı sadece Güneş tanrısından önce yaratılmakla kalmamış, aynı zamanda daha düşük statüdeki Şamaş'ı doğurmuş olarak kabul edilmiştir. Bkz. Schmidt, "Moon", 586; Ayrıca Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 140.

³³⁸ SAA 03 033; RINAP Sargon II 103, i; RINAP Sargon II 116, 1; RINAP Sargon II 117, i 1 vd.

³³⁹ Sin ve Şamaş arasındaki görev paylaşımı ve yeraltı diyarı ile gökyüzüne dönüşümlü olarak hükmetmeleri bu şekilde yorumlanabilmektedir.

yaratması veya yaratılışında etkin rol oynaması bu şekilde izah edilebilir. Fakat ay ve güneş tanrıları arasındaki enerjilerin tam anlamıyla birbirine zıt olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Her ne kadar bu iki tanrıdan biri karanlığı diğeri aydınlığı temsil ediyor olsa da bu ikili arasındaki görev paylaşımı, yeraltı diyarına ve gökyüzüne dönüşümlü olarak hâkim olmaları³⁴⁰ farklı bir yorumun yapılabileceğini de göstermektedir. Bu nedenle Mezopotamya inanışlarında düalite kavramı incelenirken Sin ve Şamaş arasındaki döngü göz ardı edilmeden değerlendirme yapmak önemlidir. Bu ikili arasındaki döngüyü zamansal ve evrensel olmak üzere iki başlık altında kategorize etmek mümkündür.

1. Sin-Şamaş Örneğinde Zamansal Döngü

Mezopotamya inanışlarında göğün üst katmanlarında ikamet ettiğine inanılan güneş, ay ve yıldızların yanı sıra çeşitli gezegenlerle ilişkilendirilen tanrı/tanrıçaların oldukça önemli sayıldığı bilinmektedir. Bu tanrı ve tanrıçaların bazı Mezopotamya şehirlerinin koruyucu tanrıları olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.³⁴¹ Tanrıların konumları her ne kadar şehirden şehre değişkenlik gösteriyor olsa da tanrılar panteonunda hiyerarşik bir düzen bulunmaktadır. Başta bulunan An (Anu) Uruk Şehrinin hükümdarı sayılmakta ve iktidarda bulunan hanedanın kurucusu olarak bilinmekteydi. Tanrıların ve dünyanın gerçek hükümdarı ise Nippur kentinin sahibi Enlil kabul edilirken onun ardından Enki gelmekteydi.³⁴² Bu hiyerarşi Sin ve Şamaş tanrılarında farklılık göstermekle birlikte bu ikili arasında bir üstünlük dengesi kurulduğu anlaşılmaktadır. Zira bu iki tanrı arasında daimî bir döngü, bir görev paylaşımı ve denge söz konusudur. Bu

---

³⁴⁰ Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 83; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 279.

³⁴¹ “Tıpkı Ur’a hakim olan Sin, tıpkı Larsa’ya hakim olan Şamaş gibi, tıpkı Ekur’a hakim olan İştâr gibi...”, Robert D. Biggs, *Ş.Â.ZI.GA Ancient Mesopotamian Potency Incantations, Text from Cuneiform Sources*, (Locust Valley, New York: The Johns Hopkins University Press, 1967), 2/70-77.

³⁴² Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 238 ve 260-261; Biggs, *Ş.Â.ZI.GA Ancient Mesopotamian Potency Incantations, Text from Cuneiform Sources*, 2/70-77. Enlil ve Enki’nin tanrılar panteonundaki yeri ve önemi hakkında bkz. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 80-90.

döngünün en belirgin olduğu alan “zamansal” bir alandır. Antik dönem insanların bu zaman döngüsünü takvimler aracılığıyla yıllık, aylık ve günlük dilimler şeklinde hesapladığı bilinmektedir. Bu zaman dilimlerinin hesaplaması yapılırken ay ve güneşin hareketlerinin gözlemlendiği ve aralarında doğrudan bir ilişki bulunduğu bilgisinin var olduğu anlaşılmaktadır. Dönem insanının bu hareketleri gözlemlediği, ay ve güneş takvimlerini oluşturduğu³⁴³ düşünülürse, ay ve güneş arasındaki zamansal döngünün ve doğal bir dengenin varlığının keşfedildiği ortaya çıkmaktadır. Bu zamansal döngünün en belirgin kısmını, ay ve güneşin günlük hareketleri neticesinde meydana gelen gece ve gündüz oluşturmaktadır.

1.1. Günlük Döngü

Eski toplumlar tarafından gökyüzündeki değişimin en iyi biçimde gözlemlenebildiği durum gece ve gündüzün birbirini takip etmesi ve güneş ile ayın gün içerisindeki hareketleriydi. İnsanlar zamansal değişimin yanı sıra gece ve gündüz arasındaki ısı farkını ve aydınlık ile karanlığın oluşum sürecini de takip etmişlerdir. Böylece güneş ve ayın günlük döngüleri bunlarla ilişkilendirilen tanrılara çeşitli sıfatlar, görevler ve özellikler atfedilmesine yol açmıştır. Ay ve güneş arasında gözlemlenebilen bu döngü, onların temsil ettikleri tanrılar için de geçerli sayılmıştır. Sin ve Şamaş’ı temsil eden gece ve gündüzün arka arkaya gelerek birbirini tamamlaması bunun en belirgin göstergesidir. Güneşin batmasıyla birlikte Şamaş’ın görevini Sin’e devrettiği fikri³⁴⁴ eski dönemde insanlar arasında oldukça yaygındı. Sin ve Şamaş’ın birbirine denk gelmeden

---

³⁴³ Schmidt, “Moon”, 585; Günaltay, *Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya*, 469.

³⁴⁴ Babilliler, günbatımında Şamaş’ın (Utu), batı ufkunda bir kapıdan geçerek “göğün derinliklerine” daldığına ve geceyi orada geçirdiğine inanırdı. Sabah olduğunda Şamaş, doğu ufkunda bir kapıdan tekrar gökyüzüne çıktığına ve evreni aydınlatma görevini üstelendiği düşünülürdü. Bkz. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 83; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 279.

günlük bir döngü oluşturmaları, ayın karanlığı, güneşin aydınlığı sembolize etmesi bu ikili arasında düal bir yapının en görünür halidir.

Ay ve güneşin gökyüzünde kat ettikleri yol, gözlemlenmesi kolay olması nedeniyle rahatlıkla takip edilip ölçülebilmekteydi. Güneşin batmasıyla birlikte yeryüzünün bir anda kararması ya da şafak vakti yeryüzünün hızla aydınlanması bu döngünün en görünür kanıtıydı. Gökyüzünde ayın batmasıyla ortaya çıkan güneş ve güneşin batmasıyla ortaya çıkan ay insanların tahayyülünde dairesel bir yol güzergahı olduğu fikrini doğurmuştu. Zira Mezopotamya inanışlarına göre yer kürenin birer ters yansıması olan ölüer diyarı yeraltında bulunmakta ve gökyüzü ile muazzam bir çember oluşturmaktaydı.³⁴⁵ Birbirine zıt bu iki alemin birbirine bağlandığı eksen yani *aksis mundi*³⁴⁶, dengenin sağlandığı bir nokta olarak görülürdü. Ölüer diyarı ve gökyüzünü dengede tuttuğu düşünülen *aksis mundi* güneş ve ayın görevlerini devrettikleri bir eksen olma özelliğine sahip hassas bir alandı. Yüz seksen derecelik bir açı ile bu eksenin iki uç noktasında bulunan doğu ve batı kapılarından biri ölüer diyarına geçerken diğeri gökyüzüne çıkmaktaydı.³⁴⁷ Üstelik göksel tanrıların evi ve dinlenme alanı olarak kabul edilen gökyüzü³⁴⁸ ile yargılama alanı olarak kabul edilen yeraltı³⁴⁹ kendi içinde de tezatlık göstermekteydi. Bu iki alan arasında tanrıların hiyerarşik bir düzenle çeşitli katmanlarda bulunduğu düşünülürdü.³⁵⁰

---

³⁴⁵ Gılgamış, Enkidu ve Ölüer Diyarı isimli mitosun başlangıcında yer alan ifadelerden anlaşıldığı üzere insanlar evreni yukarıda gök, aşağıda ölüer diyarı olmak üzere iki yarımküre olarak tahayyül etmekteydi. Bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 244.

³⁴⁶ Yer'in ekseni veya *axis mundi*, dinlerde ve mitolojilerde yer ile cennet ve cehennem gibi ya da tanrıların ikamet ettiği yer arasındaki ilişkinin sağlandığına inanılan yer. Detaylı bilgi için bkz. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Axis_Mundi ET 03/05/2022.

³⁴⁷ King, *Babylonian Religion and Mythology*, 32-33; Girişin ya da etemuların (ölen insanların ruhu) ölüer diyarına dünyanın Batı ucundan girdikleri varsayılmaktaydı. Burası güneşin, evreni ve gökyüzünü kat edip ertesi sabah yeniden ortaya çıkacak biçimde her akşam battığı yerdir. Güneş Tanrısı Şamaş bu noktaya ulaştığında gökyüzünü koruma görevini Sin'e devretmekte ve kendisi ölüer diyarına geçerek buradaki görevini üstlenmekteydi. Bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 304.

³⁴⁸ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 155.

³⁴⁹ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 279.

³⁵⁰ Gökyüzü, göksel tanrıların evi ve dinlenme mekânı olarak kabul edilirdi. Göksel cennet olarak da adlandırılan bu alan da kendi içinde üç katmana bölünmüş, en üst katmanda An/Anu ikamet ederken onun altında Sin ve Şamaş diğere bazı göksel tanrılarla birlikte ikamet ettiği inancı vardı. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 84.

Mezopotamya toplumları için güneş ve ayın birbirlerine görevi devrettikleri şafak vakti ve güneşin batma vakti kritik anlar olarak kabul edilir ve günün bu zamanlarında çeşitli ritüeller icra edilirdi. İnanişaya göre yeryüzü ile ölümler diyarını birbirinden ayıran doğal sınır böyle anlarda savunmasız kalmaktaydı. Güneş tanrısı Şamaş ile ay tanrısı Sin bu iki diyar arasında dengeyi sağlamak ve yeryüzünü tehlikeli durumlardan korumakla görevliydi.³⁵¹ Aşağıda verilen örnekte hem ölümler diyarının hem de yeryüzünün korunmasında Şamaş'ın sağladığı aydınlığa ve dengeye atıfta bulunulmuştur:

Şamaş! Bütün gökyüzünün aydınlatıcısı, karanlıkların öncüsü,
Yukarının ve aşağıının önderi!
Parlaklığın ağ gibi sarar evreni
Ve en uzak tepelere kadar tüm karanlığı aydınlatır!
Ortaya çıktığını gördüklerinde tanrılar ve demonlar neşelenir,
Ve İgigi'ler hep birlikte varlığıyla neşelenir!
Işığın gizli olan her şeyi egemenliği altına alır,
Ve insanların vaziyeti senin ışığında ortaya çıkar!
Her varlık senin görkemine imrenir.
Uçsuz bucaksız bir ateş gibi evreni aydınlatıyorsun
Şöhretin uzak dağları aştı,
Ve parlaklığın engin yeryüzünü doldurur!
En yüksek tepelere tüneyen sen, dünyayı gözetlersin
Ve gökyüzünün ortasından, evrenin dengesini desteklersin.³⁵²

Bu satırlarda yer alan “Yukarının ve aşağıının önderi”³⁵³ ifadesi açık bir biçimde Şamaş'ın hem yeryüzüne hem de ölümler diyarına hâkim olan yanına atıftır. Böylece onun

³⁵¹ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 234.

³⁵² Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, 126.

³⁵³ Burada “yukarı” diye ifade edilen mekân gökyüzünü ifade ederken “aşağı” olarak ifade edilen mekânın ölümler diyarı olduğu açıktır.

hem aydınlık aleme yani gökyüzüne hem de karanlık alem olarak tahayyül edilen ölümler diyarına hâkim olması, aydınlık-karanlık düalitesini destekleyen bir anlayış olarak yorumlanabilir. Bu iki zıt alemde düal bir yapıya işaret eden bir diğer unsur ise Sin ile olan görev paylaşımıdır. “Parlaklığın ay misali sarar evreni” ifadesinden bu görevi ay ile paylaştığı anlayışının var olduğu ortaya çıkmaktadır. Güneşin gökyüzünde bulunduğu süre zarfında evrenin dengesini düzenliyor olduğu fikri, ayın 180 derecelik bir açıyla ölümler diyarında bulunduğu düşünüldüğü takdirde taban tabana zıt mekanlarda birbirlerini tamamladıkları şeklinde değerlendirilebilir. Bu denge durumu tam anlamıyla düal bir evren anlayışının Sin ve Şamaş arasında var olduğuna dikkat çekmektedir.

Hem ölümler diyarına hem gökyüzüne hükmeden Sin ve Şamaş’ın görev değişiminde buldukları şafak ve gün batımı zamanlarında bu tanrılara dualar edildiği, sunularda bulunulduğu hatta bazı kötü ruhların, cinlerin musallat olduğu insanların iyi edilmesi için bazı büyülerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa kara büyü yapılmış kişiler tarafından başvuru yapılan *Maqlu* ve *Şurpu* ritüellerinde³⁵⁴ Sin ve Şamaş’tan kötü ruhları, şeytani varlıkları musallat oldukları insandan uzaklaştırması istenir. Bu tür ritüel metinleri, Sin ve Şamaş’ın görevleri hakkında bilgi sağlamaları bakımından önemlidir. Örneğin, bir *Şurpu* metninde tanrı Sin’in geleneksel rollerinden biri tasvir edilmekte ve Sin’in *māmītu*³⁵⁵ ile ilişkisi olduğu konusunda bilgi aktarmaktadır:

Sin, ayın efendisi, hazır beklesin
O, onun yemin-lanetini geçersiz kılsın
Çünkü Sin, bir laneti sona erdirebilir.³⁵⁶

³⁵⁴ Eski Mezopotamya’da bireyleri koruma-sağaltma büyüsü yaptırmaya yönelten etkenler arasında, hasım kişinin yaptırdığı “kara-büyüye” karşı korunma ve bunun ortaya çıkardığı rahatsızlıklardan kurtulma isteği oldukça yaygındır. *Maqlû* ve *Şurpu* serileri özellikle bu sorunlarla ilgilidir ve bu serilerdeki büyü ritüellerinin büyük bir kısmının, “kara-büyü” yapıldığından şüphelenildiği durumlarda uygulandıkları varsayılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Kaçar, *Eski Mezopotamya’da Büyü ve Büyücülük*, 168.

³⁵⁵ *Māmītu*: Akadca yemin anlamına gelmektedir. Genellikle kralın ve tanrıların huzurunda yemin etme durumunu izah eder. CAD M/I, 189. Bir ata tarafından küfretmeyi veya kendi soyuna birtakım özel eylemleri yapmayı yasaklayan yemini ifade etmektedir.

³⁵⁶ Aktaran Kaçar, *Eski Mezopotamya’da Büyü ve Büyücülük*, 178.

Sin'in bir bedduayı/laneti ortadan kaldıracak gücüne sahip olduğu fikri Şurpu metinlerinden anlaşılabilir. Buna göre *māmītu* ile hasta kişinin bedeni yakılmak suretiyle ihlal ettiği yeminin fiziksel olarak ortaya çıkarıldığına inanılırdı. Ritüel sırasında oluşan yanmanın cızırtıları Sin'in öfkesi şeklinde yorumlanmaktaydı. Ateşin bu şekildeki tezahür etmesi, göksel korumanın geri çekildiğine işaret olarak görülmekteydi.³⁵⁷

Güneş ve ayın aynı anda gökyüzünde görünmediği anlar oldukça tehlikeli bir durumun habercisi olarak kabul edilmiştir.³⁵⁸ Böyle zamanlar bazı kötü kehanetlerin yapılmasına, felaketlerin gerçekleşeceği inancıyla çeşitli önlemlere başvurulmasına yol açmıştır. Bu durum kralın felaketlerden kurtulması için yerine vekil kral atanıp tüm günahları üstlendikten sonra öldürülmesini anlatan *bit rimki* ritüel metinlerinde de yer almıştır.³⁵⁹ Buna göre kötü bir kehanetin ardından dönemin kralını arındırmak amacıyla geçici bir süreliğine onun statüsü düşürülür yerine alt tabakadan bir adam vekil kral³⁶⁰ seçilirdi. Ritüel uygulandığında kendisine vekil kral statüsü verilen kişinin tüm kötü yazgıları üstlendiğine inanıldığından ölüme gönderilen bu kişiyle birlikte kötü yazgının da sonlanacağına inanılırdı.³⁶¹ Bir nevi günah keçisi gibi kötü kehanetleri üstlenen vekil kralın ölümüyle birlikte arınma sağlanmış olurdu.

Şafak ve gün batımı anlarında ölümler diyarındaki bazı şeytani varlıkların yeryüzüne sızabileceği ve yeryüzü sakinlerini rahatsız edebileceği, onlara musallat olabileceği fikri yaygındı. Bu tür sebeplerden ötürü antik dönem toplumları tarafından ay ve güneşin doğuş ve batış anları oldukça kritik anlar olarak kabul edilmiş ve bunlara farklı

---

³⁵⁷ Kitz, "An Oath, Its Curse and Anointing Ritual", 127/315-321.

³⁵⁸ Bkz. SAA LAT s. 81-82.

³⁵⁹ Claus Ambos, "Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving Through Space. Bit Rimki and the Ritual of The Substitute King", *Approaching Rituals in Ancient Cultures*, ed. Claus Ambos - Lorenzo Verderame, Alla Rivista Degli Studi Orientali Nuova Series (Roma, 2013), 39.

³⁶⁰ Krala karşı yapılan kötü büyüden korunmak için Esarhaddon döneminde en az 6, Aşurbanipal zamanında ise 2 kez krallık tahtına vekil kral getirildiği bilinmektedir. Bkz. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 189.

³⁶¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, 189.

bir anlam yüklenmiştir.³⁶² Dahası bazı özel günlerde ayın ve güneşin aynı anda görünmeyişi bazı kehanetlere sebep olmaktadır.³⁶³

Gündoğumu ve günbatımı vakitlerinin Mezopotamyalılar tarafından riskli anlar olarak kabul edilmekte ve bu vakitlerde Sin ve Şamaş'ın ölümler diyarı ile yaşayanlar alemi arasında geçiş yaptığı düşünülürdü.³⁶⁴ Böylesi zamanlarda iki zıt alem arasında açıldığı düşünülen bir kapıdan kötü ruhların veya şeytani varlıkların yeryüzüne sızma³⁶⁵ ihtimalleri yüksek görülmekteydi. Bilhassa bu kapının açıldığı vakitlere atıfta bulunan bazı korunma dualarına aşağıdaki satırlar örnek teşkil etmektedir:

Onlar, Yaratılış'ta ortaya çıkanlardır.

Anu'nun, [Dünyanın çocukları olarak doğdular].

Bunlar, bir kadının doğum sancısı çektiği şeylerdir [...ortaya çıkardı],

Onlar, kötü bir üvey anneye sahip olan şeylerdir. [süt emdi],

Yeraltında [onlar],

Mezarda [onlar],

Gün batımının büyük kapısında [onlar],

Küçük bir taş büyük bir taş...³⁶⁶

Gökyüzünün üç katmandan oluştuğuna inanan Mezopotamya toplumlarına göre en üst katmanda ikamet eden Tanrı Anu'ya³⁶⁷ şeytani güçlerin veya kötü ruhların ulaşmaması gerekirdi. Bu yüzden hemen alt katmanda yani göğün orta katmanında ikamet ettiğine inanılan Sin ve Şamaş'ın -yanı sıra İştâr- bu alanı korumakla

---

³⁶² Ayın doğuş ve batış anları için bkz. SAA LAT s. 77 ve 80. "Ey Şamaş! Gökyüzünün temellerinden tutuşup çıktın/Parlak göklerin kilidini açtın/Gökyüzünün kapılarını açtın/Ey Şamaş! Yeryüzünün üzerinde başını kaldırdın/Ey Şamaş! Yeryüzünü cennetin aydınlığı ile kapladın/Ey Şamaş! Sen gökyüzünün ortasına geldiğinde /Aydınlık göklerin kapılarının sürgüleri seni karşılasın/ennetin kapıları seni kutsasın..." King, *Babylonian Religion and Mythology*, 32-34.

³⁶³ SAA LAT s. 171.

³⁶⁴ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 304.

³⁶⁵ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 312-314; Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 145.

³⁶⁶ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/31-32.

³⁶⁷ Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 29.

görevlendirilmişti.³⁶⁸ Gökyüzüne sızmaya çalışan şeytani varlıklara karşı bu alanın gece ve gündüz demeden bu üç tanrıdan en azından biri tarafından korunması gerektiği yazıtlarda yer edinmiştir. Bilhassa ölümler diyarı sakinlerinin zaman zaman iblislerle özdeşleştirildiği ve zarar vermek üzere yeryüzüne, gökyüzüne sızabildiklerine inanılmıştır.³⁶⁹ Aşağıda verilen, Aşurbanipal Kütüphanesinden 16 numaralı tablette yer alan satırlar bunlardan sadece biridir.

Bu üç tanrı [Sin, Şamaş ve İştâr], onun [Anu] zürriyeti

Gece gündüz durmadan [onlara] ayakta durmayı emretti

Yedi kötü tanrı (kötü ruh)³⁷⁰ ne zaman cennetin kasasına girmeye çalışsa

Ay tanrısının hilali önünde öfkeyle kümelendiler [yedi kötü ruh]

(Ve) onların yardımına galip geldi güçlü Şamaş ve savaşçı Adad...³⁷¹

Sin ve Şamaş arasında pay edildiği anlaşılan gökyüzünü koruma görevi günlük bir düzlemde işlemekte ve döngüsel bir yol izlemekteydi. Söz konusu zamansal döngü, gökyüzünde güneş ve ayın görüldüğü zaman aralıkları ve birbirini takip eden süreç neticesinde meydana gelmiştir. Güneş ve ay arasındaki söz konusu zamansal döngü düalitenin önemli bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Güneş ve ayın günlük hareketinin muhtemelen en hassas zamanı olarak görülen, gündeğümü ve batımı zamanları, kimi Mezopotamya toplumları tarafından tanrılara isim olarak dahi verilmiştir. Örneğin, bu anlarda güneşin konumunu ifade eden *Şalimu* (Şafak) ve *Şakkru* (Alacakaranlık) isimleri Kenan mitlerinde ikiz tanrılara verilen isimleridir.³⁷²

Bu ikilinin ikamet ettiği yer Sin ve Şamaş'ın da ikamet ettiğine inanılan göksel cennettir

³⁶⁸ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/191.

³⁶⁹ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 312-314; Green, *The City of the Moon God*, 32-33; Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 52.

³⁷⁰ Mezopotamya inanışlarında bazı kötü ve şeytani varlıkların da tanrılar arasında sayıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tür metinler Türkçeye çevrildiğinde bu türden varlıkların “kötü tanrı” biçiminde tabir edildiği görülmektedir. Bu çalışmada “kötü tanrı” tabiri yerine “kötü ruh” tabiri tercih edilmiştir.

³⁷¹ Aşurbanipal kütüphanesinden 16 numaralı tablet için bkz. Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/93.

³⁷² J. C. L. Gibson, *Canaanite Myths and Legends* (London and New York: T & T Clark International, 2004), 28-30.

ve benzer biçim de onlar da hem yeraltına hem yerüstüne hâkim iki tanrıdır.³⁷³ Ugarit ve Kenan listelerinde adı geçen bu iki tanrı arasındaki düal yapının Sin ve Şamaş arasındaki günlük döngüye benzer olduğu anlaşılmaktadır.

Ölüler diyarı ile gökyüzü arasında yolculuk ettiği düşünülen Sin ve Şamaş'ın doğu ve batı kapılarından geçtikleri anlar, güneşin battığı ve doğduğu zamanlar olup günün en tehlikeli zamanı olarak kabul edilmekteydi. Böylesi anlarda kötü ruhların ve şeytani varlıkların mezarlıklarından çıkmamaları için uygulanan koruma ritüellerinde okunan dualar, bu konuya dair bilgilerimizi çoğaltmaktadır. Yine başka bir duada söz konusu kötü ruhların ve şeytani varlıkların günbatımı ve gündoğumu vakitlerinde muhtemelen bu kapının bulunduğu yerden uzak durmaları gerektiğini ifade eden satırlar şöyledir:

Ey kötü Ruh, [... (?) çöle götür!

Ey kötü Şeytan, [... (?) çöle götür!

Ey kötü Hayalet, [... (?) çöle götür!

Ey kötü Şeytan, [seni (?) çöle götür! yerini al,

Yemeğini al, Kuşağını al.

Gündoğumu senin duracağın yer değil,

Günbatımı senin için bir yer değil,

Senin yemeğin hayaletlerin yemeğidir,

İçeceğin hayaletlerin içeceğidir.³⁷⁴

Güneş ve ayın birbirini izleyen günlük hareketi gökyüzünün aydınlanıp kararması gibi gözlemlenebilir etkilerin yanı sıra; yeryüzünün gündüz vakti ısınıp gece vakti soğuması da günlük döngünün birer etkisi olarak önemsenmiştir. Nihayetinde ay ve güneşin günlük hareketinin söz konusu etkileri, zamansal döngünün görünür etkileri

---

³⁷³ S. B. Parker, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, ed. Karel van der Toorn vd. (Cambridge: Brill, 1999), "Shahar", 754-755.

³⁷⁴ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/124-125.

olarak eski insanlar tarafından gözlemlenmiş ve çeşitli ritüellerin uygulanmasına yol açmıştır. Söz konusu duruma istinaden gerçekleştirilen ayin, ritüel ve dualar bu çerçevede ele alındığında; ayın ve güneşin günlük hareketlerinin aydınlık-karanlık, ölümler diyarı-yeryüzü gibi düal anlayışlarda etkili olduğu ve birtakım ritüellerin uygulanmasında etken oldukları anlaşılmaktadır.

1.2. Aylık ve Yıllık Döngü

Çoğu medeniyette olduğu gibi Mezopotamya medeniyetlerinin de zamanı ölçmek için ayın hareketlerini izledikleri ve ay takvimi kullandıkları görülmektedir. Nitekim günümüzde çoğu toplum güneş takvimini kullanıyor olmasına rağmen hayvancılıkla geçinen bazı göçebe halkların hâlâ ay takvimini kullandıkları bilinmektedir.³⁷⁵ Bu durum ay tanrısının bereket getirdiğine inanan antik dönem insanların sürülerini bereketli kılmak maksadıyla ayın fazlarını takip etmeleriyle anlam kazanmaktadır. Ayın evreleri aracılığıyla ölçülen zamanın “canlı” bir zaman³⁷⁶ olarak görülmesi de muhtemelen yaşamın evrelerini takiben yeniden doğuşu ve sürülerin bereketli oluşu fikriyle örtüşmektedir. Buradan hareketle ayın tüm kozmik, büyüsel ya da dinsel değerlerinin onun varlığıyla ilişkilendirilip açıklandığını söylemek mümkündür. Yani ay sürekli yenilediği için “canlıdır” ve asla tükenmez, sonlanmaz. İnsan ayın “yaşamını” keşfeder; çünkü onun da yaşamının tüm canlı organizmalar gibi bir sonu vardır; ama “yeni ay” aracılığıyla yenilenme arzusunun “yeniden doğuş” umutlarının gerçekleşebileceği inancını verir.³⁷⁷

Ayların ve mevsimlerin birbirlerini izlemesi, evrenin mevsimler arası geçişte belli bir düzlemde ilerlemesi, dönem toplumları tarafından ayın ve güneşin yıllık hareketinin

---

³⁷⁵ Cohen, *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*, 227.

³⁷⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 185 ve 167.

³⁷⁷ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 187-188.

dikkatle gözlemlenmesine yol açmış olmalıdır. Güneş ve ayın yıllık döngüsünde bir yıllık sürenin aylık dilimlere ayrılması, takvimin oluşturulmasında kullanılmıştır.³⁷⁸ Bilhassa ayın 30 günlük hareketinin gözlemlenmesiyle ay takviminin kullanılması doğrudan Sin ile ilişkilidir.³⁷⁹ Ay'ın gündelik yaşam içerisinde önemli bir kült hâline dönüşmesinin muhtemelen en önemli nedenlerinden biri Mezopotamya'da zaman hesaplamaları için kullanılan bu takvim sistemidir.³⁸⁰ Eliade'ye göre ayın 360 günlük bir süre zarfında bir çember oluşturacak şekilde yıllık devir yapması zamansal döngünün bir unsurudur.³⁸¹ Benzer biçimde 30 günlük süre zarfında ayın geçirdiği evreler, yıl içerisindeki hareketi ve konumu sonsuz bir zaman döngüsüne işaret etmektedir. Bu zaman döngüsü Mezopotamya toplumları tarafından sadece takvimle ilgili bir durum değil aynı zamanda inançsal boyutu olan bir olgu biçiminde kabul edilmekteydi. Ayın döngüleri insan yaşamının, ölümün ve doğumun, olgunlaşma döneminin, bitki örtüsünün yenilenmesinin de sembolüydü.³⁸² Ancak onun bu evreleri, bitkisel yaşam ve insan yaşamının döngülerinin yalnızca göksel temsili olmakla kalmaz aynı zamanda büyüyüp küçülmesi; değişimin, zamanın sonsuz oluşunun, ışığın karanlığa ve yaşamın ise ölüme dönüşün dairesel bir izdüşümüdür.³⁸³ Yani ayın 30 günlük bir süre zarfında geçirdiği değişim ve bunun sürekli tekrar etmesi kendi içinde bir düal yapının, sürecin var olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Ayın;

1. Hilal formundayken eril, dolunay formundayken dişil enerjide oluşu³⁸⁴

---

³⁷⁸ Mesela, "Ay tanrısı rahiplerinin soyundan gelen" Naburimanni, o yüzyılın başlarında, dolunayın gerçek tarihini belirlemek için kullanılan ve en azından ay tutulmalarının tahmin edilebildiği ay hesaplama tablolarını tasarladığı bilinmektedir. Green, *The City of the Moon God*, 43.

³⁷⁹ Cohen, *The cultic calendars of the ancient Near East*, 306-315; Günaltay, *Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya*, 469.

³⁸⁰ Green, *The City of the Moon God*, 152-153.

³⁸¹ Zaman Dairesi kavramı için bkz. Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altuğ (Ankara: İmge Yay., 1994), 169.

³⁸² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 170 ve 181-185; Green, *The City of the Moon God*, 24-31.

³⁸³ Green, *The City of the Moon God*, 24.

³⁸⁴ Green, *The City of the Moon God*, 26.

2. Dolunay döneminin ardından gökyüzünde görünmemesi ve bir süre sonra tekrardan görünmesi yaşam ve ölümü temsil edişi³⁸⁵
3. Gece vakti karanlık gökyüzünü aydınlatması ve gündüz vakti ise karanlık olan ölümler diyarına inerek bu görevi³⁸⁶ sürdürmesinin karanlık-aydınlık ve iyi-kötü düalitesini de sembolize edişi kendi içinde de düal bir yapıda olduğunu kanıtlamaktadır.

Ayın aylık döngüsünün yanı sıra güneşin yıllık döngüsünün Mezopotamya inanışlarına doğrudan etkisi bulunmaktaydı. Bilhassa, ilkbahar ve sonbahar geçişlerinde altı aylık zaman dilimlerine, yani ekinoks günlerine ayrı bir önem atfedilmiştir.³⁸⁷ Fakat en önemlisi aylık döngü ve ay takviminin kullanımı olarak ifade edilebilir.

Mezopotamya inanışlarında her canlı gibi ayın da doğup büyüdüğü ve olgunlaştıktan sonra öldüğü inancı bulunmaktadır. Eliade'nin "çöküş dönemi" olarak yorumladığı ve ayın dolunay evresinden sonra üç gece boyunca gökyüzünde görünmemesi³⁸⁸ ölüm evresini temsil etmekteydi. Ancak ayın ölümü bir yok oluş olarak değil yeniden doğuşa geçen sürecin bir parçası olarak kabul edilmekteydi. Ayın gökyüzünde görülmediği böyle dönemler ve ay tutulmaları dönem insanı tarafından ayrıca önemsenmekteydi. Bu yüzden ay tutulma dönemleri titizlikle hesaplanıp takip edilmekteydi. Önceki bölümde antik dönem insanının, bu zamanlarda ayın yeryüzünü ve gökyüzünü koruma görevini aksattığına olan inanışından söz edildiği üzere tutulma dönemleri hassas dönemler olarak görülmekteydi. Haliyle yeraltı alemi ile yeryüzü arasındaki sınırın kalkması birçok felaketi, uğursuzluğu getireceğine olan inanç; ayın ve

---

³⁸⁵ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 184-185.

³⁸⁶ Green'e göre Mezopotamya panteonunda dişil bir ay tanrısının rolü, ay tanrısının aylık olarak kayboluşu ve yeraltı diyarına dönüşü sürekli olarak bereket döngüleriyle ilişkilendirilmiştir ve yeraltı dünyasına giren tüm tanrılarda olduğu gibi, ışık dünyasına yeniden doğuşu yenilenmiş bereketi beraberinde getirir. Bkz. Green, *The City of the Moon God*, 29.

³⁸⁷ Bkz. 1.3. Ekinoks Zamanları başlıklı bölüm.

³⁸⁸ Campbell, *İlkel Mitoloji*, 76; Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 184.

yılın belli dönemlerinde³⁸⁹ çeşitli ritüellerin, koruma sağaltma büyülerinin yapılmasına zemin hazırlamıştır.³⁹⁰

Ayın 30 günlük süre zarfında değişen fazları, daima ilk formuna geri dönmesi aynı zamanda hamilelik döneminin bir yansıması şeklinde değerlendirilmiştir. Mezopotamya inanışlarının temelinde insan yaşamının evrelerini, yaşam tarzını kısacası insanı anlatan bir yön hep olmuştur. Ancak ölüp dirilen tanrılar yaşam ölüm ve diriliş olgularını farklı bir boyuta taşımış olmalıdır. Mezopotamya tanrılarının antropomorfik özelliklere sahip tanrılardan oluştuğu³⁹¹ bilinen bir durum olmasına rağmen bu tanrılar arasında ölüp dirilen bir tanrının varlığı, tam bir gizem olan ölümden sonraki yaşama dair bölge insanının inanış biçimi hakkında takım bilgiler vermektedir. Bir insan gibi doğan, büyüyen ve ölümünün ardından üçüncü gecede dirilen ay tanrısı Sin bunun örneklerinden biridir. Ölüp yeniden doğan diğer tanrılar gibi³⁹² Sin de zaman kavramının ötesinde, sonsuz bir oluşuma sahiptir. Bu bağlamda ay tanrısı Sin'in aylık hareketi ve konumu bölge inanışlarında ölüm ve sonrası hakkında bilgi sağlaması bakımından önemlidir.

Ayın sürekli olarak kendini yenilemesi, yeniden doğuşu, varoluşu çoğu inançta yer edinmiş olan *Ouroboros*³⁹³ sembolünü de akla getirmektedir. Eski Yunanca'da "kuyruğunu yiyen yılan" anlamına gelen "οὐρόβορος"³⁹⁴ (ouroboros) kelimesi mitolojide,

---

³⁸⁹ Ayın uğursuz olarak kabul edilen 3 evresi bulunmaktaydı. Babil'de bugünlere *şapattu* adı verilmekteydi. 3. Ur Hanedanlığı döneminde her ayın bir, yedisi ve onbeşinci günü olarak kabul edilen bu uğursuz günler Orta Babil döneminde dördüncü, sekizinci ve onyedinci gün şeklinde değişmiştir. Bkz. Johannes Botterweck - Hemler Ringren, "Theological Dictionary of the Old Testament" (Almanya, 1980), 234. Ayrıca Sümerlerin bubullu olarak adlandırdığı ayın karanlık olduğu zamanlar uğursuz sayılmış ve böylesi zamanlarda aya dair bazı ritüeller uygulanmıştır. Bkz. Samuel Henry Hooke, *Babylonian And Assyrian Religion* (London, USA: University of Oklahoma Press, 1963), 88.

³⁹⁰ Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 197.

³⁹¹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 16-17; Mezopotamya inanışlarında tanrıların, insanlarla benzer koşullara sahip oldukları, eşleri, nikahsız eşleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Dahası kısa sürede birincil sıraya yerleşen ve güçlü kişiliğiyle diğer bütün eşleri geride bırakan bir Tanrıça olarak karşımıza İnanna/İstar çıkmaktadır ki kendisi aşk tanrıçası olarak bilinmektedir. Bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 211.

³⁹² Ölüp yeniden doğan tanrılar için bkz. Campbell, *Doğu Mitolojisi*, 48 ve 56.

³⁹³ Kuyruğunu yiyen yılan sembolü için bkz. <https://www.britannica.com/topic/Ouroboros> ET 13/03/2022.

³⁹⁴ Yunanca "kuyruk" anlamına gelen οὐρά ve "yiyecek, yemek" anlamına gelen βόρα kelimelerinin birleşmesiyle türemiş olan "kuyruk yiyen" anlamındaki kelimedir. Bkz. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (Ankara: Kalcı Yay., 2011), "Ouroboros", 123 ve 481.

doğanın ebedi döngüsünü simgelemektedir. Doğası gereği derisini değiştiren yılan bir nevi ölüp dirilme özelliğine sahip görülmüş ve kendini yenilemesi ayın fazlarıyla benzeştirilmiştir. Ayın sürekli yeniden doğuşu bu bağlamda deri değiştiren yılan ve ouroboros ile yakından ilişkilidir. Üstelik yılanın zehri hem öldürme hem de iyi etme özelliğine sahip olmasından ötürü yeniden doğuşu sembolize eden bir sürüngen olarak tasavvur edilmesine yol açmış³⁹⁵ ve bu özelliği, onun ay ile benzer yönlerle sahip olduğunu gösteren başka bir durum olarak görülmüştür.

Sürekli yeniden doğan yılan, ayın 30 günlük süre zarfında yeniden doğuşu ile ilişkilidir. Yılan “dönüşen” bir hayvan olduğundan kendisinin “yenilenme” özelliğine sahip olduğu kabul edilir. Bu özelliği nedeniyle yılan, sürekli yenilenen ay ile ilişkilendirilmiştir. Eliade’ye göre, ay tarafından elde edilen ve dağıtılan bereket ve yenilenme sembelleri; yılanın, ikonografilerdeki ya da evrensel bereketin ulu tanrıçalarının ayinlerinde bulunma nedenini açıklamaktadır.³⁹⁶ Kendini sonsuz bir döngüde var eden yılan figürü ile üç gecelik ölümün ardından yeniden ve daima doğan ay figürünün özdeş olduğu düşünülmektedir. Kısacası kuyruğunu yiyen yılan figürü bereket, yenilenme ve dönüşüm özellikleriyle ebedi olması bakımından ay ile aynı kaderi paylaşmakta ve *ouroboros*, ebedi zaman döngüsünü sembolize etmesi yönüyle ayın ölümsüz olma özelliğini taşımaktadır. Bunun yanı sıra yılanın, aydan geldiği, yani “sonsuz” olduğu, yeraltında yaşadığı, ölümlerin ruhlarını canlandırdığı için tüm sırları bildiği, bilgeliğin kaynağı olduğu ve geleceği gördüğü³⁹⁷ inancı da bunu destekler niteliktedir. Ayı ve yılanı ortak bir paydada buluşturan bir diğer unsur ise ikisinin de sularla olan ilişkisidir. Ayın meydana getirdiği gelgitlerin geceleri ölen veya uyuyan bitkileri canlandırdığı dolayısıyla da sulara hükmeden bir tanrı olduğu düşünülürdü. Benzer şekilde yılanın da ağaç

---

³⁹⁵ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi, Dinlerin ve İbadetlerin Morfolojisi*, çev. Mustafa Ünal (İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 2005), 200.

³⁹⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 197-198.

³⁹⁷ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 179.

köklerinde, su kaynaklarında ve bataklıklarda yaşıyor olması ona sulara hâkim olma sıfatını vermiştir.³⁹⁸

Ayın fazları zamansal bir döngünün unsurları olmakla birlikte ölümler diyarına hükmeden ay tanrısının ölümler ile ilişkisinde de önem arz etmektedir. Bilhassa ölen ataların ruhlarına hürmet göstermek ve onları yatıştırmak için ayda iki defa icra edilen *kispu*³⁹⁹ ritüelleri Mezopotamya toplumları tarafından önemsenmekteydi. Ölen ataların da davet edildiği bir ziyafet töreni eşliğinde gerçekleştirilen *kispu* ritüelinde hem yaşayanların hem ölenlerin isimleri anılmaktaydı. Bilhassa ayın gökyüzünde görünmediği 15. ve 30. günlerde uygulanırdı. Zira ayın gökyüzünde görünmediği zamanlarda, ölümler diyarının sakinlerinin, kötü ruhların yeryüzüne sızması ve yaşayanları huzursuz edebileceğine inanılırdı.⁴⁰⁰

Güneş ve ayın, aylık ve yıllık hareketlerinin, gökyüzündeki konumlarının evrene etkileri Mezopotamya toplumları tarafından dikkatle izlenerek hesaplandığı, buna göre ay ve güneşin bazı dönemlerde neden oldukları bazı doğa olayları, göksel birtakım değişiklikler aylık veya yıllık bazı festivallerin yapılmasına, bazı ritüellerin icra edilmesine ve korunma büyülerinin uygulanmasına yol açtığı görülmektedir. Söz konusu zamansal döngü, Sin ve Şamaş kültlerinin bu türden uygulamalarıyla kendini göstermektedir.⁴⁰¹ Ayrıca bir geçiş dönemi olarak yenilenmeyi temsil eden Akitu bayramı bir zamansal döngü örneği olarak kabul edilebilir. Akitu tapınağı inşa etmesi yönünde bir kehanet

---

³⁹⁸ Joseph Campbell, *Yaratıcı Mitoloji Tanrınının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: İmg Kitabevi, 2003), 17.

³⁹⁹ *Kispu*, bilhassa huzursuz ölümlerin ruhunu yatıştırmak ve onların yaşayanlara musallat olmasının önüne geçmek üzere icra edilen bir ritüeldi. Detaylı bilgi için bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 311; F.A.M. Wiggermann, “The Mesopotamian Pandemonium, A Provisional Census”, *SMSR* 77, (2011), 311; Adem Sağır, “Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2016), 271-298.

⁴⁰⁰ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 312-314; Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 145.

⁴⁰¹ Akitu Festivallerindeki birtakım uygulamalar ve koruma-sağaltma ritüelleri buna örnek olarak gösterilebilir. Bkz. SAA 20 012, r 8.

aldığı belirtilen kral Senharib tarafından hazırlanan bir metin bu durumu şöyle izah etmektedir:

Nisan ayında, Yeni Yıl Festivalinde, kaos ve anarşi nedeniyle, Aşşur şehrin içindeki bir bahçede festival ziyafetine gidiyordu; O zaman, tüm tanrıların kralı, kendi kendisinin yaratıcısı, büyük tanrıların babası, sureti Abyss'te yüceltilmiş olan, cennetin ve yerin kralı, tüm tanrıların efendisi, Igigi ve Anunnaki'nin atası Aşşur'un heykelini yaptıktan sonra, Göğün çatısını ve yerin tabanını inşa eden, tüm bölgelerin yaratıcısı, saf yıldızlı göklerde yaşayan, en önde gelen tanrı, kaderleri belirleyen, Assur'daki Eşarra'da yaşayan, büyük efendi, efendim. Büyük tanrıların heykellerini yaptıktan sonra, Ea'nın bana bahsettiği akıllı anlayışla ve tanrıların kralı Aşşur'un bana verdiği bilgelikle; düşündüm ve kendi inisiyatifimle bozkırdaki Akitu Tapınağı ile ilgili bir kehanet sorgulaması yaptım. Šamaš ve Adad, Aşşur'un festivali için, onun büyük tanrısallığına uygun olan Akitu Tapınağı'nı inşa etmemi emrettiler.⁴⁰²

Asur Devlet Arşivlerinde yer alan bu metinde, ekinoks dönemi sonrası doğanın yenilenmesini, yeniden doğuşunu sembolize eden Akitu festivalinde Šamaš'ın üstlendiği role dair oldukça aydınlatıcı ifadeler yer aldığı görülmektedir.

1.3. Ekinoks Zamanları

Mezopotamya inanışlarına göre güneş ve ayın gökyüzünde buldukları sürenin eşitlendiği ekinoks günlerinin ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Öyle ki devlet arşivlerinde yer alan bazı metinlerde ekinoks günlerinin hesaplanıp dikkatlice takip edildiği yer almıştır.⁴⁰³ Ekinoks günleri mevsimler arası geçiş dönemi olmaları bakımından bir değişim ve dönüşüm sürecini sembolize etmektedir. Özellikle ilkbahar ekinoksu toprağın yeniden canlanması, ekinlerin yeşermesi, ilk filizlerin ortaya çıkması ve benzeri durumlardan ötürü yeniden doğuşu sembolize eden bir dönem olarak kabul edilmiş ve belki de yılın en önemli dönemi olarak görülmüştür. Mezopotamya toplumlarının bahar şenlikleri yaptıkları, hasat dönemi ve yeniden doğuş bayramının kutlandığı bir dönem

---

⁴⁰² SAA 12 086, 14.

⁴⁰³ Bkz. SAA 08 140; SAA 08 141; SAA 08 141 vd.

olması bakımından ayrı bir öneme sahipti. Ekinoks zamanlarını takip eden günler yeni yılın başlangıcı olarak görülmüş ve 1 Nisan itibariyle 12 gün boyunca kutlanan Akitu⁴⁰⁴ bayramı Akad'dan Asur'a, Babil'e kadar yüzlerce yıl boyunca kutlanmıştır. Ancak Svend Pallis, Hammurabi sonrası Mezopotamya'da yeni yılın Tişrit'ten (sonbahar ekinoksunda) Nisan ayına çekildiği bu nedenle Akitu festivalinin evrensel yılbaşı festivali olarak kutlandığını ifade etmektedir.⁴⁰⁵

Yenilenmeyi, yeniden doğuşu, yeni yılı temsil eden ilkbahar ekinoksunun tam tersi olarak sonbahar ekinoksu da ölüm dönemini, kışı temsil etmekteydi.⁴⁰⁶ Antik dönem insanı, ölüm ve yaşam arasındaki denge misali güneş ile ayın dengede durduğu ekinoks günlerinde birbirine zıt iki dönemin eşitlendiği fikrine sahipti. Güneş ve ay arasındaki bu döngü ve dengede oldukları zamanlar, Sin ve Şamaş arasındaki ilişkiyi de temsil etmekteydi. Zira bu iki tanrının tıpkı ekinoks zamanlarında olduğu gibi bazen eşit derecede bir öneme sahip olduğu, bazense birinin diğerine üstün geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Bu döngü değişken olmakla birlikte baba oğul arasındaki bir statü mücadelesine benzer olduğu düşünülebilir. Tam anlamıyla düal bir formun izlenebildiği bu yapı ekinokslarda dengelenmekte, Sin ve Şamaş'ın eşit konuma gelişi sayesinde evrensel döngünün de kendi düzenini bulmasını sağlamaktadır. Çetin geçen kış aylarının getirdiği zor günler, felaketler ve yaz aylarının kurak geçen günleri, kıtlık zamanları ekinoks dönemleri geride bırakılırdı. Bu dönemler hasat zamanı olmasından ötürü, bolluk ve bereket dönemleriydi. Doğanın yeniden canlanması, doğuşu, döngülerin sıfırlanarak

---

⁴⁰⁴ Akitu hakkında detaylı bilgi için bkz. Svend Pallis, *The Babylonian Akitu Festival* (Copenhagen: Andr. Fred. Host & Son, 1926), 31, 133-135, 205; Lambert, *Babylonian Creation Myths*, 182-183; Häntinen, *The moon god Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*, 4104-4115.

⁴⁰⁵ Green, *The City of the Moon God*, 157; Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 383; yeni yıl tarihinin sonbahar ekinoksundan ilkbahar ekinoksuna çekilmesi ile ilgili bkz. Pallis, *The Babylonian Akitu Festival*, 31.

⁴⁰⁶ Green, *The City of the Moon God*, 156; Lewy, "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the Time of Nabonidus", 143-145.

⁴⁰⁷ Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 2/21; King, *Babylonian Religion and Mythology*, 18.

yeni bir yaşamın başlaması muazzam bir zaman çarkıyla ilişkilendirilmiş olmalıydı.⁴⁰⁸ Ekinoks günlerinin neredeyse tüm dünya toplumları tarafından kutsal sayılması bu olgularla ilgilidir.

Ekinokslarda dengeyi bulan ay ve güneş tanrılarının bazı görevleri bu dönemlerde de değişmemekle birlikte yenileri eklenirdi. Gökyüzünü kötü ruhlardan ve şeytani varlıklardan koruma görevini ay ve güneş tanrılarının dönüşümlü olarak yürüttüğüne önceki bölümlerde temas edilmişti.⁴⁰⁹ Bu iki tanrıdan herhangi birinin gökyüzünde bulunmadığı zamanlar oldukça tehlikeli görülmekte ve gökyüzü cennetine girmeye çalışan yedi kötü ruhun harekete geçtiği çeşitli yazıtlarda yer almaktadır.⁴¹⁰ Babil mitine göre Enlil, gökyüzüne sızmaya çalışan yedi kötü ruhu kontrol etmekte güçlük çekmiş ve diğer tanrılarını yardıma çağırmıştır.⁴¹¹ Bu hadisenin vuku bulduğu tarih bahar ekinoksuna denk gelmektedir. Söz konusu kötü ruhların bahar ekinoksu zamanında gün ışığında 40 gün boyunca ortadan kaybolan Ülker Yıldızı ile ilişkilendirildiği düşünülmektedir.⁴¹² Bu yüzden ekinoks dönemleri gökyüzünün korunması bilhassa önemli görülmekteydi.

Tamara Green'e göre, bahar ekinoksu Harran'da gerçekleştirilen eski Mezopotamya Akitu Sin festivalinin bir formuydu ve bu festivalde tanrının zaferle geri dönüşü kutlanırdı.⁴¹³ Ancak Harran'daki en eski çivi yazısı tabletlere göre bu dönem *Siwan* ayının⁴¹⁴ 17sine tekabül etmektedir.⁴¹⁵ Toplumdan topluma değişkenlik göstermekle birlikte ekinoks dönemlerinde kutlamaların yapılması, festivallerin

---

⁴⁰⁸ Bahar ekinoksunda kutlanan Mezopotamya'nın yeni yıl bayramı Akitu, yeniden doğuşu, doğanın canlanmasını, toprağın yaşam bulmasını temsil etmekteydi. Bkz. Pallis, *The Babylonian Akitu Festival*, 30-31; Cohen, *The cultic calendars of the ancient Near East*, 400-401. Ayrıca bkz. <https://www.britannica.com/topic/Akitu> ET 30/10/2022.

⁴⁰⁹ Bkz. *Sin-Şamaş Örneğinde Zamansal Döngü* başlıklı bölüm. Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, 83; Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 279.

⁴¹⁰ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/93.

⁴¹¹ Bkz. 368 numaralı dipnot.

⁴¹² Lewy Hildegard, "Points Of Comparison Between Zoroastrianism And The Moon-Cult Of Harran", *A Locust's Leg, Studies in honour of S. H. Taqzadeh* (London: Humphries & CO. LTD, 1962), 143-145.

⁴¹³ Green, *The City of the Moon God*, 156.

⁴¹⁴ Asur döneminde Siwan ayı (Mayıs-Haziran) Ay'a adanmıştır. Green, *The City of the Moon God*, 30.

⁴¹⁵ Green, *The City of the Moon God*, 30.

düzenlenmesi sık rastlanan bir durumdu. Bu tür etkinliklerin odağında evrensel dengenin sağlanması, yeniden doğuşun ve yenilenmenin simgelenmesi, güneş ve ay tanrılarının arasındaki düal yapıya atıf niteliğindedir. Bu yüzden böylesi dönemlerde güneş ve ayın konumu önem arz etmekteydi.

1.4. Ay ve Güneş Tutulmaları

Mezopotamya insanların, ay ve güneş tutulmalarının olumsuz etkilerinden korunmak ve kötü kehanetleri bertaraf etmek amacıyla bu tür dönemleri dikkatlice takip ettiği bilinmektedir.⁴¹⁶ Ay tutulması, dolunay zamanı gibi birtakım dönemler Mezopotamya toplumları tarafından çeşitli kehanetlerle alakalı görülmüş, insanlara kötülüğün musallat olacağı fikriyle bu dönemlere dikkat edilmiştir.⁴¹⁷ Zira tutulmalar sırasında gökyüzünü korumakla yükümlü olan ayın ve güneşin görevlerinin aksayacağı, bu yüzden de bazı kötü kehanetlerin, felaketlerin gerçekleşeceği düşüncesi antik insanları tedirgin etmişti.⁴¹⁸ Louvre Museum'da sergilenen Uruk Tabletlerinin 8'inin ay tutulmaları ile ilgili⁴¹⁹ olması böylesi zamanlara bilhassa dikkat edildiğini göstermektedir. Hem güneşin hem ayın aynı anda gökyüzünde bulunmadığı zamanlarsa tam anlamıyla felaket olarak kabul edilirdi. Dolayısıyla ay ve güneş tutulmaları sıklıkla çivi yazılı tabletlerde bahsi geçmiştir. Bunlardan biri Ashurbanipal tarafından yazdırılan aşağıdaki örnektir:

Teumman sürekli olarak kötülük peşindeydi (ama) tanrı Sin (de) onun için uğursuz alametlerde bulundu. Du'uzu (IV) ayında, (ayın) tutulması gecenin üçüncü saatinden daha uzun, yani gün ışıyana kadar sürdü. Tanrı Şamaş onu gördü ve bütün gün bu şekilde sürdü, (böylece) Elam ülkesinin kralının saltanatının sonunu (ve) ülkesinin yıkımını işaret etti bu.⁴²⁰

⁴¹⁶ SAA 08 003, 1; SAA 08 004, 1; SAA 08 004, 9; SAA 08 004, r 2.

⁴¹⁷ "Ay tutulmasının kötülüğü, ayın belirlediği kişiye, günün belirlediği kişiye, saatin belirlediği kişiye, başlangıcın belirlediği kişiye, (tutulmanın) başladığı yere ve ayın tutulmasını çekip bıraktığı yere isabet eder; bunlar (insanlar) onun kötülüğünü alırlar." (SAA 08 316, 3)

⁴¹⁸ Farber - Sasson, "Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia", 3/1903.

⁴¹⁹ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, ksm. Resimler 1.

⁴²⁰ RINAP Ashurbanipal 3, v 4b.

Böyle zamanlarda birtakım ritüeller ve korunma-sağaltma büyüleri yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemlerin tarihleri önceden belirlenerek bazı önlemler alındığına dair çeşitli çivi yazılı tabletlere denk gelmek mümkündür. Aşağıdaki satırlarda bilhassa ay tutulma tarihlerinin saptandığı ve olası doğa olaylarına dikkat çekildiği görülmektedir.

Ay akşam hemen kararırca

Ay tutulması boyunca gökyüzü kapanırca

14 Nisan'da, akşamı bir ay tutulması meydana gelirse, [...]

Teşrit ayında tutulma olursa

Kararma akşam meydana gelirse ve bir gün öncesine kadar devam ederse ve de o zaman kuzey rüzgârı çıkarsa

15 Nisanda tutulma olduğunda, eğer Venüs [...]

15 Nisanda tutulma olduğunda eğer Gökyüzü

Kuzeyde kapalıysa ve eğer [...]

Yıl başında, 15 Nisanda eğer bir Ay tutulması meydana gelirse...⁴²¹

Yukarıda bahsi geçen tarihler dikkat edilmesi gereken dönemler olarak kabul edilmiş ve bu zamanlarda ay veya güneş tutulmasının gerçekleşmesi çeşitli kehanetlerin yapılmasına yol açmıştır.⁴²² Ancak kötü bir kehanet yapılmadan evvel tutulmaların yönleri, tarihleri, başlama ve bitiş anları dikkatle incelenirdi.⁴²³ Söz konusu kehanetler, felaketlerden korunmak üzere bazı uygulamaların yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Söz konusu yazıtlar Akad, Asur ve Babil inanışlarının yanı sıra Mezopotamya ve etrafındaki diğer toplumların da gökyüzü ve yeraltı diyarına dair inanışları hakkında önemli bilgiler barındırmaları bakımından önem taşımaktadır. Fakat bundan ziyade, güneş ve ay tanrıları arasındaki dengeyi, düal yapıyı ifade eden önemli deliller içermeleri

⁴²¹ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 12.

⁴²² SAA 08 004, 1; SAA 08 003, 1; SAA 08 004, r 7; SAA 08 004, r 9 vd.

⁴²³ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 168.

bu yazıtlara farklı bir konum atfetmektedir. Zira söz konusu düal yapı bunlar aracılığıyla tespit edilebilmekte ve diğer tanrılara göre Sin ve Şamaş'ı farklı bir duruma getirmektedir.

Gökyüzü ve ölümler diyarı arasındaki denge ve zaman zaman oldukça zayıflayan sınır düal bir yapının unsurlarıdır. Ay ve güneş tutulmaları sırasında bu iki diyar arasındaki sınır kaybolmakta ve bu iki tanrının görevleri tehlikeye girmektedir.⁴²⁴ Çünkü ölümler diyarı şeytani varlıkların ve huzur bulamayan ölümlerin yeryüzüne sızmaya çalıştığı bir alem şeklinde tasavvur edilmekteydi.⁴²⁵ Bu nedenle ölümlerin ruhlarının bu yeraltı diyarında huzur içinde bulunmaları ve yeryüzüne sızmamaları çok önemliydi. Yeraltı ve yerüstü alemlerinin arasındaki dengenin bozulmaması için düal yapının korunması, Sin Şamaş tanrılarının görevlerini aksatmaması gerektiğine inanılırdı.

Ölümler Diyarı her ne kadar yeraltı tanrıları Ereşkigal ve Nergal'in⁴²⁶ yönetiminde olsa da buraya gece-gündüz dönüşümlü olarak Sin ve Şamaş'ın indiğine önceki bölümlerde temas edilmişti. Burada ikamet ettiğine inanılan *etemmu*⁴²⁷ adındaki hayaletlerin durumu bir nevi onlara bağlıydı. Ölen kişiye -ya da aileye (*kimah kimti*)- ait bir mezar, toprak altına inen bir merdiven gibiydi, ölümlerin gömülmesi onun ebedi ikametgahına ulaşması için yeterli sayılırdı. Onların yargılanma sürecini doğrudan Sin ve Şamaş'ın üstlendiği düşünülürdü.⁴²⁸ Kimi zaman bazı ölümlerin yargılanma süreci söz konusu kişinin ruhuna ıstırap verebilmekte ya da huzursuz olan ruh intikam duygusuyla yeryüzüne çıkmayı arzulayabilmekteydi. Bunların yanı sıra kimi şeytan varlıklar da

---

⁴²⁴ J. Cooley - Alan Lenzi, "A Universal Namburbi: EA, Shamash and Asalluhi 1", *Reading Akkadian Prayers and Hymns: An Introduction* (Society of Biblical Literature, 2011), 417.

⁴²⁵ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 314; Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/93.

⁴²⁶ Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, 179.

⁴²⁷ Mezopotamya'da ölen bir kişinin hayaleti, hortlağı, ruhu, *etemmu* olarak adlandırılmaktaydı. Bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 300. Ayrıca bkz. Scurlock, "Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia", 83; Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 51.

⁴²⁸ Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 304.

gökyüzü cennetine sızmaya çalışmaktaydı.⁴²⁹ Bunlar için ay ve güneş tutulma zamanları biçilmez kaftandı. Zira gökyüzü ve yeraltı arasındaki sınırlar bu zamanlarda zayıflamakta ve gökyüzünü korumakla görevli olan iki tanrı gökyüzünde görünmez olmaktaydı.⁴³⁰

Nihayetinde, antik Mezopotamya toplumlarında ay ve güneş tutulmalarının kozmik dengeyi bozduğuna; güneş ve ay tanrıları arasındaki görev paylaşımını işlevsiz kıldığına inanıldığı görülmektedir. Böyle bir inanış, Sin ve Şamaş arasındaki zamansal döngünün yanında düal bir yapının varlığına da işaret etmektedir. Düal inanışların neredeyse tamamında, sadece zıtlıkların mücadelesi değil aynı zamanda ikili bir görev paylaşımı ve zamansal bir döngü de söz konusu olabilmektedir.

2. Sin-Şamaş Örneğinde Evrensel Döngü

Çoğu inanış gibi Mezopotamya inanışlarında da evrensel döngü olgusu önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Evrenin işleyişinde çeşitli görevler üstlenen tanrıların bu bağlamda sınıflandırılması mümkündür.⁴³¹ Evrenin düzenli bir şekilde işlemesinde görev üstlenen tanrılar arasında Sin ve Şamaş'ın birbiriyle ilişkide olması ve aralarında dengeli bir görev dağılımının bulunması düal bir yapının izdüşümleridir. Birbirini takip eden gece ve gündüz, ay ve güneşi -zamansal döngünün yanı sıra- evrensel döngünün de sağlayıcısı konumuna getirmektedir. Sin ve Şamaş arasındaki görev paylaşım ve sürekli tekrar eden “döngüsel yaratılış” ikili bir yapıya işaret etmektedir. Söz konusu döngüsel yaratılış, Babil yaratılış mitoslarında şu şekilde yer almıştır:

Her ayın ilk altı günü, ayın “boynuzlarla” parlayacağı yani hilal formunda olacağına inanılırdı. Ayın yedisinde ilkdördün formuna ulaşan ay daha sonra ayın

⁴²⁹ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/93.

⁴³⁰ Cooley - Lenzi, “A Universal Namburbi: EA, Shamash and Asalluhi 1”, 417.

⁴³¹ Ölüler diyarına hükmetme görevi Ereškigal ve Nergal'in görevi olsa da burada ölülerin yargılanma sürecinde Sin ve Şamaş'ın da görev üstlenmiş olmaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

onbeşinci günü dolunay formuna (*şapattu*⁴³²) ulaştığı bilinmektedir. Bu konumunda ay güneşin tam karşı pozisyonunda olduğu ve ikisinin aynı anda gökyüzünde bulunduğu düşünülmüdü.⁴³³ Bu durum, ay ve güneş tanrılarının dengede durduğu ve birbirine kavuşmak üzere yol kat ettiği anlamına gelmektedir. Şamaş'ın doğu kapısından yükselerek göğe çıktığı sahneyi betimleyen, *British Museum*'daki 89115 numaralı silindirik mühürde, her ne kadar Sin yer almıyor olsa da onun ölümler diyarındaki görevini Şamaş'a devrettiği anı tasvir etmektedir. Birbirine kavuşum günleri ise görevlerini devrettikleri zaman şeklinde algılanmış olmalıdır. Dolunay sonrasında ayın formu tam ters yönde ilerleyerek yine hilal formuna ulaşır ve otuzuncu gün bir kez daha güneş tanrısı Şamaş'ın yolunda günlük yolculuğunu tamamlardı.⁴³⁴ Söz konusu yolculuk, ayın dairesel bir döngüde doğum, yaşam ve ölüm süreçlerinin sürekli birbirini izlediğini gösteren bir film şeridi gibidir. Bu döngüde yaşam-ölüm, karanlık-aydınlık, ölümler diyarı-yaşayanlar diyarı gibi ikilemeler Sin ve Şamaş arasındaki düal yapıyı destekleyen olgular şeklinde yorumlanabilir.

Sin'in kendi doğal yapısı içinde de düal bir yapıda olduğu inancı yaygındır. Mezopotamya ve hatta Mısır genelinde hermafrodit⁴³⁵ olduğuna inanılan ay tanrısının bu yönü evrenin işleyişinde düal bir yapının göstergesidir. Buna göre erkeğin kadın rahmini dölleyerek yeni bir yaşamın oluşum sürecine katkı sağlaması bu sürecin basamaklarıyla paralellik arz etmektedir. Antik Mezopotamya insanların, Sin ve Şamaş arasında buna benzer bir sürecin var olduğuna inanmış olduğu açıktır. Ayın fazlarına göre erillik ya da dişilik kazandığı düşünülmektedir. Ayın hilal şeklindeyken eril, dolunayken dişil enerjiye büründüğüne inanılırdı. Ayın bu yönüyle bereketi ve doğurganlığı sembolize etmesi, bu

---

⁴³² CAD 17: 449-450.

⁴³³ Scurlock, "Ancient Mesopotamian Medicine", 21; Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 66-67.

⁴³⁴ Ayın evreleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Lambert, *Babylonian Creation Myths*, 186.

⁴³⁵ Hermafrodit, Tanrıların hem eril hem dişil olmasını ifade eden kelimedir. Tıpkı Mısır (Hator ve İsis) ve Yunan (İo) örneklerinde olduğu gibi Mezopotamya'da da ay tanrısının dişil bir tarafının var olduğu düşünülmüştür. Green, *The City of the Moon God*, 28; Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, 402.

iki tanrı arasında eril-dişil düalitesine örnek teşkil etmektedir. Bu düal yapı, yaratım sürecinin birbirini tamamlayan iki zıt enerjisini temsil etmeleri bakımından önem arz etmektedir. Ay tanrısını diğer çoğu tanrıdan ayıran bu ikili bir yapı ayın fazlarına göre değerlendirilmiştir. 30 günlük süre zarfında değişen görünüşü onun hem eril hem de dişil bir yapıda olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Green'e göre ay eril formunda doğar ve ölür, ama dişil olarak dolunay formuna erişir.⁴³⁶ Yani dolunay formu hamileliği ve doğurganlığı sembolize etmesi bakımından kadınla ve kadının aylık kanama dönemleriyle ilişkilendirilmiştir.⁴³⁷ Dolayısıyla tanrı Sin'in hem dişil hem eril yönlere sahip olması, hem karanlık aleml (ölüler diyarı) hem de aydınlık aleml (yer yüzünü) temsil etmesi, ölüler diyarındaki kötü varlıklara karşı mücadele halinde olması, ölüp yeniden dirilmesi gibi ikili kavramlar, kozmosa ilişkin düalist bir görüşün başlangıcından itibaren Mezopotamya inanışlarında filizlendiğini göstermektedir.⁴³⁸ Doğurgan özellikteki Sin'in Şamaş'ı meydana getiren prensip olması veya onu doğurtan tanrı olması bu bağlamda değerlendirilebilir. Ancak Sin'in bir tanrıça değil de bir tanrı olarak kabul edildiğine dikkat etmek gerekmektedir. Bu durum, Mezopotamya yaratılış mitoslarının ilksel sularını temsil eden acı/tuzlu (dişil enerji) ve tatlı (eril enerji) suların birleşmesi neticesinde doğan ilk tanrısal enerjinin⁴³⁹ meydana gelmesinde benzer bir durumdur. Ancak buradaki farklılık ayın ilk enerji olup güneşi doğurtan enerji konumunda bulunmasıdır.

---

⁴³⁶ Green'e göre Ay tanrısının mitlerde açıkça eril bir karaktere sahip olmasına rağmen, Mezopotamya'da ayın sadece dolunayda kendini gösteren dişil bir yönü olduğuna dair kanıtlar var gibi görünmektedir. Ayı geleneksel olarak dişil cinsiyette gören kültürler, onun döngülerini kadınların doğurganlık döngüleriyle ilişkilendirmişlerdir. Ayın büyüyen dolgunluk görünümü, kadının doğurganlığının bir tezahürüdür. Eğer ayın hilali erkeğin erkekliğinin ve cinsel gücünün sembolüysse, dolunay da doğurmak üzere olan bir kadının gebeliğini tasvir eder; dolayısıyla ayın periyodik doğasında erkek ve dişi arasında sürekli bir değişim döngüsü bulunmaktadır. Bkz. Green, *The City of the Moon God*, 25, 27; Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", 119.

⁴³⁷ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 31.

⁴³⁸ Green, *The City of the Moon God*, 32.

⁴³⁹ Mezopotamya yaratılış mitosları için bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi-Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, 24-31 ve 42-47. Ayrıca bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 269.

Neticede güneş ve ayın hareketleri ve zamansal döngülerinin evrene, yeryüzüne birtakım etkileri olmuş, bu ikili arasındaki görev dağılımı hem yaşayanlar alemi yani yeryüzünü hem de ölümler alemini yani yeraltını etkilediğine inanılmıştır. Bu döngülerin evrensel bazı oluşumları belli bir düzen içinde işleyişi sağlamıştır. Bu işleyiş ve oluşumlarda Sin ve Şamaş tanrılarının ilişkisi hem yeryüzü hem de yeraltı diyarı bağlamında değerlendirilmiştir.

2.1. Yeryüzünde Sin ve Şamaş'ın Evrensel Döngüsü

Babil mitolojisinde suları denetlediğine inanılan Sin'in,⁴⁴⁰ yağmurlara ve yeryüzündeki nehirlerle hükmederek bereketin sürekliliğini temin ettiği düşünülürdü. Sin'in hâkimiyetindeki yağmur toprağı besler ve topraktan hayat fışkırtmasını sağlar. Ayrıca ayın gel gitlerin oluşumunda etkili olması, eski çağlarda tarım yapan insanların toprağı ekip biçme dönemlerini belirlemelerinde önemli bir unsur olmuştur.⁴⁴¹ Aslında ay, yağmur ve bitkiler arasındaki ilişkiler⁴⁴² tarımın keşfinden çok önce gözlemlenmiş olsa da tarımla birlikte bu bağın kuvvetlenmiş olması muhtemeldir. Hasadın bereketli olması dönem insanı için yağışlara ve dolayısıyla da ayın konumuna bağlıydı. Elbette su baskınları ve benzeri felaketlerin de ay ile doğrudan ilişkilendirildiği bilinmektedir. Bilhassa tufanların ayın dolunay evresinden sonra gökyüzünde görünmediği ve ölüm dönemi olarak düşünülen zamanlarda gerçekleştiği de dönem insanı tarafından keşfedilmişti.⁴⁴³ Buna benzer durumların tespit edilmesi ve tarımın bu bilgiler ışığında yapılması, bereketi arttırması Sin'e bereket tanrısı olarak evrensel bir görev atfedilmesine

---

⁴⁴⁰ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 188.

⁴⁴¹ Eski çağlardan beri insanlar, ay değiştiğinde yağmur yağdığı gözlemlemiş; gel-gitlerin ayın hareketleri doğrultusunda oluştuğu anlamıştır. Bkz. Campbell, *İlkel Mitoloji*, 199-200; Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 189.

⁴⁴² Campbell, *İlkel Mitoloji*, 200.

⁴⁴³ Ay sadece bitkisel yaşam ve insan yaşamının döngülerinin yalnızca göksel temsili değildir. Ayın büyümesi ve küçülmesi, değişimin, zamanın sonsuz oluşunun; ışığın karanlığa ve yaşamın ise ölüme dönüşün dairesel bir metaforudur. Bkz. Green, *The City of the Moon God*, 24. Ayın dolunay fazından sonra kaybolması ve bunun ölüm olarak yorumlanması hakkında bkz. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 172, 186.

zemin hazırlamıştır. Eliade'ye göre, ay ile bitkiler arasındaki organik bağ, pek çok bereket tanrısının aynı zamanda ay tanrısı olmasına yol açacak kadar güçlü bir bağıdır.⁴⁴⁴ Dolayısıyla Sin'in bitkilerin yaratıcısı olduğu fikri onun yeryüzündeki oluşumlarla ilgili kozmik bir görevi olduğunu da izah etmektedir. Fakat bu kozmik görevi tek başına yürüttüğünü söylemek mümkün değildir.

Görelî düâlıtenin bir örneği sayılabilecek Sin ve Şamaş arasındaki bu kozmik görev tam anlamıyla birbirini tamamlayan iki enerjinin yansıması gibidir. Sin'in bereketi ve sulara hükmetmesiyle birlikte toprakta filizlenen bitkiler Şamaş'ın ışığı ve ısısı sayesinde büyüyüp olgunlaştığı fikri bulunmaktaydı. Çünkü Şamaş ısı ve güç kaynağıdır. Sin'in yarattığı bitkileri yaydığı ısı ve ışık sayesinde pişiren ve olgunlaştıran "ışığın ve gücün tanrısı"⁴⁴⁵ olarak Şamaş evrensel döngüde görevin diğer yarısını üstlenmekteydi. Buradan hareketle Sin'in bereket tanrısı olma özelliği ile Şamaş'ın kararların efendisi olma özelliği evrensel döngünün bir parçası şeklinde izah edilebilmektedir. Sin ve Şamaş arasında evrensel döngünün devamlılığını sağlayan bir görev paylaşımının bulunduğu yönünde bir değerlendirme yapmak mümkün olabilmektedir. Söz konusu döngü Sin ve Şamaş'ın yeryüzü üzerindeki etkilerini gösteren ikili bir yapıya önemli bir örnektir.

Yeryüzünde evrensel döngünün bir diğer unsuru da büyükbaş veya küçükbaş sürülerin bereketli olmasıydı. Sin'in aynı zamanda doğurganlığı, bereketi sembolize eden bir tanrı olarak hayvan sürülerinin çoğalmasını sağladığına inanılırdı.⁴⁴⁶ Dahası ay tanrısı Sin'in bazen boğa ile sembolize edilmesi de⁴⁴⁷ onun gücüne ve bereketi temsil etmesine bir gönderme niteliğindeydi.

---

⁴⁴⁴ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 191.

⁴⁴⁵ Bkz. Bölüm 2.2.2. *Işığın ve Gücün Tanrısı*.

⁴⁴⁶ Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, 273-274.

⁴⁴⁷ Babil'in ay tanrısı Sin, "Enlil'in güçlü danası" olarak adlandırılmıştır; Ur'un ay tanrısı Nannar, "göğün genç güçlü boğası, Enlil'in en dikkat çeken oğlu" ya da "güçlü boynuzlu genç ve güçlü boğa" olarak nitelendirilmiştir. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 108.

Tarım toplumları, en önemli besin kaynaklarının temin edilmesinde bu izlenebilir döngüyü ve Sin ile Şamaş arasındaki görev paylaşımını takip etmiş olmalıdır. Hayvan sürülerinin bereketli olmasını sağlamak amacıyla Sin'in gökyüzündeki yolculuğunu takip eden toplulukların da söz konusu durumu izlemiş olduğu açıktır. Bu durum Sin ve Şamaş'ın tarımla geçinen toplulukların yanı sıra hayvancılıkla geçinen topluluklar açısından da önemli bir evrensel döngüyü sağlayan iki tanrı olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

2.2. Yeraltı/Ölüler Diyarında Sin ve Şamaş'ın Evrensel Döngüsü

Mezopotamya inanışlarında, Sin ve Şamaş'ın yeryüzünde gözlemlenebilir etkilerinin yanı sıra, ölüler diyarına indikleri süre zarfında üstlendikleri görevler düşünüldüğünde “gözlemlenmesi güç” etkilerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Antik Mezopotamya inananlarının gözlemleyemedikleri ancak tahayyül ettikleri ölüler diyarına, bu iki tanrının geçişleri, British Museum'da yer alan 89110 numaralı silindir mühürde tasvir edilmiştir. Bu tasvirde anlaşıldığı kadarıyla Şamaş doğu kapısından yükselerek gökyüzündeki görevini devralmaktadır. Batı kapısından tekrar ölüler diyarına indiğinde gökyüzündeki görevini Sin'e devrettiği kabul edilmektedir. Buradaki tasvir, güneşin doğudan yükselmesi ve batıdan batarken gökyüzündeki yerini aya bırakmasının tam bir yansımasıdır.

Ölüler diyarında bu tanrıların üstlendiği görevler, düal bir yapıyı desteklemektedir. Sin'in ölüleri yargıladığına ve Şamaş'ın adaleti sağladığına olan inanç, bu düal anlayışın belirgin bir biçimde açığa çıktığını göstermektedir. Ayrıca tıpkı doğu mistisizminde siyah ve beyazın, iyi ve kötünün, aydınlık ve karanlığın var olduğu düal anlayışlarındaki gibi, Sin gecenin karanlığını, Şamaş gün aydınlığını temsil etmektedir.

Pek çok ay tanrısının aynı zamanda yeraltı dünyasına yani ölümler diyarına hükmetmesi⁴⁴⁸ gibi Sin de ölümler diyarına hükmeden en önemli tanrı olarak kabul edilmekteydi. Kraliyet yazmalarında kimi zaman kendisinin göksel cennetin yanı sıra ölümler diyarının da “ilahi ışığı” olduğu ve tanrıların kahramanı olduğu şeklindeki ifadeler bu durumu kuvvetlendirmektedir. Bunun bir örneğini Sargon’un krallık döneminde yazılmış olan kraliyet yazmalarında görmek mümkündür:

Şītaš (III) ayında- Tanrı Daragal’ın oğlunun ayı, kararları veren ve (uğursuz) işaretleri ortaya çıkaran, cennetin ve ölümler diyarının ilahi ışığı, tanrıların kahramanı, tanrı Sîn, tanrılar Anu, Enlil ve prens Ea’nın emriyle tanrı Kulla’nın ayı olarak adlandırıldı...⁴⁴⁹

Ancak Sin ölümler diyarındaki görevlerini tek başına değil Şamaş’la birlikte yürütmektedir. Bu ikiliden Sin ölümleri yargılarken⁴⁵⁰ Şamaş adalet dağıtmaktadır.⁴⁵¹ Ayrıca bu karanlık diyarı aydınlatma görevini de dönüşümlü olarak yürütmektedirler. Sin ve Şamaş’ın, evrensel döngünün bir parçası olarak yeraltı ölümler diyarında üstlendikleri görevlerin birbirini tamamlayan özellikte olması, zıtlıkların birbirini tamamladığı bir döngüye işaretler. Ancak güneş ve ay arasında yadsınamaz bir farklılık olduğu da açıktır. Bu ikiliden güneşin daima aynı kaldığı yani bir “oluşum” içine girmediği görülürken ayın büyüüp küçülmesi⁴⁵², zaman zaman kaybolması onu güneşten farklı ve özel kılmaktadır. Bu yüzden güneş sabit bir forma sahipken ayın gökyüzünde görünmediği ve ölüm dönemi olarak değerlendirilen zamanlar ona farklı bir anlam yüklenmesine neden olmuştur. Bu durum ayın ölüp dirilen tanrılar sınıfında olduğunu göstermektedir.⁴⁵³

⁴⁴⁸ A. H. Krappe, *La Genese des mythes* (Paris, 1938), 116. Aktaran Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 199.

⁴⁴⁹ RINAP Sargon II 43, 57.

⁴⁵⁰ RINAP Esarhaddon 98, 1; Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 65.

⁴⁵¹ Şamaş’ın adalet dağıtıcısı olması hakkında bkz. Smith, “A Namburbi against the Evil of a Snake: Shamash 25”, 421-429; Abusch - Schwemer, “Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals Volume One”, 383.

⁴⁵² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 167.

⁴⁵³ Campbell, *Doğu Mitolojisi*, 48 ve 56.

Kendisine çok sayıda dualar ithaf edilen, ondan dilekler dilenen⁴⁵⁴ Sin'in öldükten sonra dirilen bir tanrı olması ona farklı bir yön kazandırmaktadır. Ölen ataların ruhlarını teskin etmeye yarayan *kispum* ritüeli, Sin'in bu yönüne işaret etmektedir. Yeniay ve dolunay vakitleri olmak üzere her ay iki defa uygulanan *kispum* ritüeli, *suma zakaru* (isim çağırma) törenine dayanmaktaydı. Buna göre ölenlerin ismi zikretmek suretiyle öbür dünyadaki yaşamlarının sürekliliği sağlanmaya çalışılırdı.⁴⁵⁵ Söz konusu anlayış muhtemelen ayın her gün yenilenen formu ile daimî bir yaşam döngüsünün sağlanabileceği fikrinden doğmuş olmalıdır. Dolayısıyla Sin'in ölümler ile doğrudan ilişkisinin olduğu ve onları yönetme konusunda diğer tanrılarla birlikte görev üstlenmesi, ayın değişkenlik gösteren formu ile bağdaştırılmış olmalıdır.⁴⁵⁶

Kötü ruhlara karşı korunmak üzere yazıldığı anlaşılan yukarıdaki satırlar gün batımı anında yeraltı diyarının şeytani varlıklarının yeryüzüne çıkabileceğine işaret etmektedir. Onlardan korunmak için yeraltı diyarını dönüşümlü olarak koruyan Sin ve Şamaş'a dualar edildiği bu türden metinlerde sıklıkla yer edinmiştir. Bu tür metinler Sin ve Şamaş'ın ölümler diyarındaki görevleri ve konumları hakkında bilgi vermenin yanı sıra, bunların düal bir yapı ve döngüsellik arz ettiğinin göstergesidir.

3. Bölüm Sonu Değerlendirmesi

Yapılan araştırma neticesinde çalışmanın ana teması olan düalitenin dinsel bağlamda iki farklı yapı arz ettiği fikri kuvvetlenmiştir. Mutlak ve görelî olarak adlandırılan bu düal yapıların Mezopotamya inanışlarında kendini gösterdiği; Mezopotamya'da düalite denince akla ilk gelen inanç Maniheizm olsa da Sin ve Şamaş tanrıları arasında belirgin bir düalite bulunduğu anlaşılmıştır. Sin ve Şamaş'ın yeryüzü ve

---

⁴⁵⁴ Marie S. Seux, *Hymnes et prières aux dieux de Babylone et d'Assyrie* (Paris: Cerf, 1976). Aktaran Leick, "Sin", 152-153.

⁴⁵⁵ Andrew C. Cohen, *Death Rituals, Ideology, And the Development of Early Mesopotamian Kingship* (Leiden: Brill, 2005), 106.

⁴⁵⁶ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/123.

ölüler diyarındaki konumları değerlendirildiğinde bu ikilinin de “görelî düaliteye” örnek teşkil ettiği tespit edilmiştir. Manihezim’de katı bir mücadele içinde olan aydınlık ve karanlık prensiplerinin aksine Sin Şamaş arasında bir mücadeleden ziyade birbirini tamamlama ve görev paylaşma durumu söz konusudur. Karanlığı ve ölüler diyarını temsil eden Sin, aydınlığı ve yaşayanlar alemini temsil eden Şamaş’ı var eden/doğurtan tanrı konumundadır. Yani görelî düalitede söz edilen karşıt enerjilerden birinin diğerinden önce var olduğu ve onu kendinden yarattığı fikriyle örtüşen bu durum Sin ve Şamaş’ın söz konusu baba-oğul ilişkisinde kendini göstermektedir.

Sin ve Şamaş arasındaki görev paylaşımı zamansal bağlamda olduğu kadar evrensel bağlamda da kendini göstermektedir. Tıpkı hâkimiyeti paylaşan iki büyük tanrı misali birbirlerini tamamladıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu paylaşımında dikkat çeken husus, bu ikilinin görevlerini devrederken dahi kavuşmuyor olduklarıdır. Bir arada görülmeyen Sin ve Şamaş’ın aynı anda gökyüzünde bulunmamaları da aralarındaki dengenin bozulması şeklinde algılanmış ve evrenin işleyişinde birtakım aksaklıkların oluşabileceği yönünde bazı kehanetlerde bulunulmasına yol açmıştır. Bu yüzden evrenin ve ölüler diyarının işleyişinde bu iki tanrının dengede durmaları gerektiğine inanılmış ve birbirlerini tamamladıkları görev devrinde dahi zamansal bir hassasiyet gözetilmiştir.

Arkeolojik kalıntılar, tabletler ve çeşitli yazıtlarda isimlerine denk geldiğimiz tanrı isimleri gruplandırıldığında, Sin-Şamaş kadar sıklıkla bir arada yer alan herhangi bir tanrı çifti bulunmaz. Bu ikilinin çoğu zaman bir arada anılması, sembollerinin yan yana tasvir edilmesi aralarındaki düal yapının bir kanıtıdır. Zaman zaman bu ikilinin yanında tanrıça İştâr’ı da görmek mümkün olsa da aralarında gökyüzünün üç büyük tanrısı olmaları dışında tam olarak bir üçleme olduğunu ifade etmek pek mümkün değildir. Fakat Sin ve Şamaş’ın daima ikili bir döngüde olduğu açıktır.

Söz konusu ikili yapı zaman bakımından incelendiği takdirde, Sin ve Şamaş arasında kusursuz bir zaman döngüsünün var olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaman döngüsü, güneş ve ayın günlük, aylık ve yıllık hareketleriyle izah edilebilmektedir. Bu döngü aynı zamanda ay ve güneş takvimlerinin oluşturulmasında da etkili olmuştur. Güneş ve ayın yeryüzüne etkileri (ısı değişimleri, suları harekete geçirmeleri, bitkilerin ve meyvelerin olgunlaşmasını sağlamaları... v.b) evrensel bir döngünün de varlığına işaret etmektedir. Evrensel döngüde ay ve güneşin etkileri ele alındığında bunların da birbirini tamamlayan, destekleyen bir çizgide yer aldığı anlaşılmaktadır.

Nihayetinde Sin ve Şamaş tanrılarının ilişkilendirildikleri ay ve güneşin durumları ve yeryüzüne etkileri bu ikilinin arasında bir düal yapının varlığına işaret etmektedir. Yeryüzü ve ölümler diyarına geçişlerinin muazzam bir zaman döngüsü içinde tekrar edişi ve buralardaki görev paylaşımları hem evrensel hem de zamansal bir döngünün delilidir. Mezopotamya insanların Sin ve Şamaş'a atfettikleri bu düal anlayışın birincil sebebi güneş ve ayın gökyüzünde kat ettikleri yol ve birbirini günlük, aylık ve yıllık olarak takip eden bir döngüde olduklarını izlemiş olmalarıdır.

3. BÖLÜM:

SİN VE ŞAMAŞ'IN DİNLERDEKİ YANSIMALARI

Önceki bölümde aralarında ikili bir yapı olduğu ortaya konulan Sin ve Şamaş'ın, şehirden şehre farklı derecede öneme sahip olsalar da Mezopotamya genelinde yaygın oldukları açıktır. Günümüze ulaşabilen kil tabletler, devletler arası antlaşma metinleri ve birtakım yazıtlar bu ikilinin sadece dini değil aynı zamanda siyasi rol de üstlendiklerini göstermektedir.⁴⁵⁷ Sin ve Şamaş'ın, kendileri adına yapılmış ana tapınakların bulunduğu şehirlerde koruyuculuğu üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden bu iki tanrının isimleri savaş metinlerinde ve barış antlaşmalarında yer edinmiştir. Savaşlar sonrasında yazılan metinlerden anlaşıldığı kadarıyla kaybeden tarafın tanrı ve tanrıçaları da panteondaki diğer tanrılara nazaran önem kaybetmeye başladılar. Bunun sebebi savaşlarda, tarafların baş tanrılarının yer aldığına olan inançtı.⁴⁵⁸ Savaşlarda kazanan tarafın tanrısının yükseldiği ve hakimiyet sağlanan bölgelerde de güçlü bir konuma geçtiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu gibi durumlardan ötürü Sin ve Şamaş'ın geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu ve buralardaki inanışları da etkilediği ifade edilebilir.

Nabonidus'un faaliyetleri neticesinde güney Mezopotamya'da yaygınlaşan Sin'in ve haliyle Şamaş'ın bölgedeki tek tanrılı din olan Yahudi geleneğiyle de karşılaşması olağandır. Ayrıca Asur devleti ve Kenan diyarı için önemli olan güneş tanrısı inancının Yahudi geleneğine çeşitli yönleriyle nüfuz ettiği açıktır. Ancak araştırmacılara göre; Demir Çağında (MÖ 1200-550) Suriye-Filistin coğrafyasında pek popüler olmayan güneş

---

⁴⁵⁷ Bkz. 3. Sin ve Şamaş'ın Politik Durumu başlıklı bölüm.

⁴⁵⁸ Savaş ve barış metinlerinde birçok tanrının adı şahit olarak yer almaktaydı. Bkz. Parpola - Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, XXXV.

tanrısı Fenikeliler ve Aramiler için küçük bir tanrıydı.⁴⁵⁹ Buradan hareketle, bilim adamları genellikle Yahudi geleneğine yansıyan güneş kültünün Yahuda'ya vassallık sembolü olarak dayatılan bir Asur kültü olduğunu varsaymaktadırlar.⁴⁶⁰ Antik İsrail coğrafyasının tek tanrılı inanışlarının bu ikiliden etkilendiği çıkarımında bulunmak mümkündür. Yahudi kutsal kitaplarında bunların izlerine rastlanılmaktadır. Bilhassa Yahudi geleneğinde Şamaş'a ve doğrudan olmamakla birlikte *Yarekh* adıyla ay tanrısına atıfta bulunulan çok sayıda Eski Ahit pasajı bulunmaktadır. Çoğu araştırmacı hem güneşe tapınmanın/putperestliğin İsrail sınırlarındaki en azından birkaç dini kuruma ve/veya alana girmiş olduğu, hem de Yahve'ye yapılan ibadetlerde güneş imgelerinin ve adının kullanıldığı konusunda hemfikirdir. J. Glen Taylor, *Yahweh and the Sun* isimli kitabında Yahve'nin güneş tanrısı Şamaş ile benzer yönlerini ele almaktan da öte onun bu tanrıdan birçok özelliği ödünç aldığı konusunu işlemiştir. Bu argümanını arkeolojik ve kitabî kanıtlarla güçlendirmiş olmasına rağmen bazı eski ahit uzmanlarının bu argümanlara şiddetle karşı çıktığı görülmektedir.

Taylor ve takipçilerinin ortaya koydukları arkeolojik deliller kısıtlı ve yetersiz olsa da Eski Ahit'te yer alan çeşitli pasajlarla paralellik göstermeleri dikkate değerdir. Taylor'ın söz konusu kitabı, çalışmanın bu bölümüne büyük oranda katkı sağlayan en önemli kitap olmakla birlikte birçok tartışmaya da kapı aralamıştır. Benzer şekilde Doğu Hristiyanlık geleneğinde güneş analogisinin⁴⁶¹ sıklıkla İsa Mesih için kullanılması ve ikonalarda onun bir güneş tanrısı gibi başının etrafında güneş tacı ile resmedilmesi, konuyu Hristiyan teologların çalışmaları üzerinden analiz yapmayı zorunlu kılmaktadır.

---

⁴⁵⁹ Yasanın Tekrarı'nın yazarı, "güneş, ay ve gezegenlerden" oluşan "göklerin ordusuna" tapınmadan, yalnızca Manaşe ve Amon'un saltanatları dönemi boyunca söz etmesi buna delil olarak görülmektedir. Bkz. 2 Krallar 21:3; 23:5. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. E. Lepinski, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, ed. Karel van der Toorn vd. (Cambridge: Brill, 1999), "Shemesh", 765.

⁴⁶⁰ Lepinski, "Shemesh", 765.

⁴⁶¹ Mor Efrem, Afrahat gibi Süryani teologların eserlerinde ve Bardaysan'ın öğrencisi Philo tarafından ona atfedilen Ülkelerin Yasası adlı eserden bu konuda bilgi edinmek mümkündür.

Bilhassa ilk dönem Hristiyan teolojisine yön verenler arasında yer alan Bardaysan, Mor Efrem ve Afrahat gibi Süryani teologların eserleri bu bağlamda değerlendirilebilmektedir. Her ne kadar güneşin İsa'yı temsil etmesi kadar sıklıkla başvurulmamış olsa da ayın Meryem Ana'yı temsil ettiği kimi tasvirler, ikonografiler⁴⁶² dikkat çekicidir. Kimi zaman Meryem Ana'nın başının etrafında bir ışın tacı ile tasvir edildiği görülmektedir. Bu tür tasvirler arasında ay benzetmesinin en belirgin olanı Notre Dame de Paris Kilisesinin tavanını süsleyen bir resimdir. Burada Meryem Ana'nın kucağında bebek İsa ile tasvir edildiği görülürken ayağının altında hilal şeklinde bir tekne bulunması, Sin'in hilal şeklindeki teknesinin yer aldığı silindir mühürlerdeki tasviriyle benzerdir.

Resim 4: Notre Dame de Paris tavanını süsleyen Meryem Ana tasviri <http://bayimages.net/photos/france/paris/notre-dame/notre-dame-ceiling-30985.html> ET 28/05/2023.

Hristiyanlıkta güneş ve ayın İsa ve Meryem Ana için birlikte kullanılmış olması, Sin Şamaş arasındaki baba-oğul ilişkisine paralel bir biçimde anne-oğul ilişkisinde bir

⁴⁶² Bkz. Resim 4.

düaliteyi akla getirmektedir. Yahudilikte ise bu yansıma daha çok güneş ve ay için müstakilen değerlendirilebilir.

1. Yahudiliğe Sin ve Şamaş'ın Yansıması

Eski Ahit külliyatında çok sayıda⁴⁶³ pasajda Şamaş adının zikredilmesi ve genellikle ilahi bir güç olarak ayla birlikte yer alması, Sin ve Şamaş'ın Yahudi inancındaki etkisinin en önemli kanıtları arasında sayılmaktadır. Ay ve güneş tanrılarına aşına olan Yahudilerin dönem dönem bunlara taptığı, tapınağa bu tanrılara ait idoller, heykelcikler yerleştirdiği⁴⁶⁴, bunlara kurbanlar sunup ayinler düzenlediği 2. Krallar 21. bölümünde anlatılmıştır.

Batılı çoğu araştırmacı tarafından Yahve'nin solarizasyonu hakkında yapılmış çalışmalar, çeşitli arkeolojik verilerin, tasvir ve idollerin de buna birer delil olduğunu savunmaktadır. Bilhassa Glen Taylor'ın *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel* isimli çalışması bu alana dair önemli katkı sağlamış temel bir kaynak olarak konuya dair yeterince argüman ortaya koymuş olmakla birlikte bunlar bazı araştırmacılar ve Eski Ahit uzmanları tarafından kabul edilmemektedir.

1.1. Yahve'nin Solarizasyonu

Orta Doğu coğrafyasında tek tanrılı dinlerin ilki olarak kabul edilen Yahudilik, MÖ 13 ila 15. yüzyıllar arasında ortaya çıkan⁴⁶⁵ ve tek tanrı olarak Yahve'nin kabul

---

⁴⁶³ Eski Ahit'te toplamda 134 pasajda שָׁמַשׁ şeklinde ŞMS kök harfleriyle yer almaktadır.

⁴⁶⁴ Bilhassa Kral Manaşe ve oğlu Amon döneminde eski pagan tanrılara geri dönüş olduğu konusu Eski Ahit'te Krallar kitabında anlatılmaktadır. Bkz. 2. Krallar 21:1-7 “Manaşe on iki yaşında kral oldu ve Yerusolim’de elli beş yıl krallık yaptı. Annesinin adı Hefsivah’tı. Yahve’nin İsrail halkının önünden kovmuş olduğu ulusların iğrenç törelerine uyarak Yahve’nin gözünde kötü olanı yaptı. Babası Hizkiya’nın yok ettiği puta tapılan yerleri yeniden yaptırdı. İsrail Kralı Ahav gibi, Baal için sunaklar kurdu, Aşera putu yaptı. Gök cisimlerine taparak onlara kulluk etti. RAB’bin, “Yerusolim’de bulunacağım” dediği RAB’bin Tapınağı’nda sunaklar kurdu. Tapınağın iki avlusunda gök cisimlerine tapmak için sunaklar yaptırdı. Oğlunu ateşte kurban etti; falcılık ve büyücülük yaptı. Medyumlara, ruh çağıranlara danıştı. RAB’bin gözünde çok kötülük yaparak O’nu öfkeliendirdi.”

⁴⁶⁵ Adam, “Yahudilik”, 60.

edildiği bir din olarak bilinmektedir. Musa peygambere Sina dağında verilen on emirde yer alan bir yasağa istinaden bu isim okunmamakta fakat dört harften (Y-H-V-H) oluşan kelimenin kökeni ve telaffuzuna dair çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.⁴⁶⁶ Kelimenin Samî kökenli olduğu, “var olmak/olmak” anlamına gelen İbranice “hvh/hyh” kök harflerinden türetildiği üzerinde durulmuştur. Adonay adıyla da anılan tek tanrı Yahve’nin özellikleri de Eski Ahit bölümlerinde geniş yer edinmiştir. Genellikle antropomorfik özelliklere sahip bir tanrı gibi tasvir edilen Yahve⁴⁶⁷ birçok tartışmaya yol açmıştır. Bu özellik Glen Taylor gibi araştırmacılar tarafından Eski Ahit’te yer alan pasajlarla temellendirilmeye çalışılmıştır.⁴⁶⁸ İnsani özelliklere sahip tanrı anlayışının Mezopotamya inanışlarında temel oluşturduğu düşünülürse aynı coğrafyada veya komşu coğrafyalarda benzer özelliklere sahip tanrı fikrinin birbirinden etkilenmiş olma ihtimali olası görünmektedir. Söz konusu benzerlikler detaylandırıldığında Yahve’nin güneş tanrısıyla çoğu yönden benzediği anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar genellikle Yahve’nin solarizasyonu⁴⁶⁹ şeklinde değerlendirilmektedir. Güneş tanrısının özelliklerinin ona aktarıldığı üzerinde durulan bu çalışmalardan anlaşılacağı üzere Yahve tıpkı Mezopotamya tanrıları gibi insani yönleri sahip bir tanrıdır.

Eski Ahit’te Yahve’yi tasvir eden pasajlarda güneşe has özelliklere dair kullanılan ifadeler sınırlı olmakla birlikte, Yahve’nin önemli oranda tezahürünü temsil etmektedir. Bu ifadeler monarşi döneminde İsrail dininin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Yahudi

---

⁴⁶⁶ Michael Stahl, “The historical origins of the biblical god Yahweh”, *Religion Compass*, (2020), 1-3. Ayrıca Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yehova> ET 16/03/2022.

⁴⁶⁷ Bkz. Yaratılış 3:8; 8:21; Çıkış, 33:23.

⁴⁶⁸ Bkz. Yeremya 15:16, Yaratılış 2:3; Ayrıca Yakup peygamberin Yahve ile güreş tuttuğunu anlatan rivayet için bkz. Yaratılış 32:22-32.

⁴⁶⁹ Bkz. Daniel Sarlo, *The solar nature of Yahweh: reconsidering the identity of the ancient Israelite deity* (Lanham: Lexington Books/Fortress Academic, 2022).

monarşisinin son yıllarında tapınağın, ya yabancı güneş kültünü⁴⁷⁰ ya da yerli güneş tanrısı kültünü⁴⁷¹ yansıttığı H. Schmidt ve W. Eichrodt tarafından öne sürülmüştür.⁴⁷²

Yahve için kullanılan güneş has özelliklere ilişkin İsrail ve Yahudi külliyatı incelendiğinde Yahve'nin Şamaş'tan bazı izler taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Bilhassa Hezekiyel 8:16⁴⁷³ ve 2. Krallar 23:11⁴⁷⁴ pasajlarındaki güneş kültüne ilişkin ifadeler bu görüşü desteklemektedir. Söz konusu pasajlarda eleştirilen güneş kültünün Yahve'nin solarizasyonu biçiminde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Fakat W. Zimmerli, Hezekiyel 8:16 pasajındaki ifadeleri “solarize Yahvist tapınma” olarak sınıflandırıyor olmasına rağmen olası dış etkileri de göz ardı etmemektedir.⁴⁷⁵ Bu durumda, söz konusu pasajların, Yahve tapınağına sokulan güneş kültü objeleri ve/veya idollerine atıfta bulunmasının doğrudan Yahve'yle değil putperest inanışlarla ilgisi bulunduğu ifade edilebilir.

Yahve'nin solarizasyonu konusunda öne sürülen argümanlardan biri ona atfedilen sıfatlardır. Bunların başında “Göğün Tanrısı” (God of Heaven) betimlemesi gelmektedir. Bu ifadenin genel ve belirsiz olmasına rağmen savaşta yer alan göksel bir tanrı anlayışını belirtmek maksadıyla kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁷⁶ Ayrıca bu benzetmenin zaman zaman Sin ve Şamaş için de kullanıldığı yazıtlarda geçmektedir.⁴⁷⁷ Yahve için kullanıldığındaysa bu ifadenin kozmik veya göksel bir özelliğe işaret eden, daha geniş bir kullanım alanı

---

⁴⁷⁰ H. Schmidt ve W. Eichrodt, Hezekiyel 8:16'da tarif edilen bağlılığın Şamaş'a ait olduğunu öne sürmektedir. “Beni Yahve Tapınağı'nın iç avlusuna götürdü. Tapınağın girişinde, eyvanla sunak arasında yirmi beş kadar adam vardı. Sırtlarını Yahve Tapınağı'na, yüzlerini doğuya dönmüş, güneşe tapınıyorlardı.” Bkz. Walther Eichrodt, *Ezekiel: A Commentary* (Philadelphia: Westminster Press, 1970), 127. Ayrıca Morton Cogan bunun olası Arami etkisi olabileceği üzerinde durmuştur. Bkz. Mordechai Cogan, *Imperialism and religion: Assyria, Judah, and Israel in the eighth and seventh centuries B.C.E* (Missoula, Mont.: Society of Biblical Literature : distributed by Scholars Press, 1974), 84-87.

⁴⁷¹ J. W. McKay, *Religion in Judah under the Assyrians* (London: SCM Press, 1973), 2/21, 32-35, 71 vd.

⁴⁷² Mark S. Smith, “The Near Eastern Background of Solar Language for Yahweh”, *Journal of Biblical Literature* 109/1 (1990), 29.

⁴⁷³ “Beni Yahve tapınağının iç avlusuna götürdü. Tapınağın girişinde, eyvanla sunak arasında yirmi beş kadar adam vardı. Sırtlarını Yahve'nin tapınağına, yüzlerini doğuya dönmüş, güneşe tapınıyorlardı.”

⁴⁷⁴ Yahuda krallarının güneşe adanmış olduğu atları RAB'bin Tapınağı'nın girişinden kaldırdı. Atlar tapınağın avlusunda, hadım Natan-Melek'in odasının yanındaydı. Yoşiya güneşe adanmış savaş arabalarını da ateşe verdi.

⁴⁷⁵ Walther Zimmerli vd., *Ezekiel: A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel* (Philadelphia: Fortress Press, 1979), 244.

⁴⁷⁶ “Ben Sanherib, gök tanrılarına ve Asur tanrılarına saygı duyan ihtiyatlı kral...” (SAA 03 033, 1); Ayrıca “Tanrı Sîn, [...] ışığı, cennetin ve ölümler diyarının efendisi, düşmanın ihanetini [gözetleyen], yeryüzü için [...] kararlar veren (ve) düşmanı yok eden” (Sargon II 103, i 1).

⁴⁷⁷ Bkz. RINAP Sargon II 103, i 1; Sargon II 116, 1; Sargon II 117, i 1.

olan bir sıfat olduğu anlaşılmaktadır. Yani onun savaşçı benzetmesinin içinde bulunan çeşitli kozmik olayları ifade eden bağlamlar (mesela; hava tanrısı, güneş tanrısı, fırtına tanrısı, yağmur ve bereket getiren tanrılar olması gibi) bu benzetmenin kapsamına dahil edilmiştir. Bu durum, Yahve'nin cennetten gelen bir savaşçı olarak savaştığı fikri ile bu benzerliği ifade etmenin en kısa yolu şeklinde değerlendirilmiştir.⁴⁷⁸ Ancak Mezopotamya inanışlarında göğe hâkim olan iki önemli tanrıdan birinin Şamaş olduğu ve gündüz vakti gökyüzünde sadece güneş görüldüğü gerçeği, burada “gökyüzünün tanrısı/efendisi”⁴⁷⁹ tabirinin muhtemelen güneş tanrısı için kullanıldığı fikrini akla getirmektedir. Bu, Yahve'ye güneş tanrısına ait bir özelliğin atfedildiğinin bir delilidir.

Eski Ahit pasajlarında bu tür benzerliklerin ve/veya güneş tanrısının izlerinin sürülebileceği ifadeler haliyle önem teşkil etmektedir. Bilhassa Yahve'nin daha ziyade diğer tanrılarla karşılaştırıldığı pasajlar önemli bilgiler sunması bakımından Yahve'nin solarizasyonu konusunda aydınlatıcı olmaktadır. Bu durumu kuvvetlendirecek argümanları kitabi ve arkeolojik olmak üzere iki başlık altında sınıflandırmak mümkündür.

1.1.1. Güneş Tanrısının Yahve'ye Yansımasının Kitabî Delilleri

Güneşe tapınma antik Anadolu ile Mezopotamya'nın yanı sıra Yakın Doğu'da oldukça yaygındı. Bu yüzden aynı coğrafyada doğup gelişen bir din olan Yahudiliğin kutsal kitabı Eski Ahit'te bu külte, güneş tanrısına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bunların çoğu, MÖ 7. – 6. yüzyıllar arasındaki döneme ait aşağıda tercümeleri yer alan pasajlar oluşturmaktadır. Söz konusu pasajlarda Şamaş'ın adı 134 defa geçmektedir.⁴⁸⁰ Bunlar

---

⁴⁷⁸ Martin Klingbeil, *Yahweh Fighting from Heaven: God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography* (Vandenhoeck: University Press Fribourg Switzerland, 1999), 3.

⁴⁷⁹ “Şamaş! Bütün gökyüzünün aydınlatıcısı, karanlıkların öncüsü... Yukarının ve aşağının önderi! Parlaklığın ağ gibi sarar dünyayı ve en uzak tepelere kadar tüm karanlığı aydınlatır!” Bkz. Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, 234.

⁴⁸⁰ Lepinski, “Shemesh”, 766.

anlamlarına göre sınıflandırıldığında, Yahudi geleneğinde Şamaş'ın tanrı olarak en azından belli bir dönem tapım gördüğü anlaşılmaktadır.

1. Gökcismi olarak (Yaratılış 37:9⁴⁸¹, 19:23⁴⁸², Yeşaya 13:10⁴⁸³, Hakimler 5:31⁴⁸⁴),
2. Gündoğumu ve batımı vakitleri olarak (Yaratılış 15:17⁴⁸⁵, Amos 8:9⁴⁸⁶, Yaratılış 15:12⁴⁸⁷),
3. Işık ve ısı yayan bir enerji olarak (Yeşaya 60:19-20⁴⁸⁸, Nehemya 7:3⁴⁸⁹, Çıkış 16:21⁴⁹⁰, Mezmurlar 121:6⁴⁹¹, Yasanın Tekrarı 33:14⁴⁹², Yeşaya 38:8⁴⁹³),
4. Bir tapım nesnesi olarak (2. Krallar 23:5⁴⁹⁴, Yeremya 8:2⁴⁹⁵, Hezekiel 8:16⁴⁹⁶, Yasanın Tekrarı 4:19⁴⁹⁷, 2. Krallar 23:11⁴⁹⁸) şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

---

⁴⁸¹ “Yusuf bir düş daha görüp kardeşlerine anlattı. Dinleyin, bir düş daha gördüm dedi, Güneş, ay ve on bir yıldız önümde eğildiler.”

⁴⁸² Lut Soar'a vardığında güneş doğmuştu.

⁴⁸³ Gökteki yıldızlarla takımyıldızlar ışımayacak, Doğan güneş kararacak, ay ışığını vermez olacak.

⁴⁸⁴ Ya RAB, bütün düşmanların böyle yok olsun. Seni sevenlerse, Bütün gücüyle doğan güneş gibi olsunlar.”

⁴⁸⁵ Güneş batıp karanlık çökünce, dumanlı bir mangalla alevli bir meşale göründü ve kesilen hayvan parçalarının arasından geçti.

⁴⁸⁶ “O gün” diyor Egemen RAB, “Öğleyin güneşi batıracağım, Güpegündüz yeryüzünü karartacağım.

⁴⁸⁷ Güneş batarken Avram derin bir uykuya daldı. Üzerine dehşet verici zifiri bir karanlık çöktü.

⁴⁸⁸ Gündüz ışığın güneş olmayacak artık, Ay da aydınlatmayacak seni; Çünkü RAB sonsuz ışığın, Tanrının görkemini olacak. Artık güneşin batmayacak, ayın çekilmeyecek, Çünkü Ran sonsuz ışığın olacak. Sona erecek yas günlerin.

⁴⁸⁹ Onlara, “Güneş ortalığı ısıtıncaya kadar Yeruşalim kapıları açılmasın” dedim, “Kapı nöbetçileri görev başındayken kapıları kapalı tutsunlar. Kapıları siz sürgüleyin ve Yeruşalim'de oturanlara nöbet görevi verin. Bazıları bu görevi yapсын, bazıları da evlerinin çevresinde nöbet tutsun.”

⁴⁹⁰ Her sabah herkes yiyeceği kadar topluyordu. Güneş ortalığı ısıtıncaya, yerde kalanlar eriyordu.

⁴⁹¹ Gündüz güneş, Gece ay sana zarar vermez.

⁴⁹² Ülkesi güneş altında yetişen ürünlerin en iyisiyle, Her ay yetişen en iyi meyvelerle,

⁴⁹³ RAB, batmakta olan güneşin Ahaz'ın inşa ettiği basamakların üzerine düşen gölgesini on basamak kısaltacak.” Böylece batmakta olan güneşin gölgesi on basamak kısaltıldı.

⁴⁹⁴ Yahuda krallarının kentlerde ve Yeruşalim'in çevresindeki tapınma yerlerinde buhur yakımları diye atamış olduğu putperest kâhinleri, Baal'a, güneşe, aya, takımyıldızlara –bütün gök cisimlerine– buhur yakanları ortadan kaldırdı.

⁴⁹⁵ Toplanmayacak, gömülmeyecek kemikler, toprağın üzerinde gübre gibi olacaklar. Yeruşalim halkının sevdiği, kulluk ettiği, izlediği, danıştığı, taptığı güneşin, ayın, gökcezimlerinin önüne serilecekler.

⁴⁹⁶ Beni RAB'bin Tapınağı'nın iç avlusuna götürdü. Tapınağın girişinde, eyvanla sunak arasında yirmi beş kadar adam vardı. Sırtlarını RAB'bin Tapınağı'na, yüzlerini doğuya dönmüş, güneşe tapınıyorlardı.

⁴⁹⁷ Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları –gök cisimlerini– görünce sakın aldanmayın; eğilip onlara tapmayın. Tanrınız RAB bunları göğün altındaki halklara pay olarak vermiştir.

⁴⁹⁸ Yahuda krallarının güneşe adanmış olduğu atları RAB'bin Tapınağı'nın girişinden kaldırdı. Atlar tapınağın avlusunda, hadım Natan-Melek'in odasının yanındaydı. Yoşiya güneşe adanmış savaş arabalarını da ateşe verdi.

5. Ayrıca bir kült mekânı veya tapınak olarak Beyt-Şemeş adıyla 21 yerde karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹⁹

Bu sınıflandırmaya göre güneş ve aya birer gökcismi olarak atıfta bulunulan pasajlar arasında (Yaratılış 37:9⁵⁰⁰, Yeşaya 13:10⁵⁰¹, Hakimler 5:31⁵⁰²) Yaratılış 37:9 farklı bir anlam taşımaktadır. Yusuf peygamberin rüyasında güneşi ay ve yıldızların kendisine secde ettiğini gördüğü olayı anlatan bu pasaj, göksel cisimlere tapımın yaygın olduğu bir bölgede bunların sadece gökcismi olarak anılmadığını akla getirmektedir. Ayrıca 2. Krallar 21:2-7'de Manaşe krallığı döneminde tapınağa göksel tanrılara ait idollerin yerleştirilmesi, bu tanrılara kurban sunulması yönündeki ifadeler güneş kültüne dair izler taşımaktadır.⁵⁰³

Yazıldığı dönemde Yahudi toplumunun ve komşularının inanç sistemlerine dair birtakım bilgiler edinmemizi sağlayan Yasanın Tekrarı kitabında Şamaş, Sin ve İştâr gibi tanrı ve tanrıçalara tapanların başına gelecek felaketlerin anlatılması Yahudi inancında bu tanrıların etkileri olduğunun bir nevi kanıtıdır. Ellicott'a göre bu durum Yasanın Tekrarı 13'ün üçüncü bölümde biraz farklıdır. Burada bahsi geçen ceza peygamber veya toplumun herhangi bir bireyi fark etmeksizin putperestliği öğretenlere yöneliktir. Buradan hareketle söz konusu cezanın başka tanrılara tapan Yahudiler için değil putperestlere ve onu öğretenlere dair bir uygulama olduğu; Ellicott'un Yahudiler arasında

---

⁴⁹⁹ Yeremya 43:13; Yeşu 19:38; 1. Kronikler 6:59... vd.

⁵⁰⁰ Yusuf bir düş daha görüp kardeşlerine anlattı. "Dinleyin, bir düş daha gördüm" dedi, "Güneş, ay ve on bir yıldız önümde eğildiler."

⁵⁰¹ Gökteki yıldızlarla takımyıldızlar ışımayacak, Doğan güneş kararacak, ay ışığını vermez olacak.

⁵⁰² Ya Rab, bütün düşmanların böyle yok olsun. Seni sevenlerse, Bütün gücüyle doğan güneş gibi olsunlar." Bundan sonra ülke kırk yıl barış içinde yaşadı.

⁵⁰³ Bkz. 2. Krallar 21:2-7 "RAB'bin İsrail halkının önünden kovmuş olduğu ulusların iğrenç törelerine uyarak RAB'bin gözünde kötü olanı yaptı. Babası Hizkiya'nın yok ettiği puta tapılan yerleri yeniden yaptırdı. İsrail Kralı Ahav gibi, Baal için sunaklar kurdu, Aşera putu yaptı. Gök cisimlerine taparak onlara kulluk etti. RAB'bin, Yeruşalim'de bulunacağını dediği RAB'bin Tapınağı'nda sunaklar kurdu. Tapınağın iki avlusunda gök cisimlerine tapmak için sunaklar yaptırdı. Oğlunu ateşte kurban etti; falcılık ve büyücülük yaptı. Medyumlara, ruh çağıranlara danıştı. RAB'bin gözünde çok kötülük yaparak O'nu öfkeliendirdi. Manaşe yaptırdığı Aşera putunu RAB'bin Tapınağı'na yerleştirdi. Oysa RAB tapınağa ilişkin Davut'la oğlu Süleyman'a şöyle demişti: Bu tapınakta ve İsrail oymaklarının yaşadığı kentler arasından seçtiğim Yeruşalim'de adım sonsuza dek anılacak."

diğer tanrılara tapımın var olmadığı çıkarımında bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak 2. Kronikler 15:13'te⁵⁰⁴ yer alan ifadeler Yahve'den başka bir tanrıya tapmakla suçlu bulunan kadın ya da erkek her birey için ölüm cezasının uygulanacağını teyit etmektedir.

Güneş, ay ya da diğer gök cisimleri putperestliğin en eski ve en temel biçimi olmasına rağmen ölümle cezalandırılıyor olması, Yahve'nin konumu için tehlikeli görüldüğünün bir kanıtıdır. Putperestliği tanımayan Eyüp Kitabındaki ifadeler bunun "yukarıdaki Tanrı'nın inkârı" olduğunu kabul eder.⁵⁰⁵ Dolayısıyla bu durum Yahve'nin göksel tanrılar olarak kabul edilen Sin, Şamaş ve diğerlerine karşı üstünlük mücadelesi içinde bulunduğu anlayışına işaret etmektedir.

2. Krallar 23:5 ve 23:11 bölümlerinde⁵⁰⁶ Baal ve Şemeş'in bir arada yer alması Ellicott tarafından tartışma konusu olarak değerlendirilmiştir. Zira Asur-Babil inanç sisteminde Baal (Bel) ve Şemeş (Şamaş) tamamen farklı tanrılardı.⁵⁰⁷ Benzer şekilde Reuss "İbrani tarihçilerin eski Sami tapınmaları hakkında sahip oldukları bilginin çok yüzeysel olduğu anlaşılıyor, çünkü Baal ve güneş tek ve aynı tanrıdır"⁵⁰⁸ diyerek Yahudi geleneğinin aslında Asur-Babil geleneği hakkında derin bir bilgiye sahip olmadığına dikkat çekmektedir. Her halükârda Yahudi geleneğinin Asur-Babil tanrılarına aşına olduğu ve bunlardan etkilendiği açıktır. Güneş ve ay tapımı ile ilgili önemli ölçüde bilgi barındıran 2. Krallar 23. bölüm bilhassa Kudüs ve çevresinde çeşitli tapınaklarda bu tanrılara ait putların yerleştirildiği, bunlara has bazı ritüellerin uygulandığı bilgisini edinmek mümkündür.

---

⁵⁰⁴ Bkz. 2. Kronikler 15:13 "İsrail'in Tanrısı Rab'bi aramayan küçük ya da büyük, kadın ya da erkek, herkes öldürülecekti."

⁵⁰⁵ Ellicott'un Yasanın Tekrarı yorumları için bkz. Charles John Ellicott, *Ellicott's Bible Commentary* (London: Pickering & Inglis, 1971), 2/8-95.

⁵⁰⁶ "Yahuda krallarının kentlerde ve Yeruşalim'in çevresindeki tapınma yerlerinde buhur yakınlar diye atamış olduğu putperest kâhinleri, Baal'a, yani güneşe, aya, takımyıldızlara –bütün gök cisimlerine– buhur yakanları ortadan kaldırdı. Yahuda krallarının güneşe adanmış olduğu atları Yahve'nin tapınağının girişinden kaldırdı. Atlar tapınağın avlusunda, hadım Natan-Melek'in odasının yanındaydı. Yoşiya güneşe adanmış savaş arabalarını da ateşe verdi."

⁵⁰⁷ Ellicott, *Ellicott's Bible Commentary*, 2/50-95.

⁵⁰⁸ Eduard Reuss, *Die Geschichte der Heiligen Schriften Alten Testaments* (S.l.: Forgotten Books, 2022), 40-45.

Eski Ahit Yeremya 8:2⁵⁰⁹ pasajı da güneş ve aya tapmayı sürdüren insanların cezalandırılacağı yönünde uyarıları içeren bir bölüm olmanın yanı sıra halkın bu tanrılara danıştığını ifade etmektedir. Burada danışılan tanrılar olmaları, Mezopotamya inanışlarında Sin ve Şamaş kehanet tanrıları oldukları fikriyle örtüşmektedir. Yine aynı pasajda yer alan “yeruşalim halkının sevdiği, kulluk ettiği, izlediği, danıştığı, taptığı güneşin, ayın [...]” ifadesi güneş, ay ve yıldızlara tapınan putperestleri değil de Yahve’ye tapan ancak göksel tanrılara ilgi duyan kişiler için kullanılmıştır.⁵¹⁰ Dolayısıyla bu yorumdan Yahve’ye tapan Yahudi toplumunun zaman zaman putperest inanışlara yöneldikleri ve güneşe, aya, yıldızlara taptıkları fikri desteklenmektedir.

Hezekiel 8:16⁵¹¹ pasajında yer alan ifadelerden anlaşılacağı üzere Yahudi geleneğinde zaman zaman güneş ve aya çeşitli ritüeller icra edilmiş ve bunlara ibadet edilmiştir. Bu geleneklerin kimi zaman tapınakta icra edildiğine dair ifadeler, Aşerah ve Baal rahiplerinin tapınaktan kavulması gibi hususlar eski inanışların Yahudiliğe etki ettiğini kanıtlamaktadır. Söz konusu eski inanışlar arasında bilhassa güneş ve ay tapımına dair izlerin bulunması, güneşe ve aya tapınakta ibadet edilmesi ise güneş ve ay kültlerinin bu etkide ağırlığına işaret etmektedir.

Bunların dışında daha geç bir döneme ait olan Eyüp 31:26-28 pasajları da bulunmaktadır. Ancak Eski Ahit pasajlarında adı Şemeş olarak zikredilen güneş tanrısı Asur/Babil güneş tanrısı Şamaş olmalıdır. Ancak zaman zaman Yahuda’da ortaya çıkan güneş tanrısı her ne kadar Asur kaynaklı sayılsa da bazı argümanlar güneş kültürünün Asurdan ziyade Kenanlı olduğunu savunmaktadır.⁵¹² Bu yüzden John Day, İsraililerin bir

---

⁵⁰⁹ “Toplanmayacak, gömülmeyecek kemikler, toprağın üzerinde gübre gibi olacaklar. Yerusşalim halkının sevdiği, kulluk ettiği, izlediği, danıştığı, taptığı güneşin, ayın, gök cisimlerinin önüne serilecekler.”

⁵¹⁰ Ellicott, *Ellicott's Bible Commentary*, 2/95.

⁵¹¹ “Beni Yahve’nin Tapınağı’nın iç avlusuna götürdü. Tapmağın girişinde, eyvanla sunak arasında yirmi beş kadar adam vardı. Sırtlarını Yahve’nin tapınağına, yüzlerini doğuya dönmüş, güneşe tapınıyorlardı.”

⁵¹² John Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series* (New York: Sheffield Academic Press Ltd, 2002), 151.

Kenan güneş kültünün mirasçıları olduğunu belirtmiş ve onların güneşe tapmasıyla ilgili konuda Mezopotamya etkisine atıfta bulunurken dikkatli olunması gerektiğinin altını çizmiştir.⁵¹³

Antik Kenan’da tapılan Güneş Tanrısı Şamaş’ın, İsrail kültürüyle karşılaşması kaçınılmazdı. Ancak Kenan’ın güneş tanrısının bu kültürü birçok yönden etkilemiş olması dikkat çekicidir. İsrail’de üç yerin *Beth-şemeş*⁵¹⁴ (*güneş evi*), *En-şemeş*⁵¹⁵ (*güneş şehri*) ve *İr-şemeş*⁵¹⁶ isimlerini alması buna bir kanıt olup İsraililerin bu Kenan tanrısına aşına olduklarını göstermektedir.⁵¹⁷ Muhtemelen Filistin’de güneşe tapınma İsraililerin istilasından önce iyice yerleşmişti. Dolayısıyla bu isimlerin Yahve’ye adanmış istilacılar tarafından verilmiş olması pek muhtemel görünmemekle⁵¹⁸ birlikte bölgede güneş kültünün yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. İsrail geleneğinde güneş tanrısına atfen kullanılan bir ismin ilk örneğini Hakimler 13 ve 16. bölümlerde vatansever olarak anlatılan Şimşon’da görmek mümkündür.⁵¹⁹ İsraililerin güneş, ay ve yıldızların canlı varlıklar olduğuna dair ortak eski bir inancı paylaşıyor oldukları düşünülmektedir.⁵²⁰ Bu durum Yaratılış 1:16⁵²¹; Mezmurlar 136:8⁵²² pasajlarında geçen satırlar nedeniyle güneşin “güne hükmetmek için” yaratıldığı fikrini kuvvetlendirmektedir.

Eski Ahit’te Beth-Şemeş adının geçtiği pasajlarda Şemeş’e sadece gökcismi olarak değil aynı zamanda güneş tanrısı olarak da atıf bulunmaktadır.⁵²³ Dolayısıyla Beth-

---

⁵¹³ J. W. McKay, *Religion in Judah under the Assyrians* (London: SCM Press, 1973), 2/32-36; aktaran, Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 151.

⁵¹⁴ Bkz. Yeşu 19:22; 1. Kronikler 6:59 Yeşu 15:10; 21:16, 1. Sam. 6:9-20; 1. Krallar 4:9; 2. Krallar 14:11, 13; 1. Tarihler 6:44; Çölde Sayım 25:21, 23; 28:18; Yeşu 19:38; Hakimler 1:33.

⁵¹⁵ Bkz. Yeşu 18:17 ve 15:7.

⁵¹⁶ Bkz. Yeşu 19:41; 15:7; 18:17.

⁵¹⁷ Morton Smith - Shaye J. D. Cohen, *Studies in the Cult of Yahweh: Volume 1. Studies in Historical Method, Ancient Israel, Ancient Judaism* (Leiden: BRILL, 1995), 204-205.

⁵¹⁸ Smith - Cohen, *Studies in the Cult of Yahweh*, 204.

⁵¹⁹ Şemeş kelimesinden türetilmiş olan Şimşon, “Güneş Adam” anlamına gelmektedir.

⁵²⁰ Plato, *Apology: (The Apology of Socrates)* (Place of publication not identified: Wildside Press, 2018), 26.

⁵²¹ Tanrı büyüğü gündüze, küçüğü geceye egemen olacak iki büyük ışığı ve yıldızları yarattı.

⁵²² Gündüze egemen olsun diye güneşi, Sevgisi sonsuzdur; Geceye egemen olsun diye ayı ve yıldızları yaratana, Sevgisi sonsuzdur.

⁵²³ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 96.

Şemeş adıyla anılan şehrin güneş kültü ile tanınması bir şehir olması burada güneş tapınağının da bulunduğu ve güneş tanrısına ait kutsalları barındırdığı anlamına gelmektedir. Bu şehirde Yahudi toplumunun güneş kültüründen etkilenmiş olma ihtimalleri yüksektir.

Ellicott'un Eski Ahit tefsirinde, Beth-şemeş neredeyse Heliopolis'e eşdeğer olan "Güneş Kenti" bir kâhin kenti şeklinde değerlendirilmektedir. Burası Ahit Sandığı'nın bir süre bulunduğu bir ev olarak kabul edilmiştir. Eski tapınak olan Şilo'nun harap olduğu bilinen söz konusu dönemde; kâhinler ve Levililerin, halkın rehberleri ve öğretmenleri olarak kabul edildikleri eski konumlarını kaybettikleri anlaşılmaktadır. Bunun sebebini, Ahit Sandığı'nın bir güneş kültü kentinde muhafaza ediliyor olmasına bağlamak mümkündür. Zira 2. Krallar 21:3 ve 23:5 pasajlarından anlaşıldığı üzere tapınakta güneş ve aya ibadet edilmesi Yahve tarafından şiddetle kınanmıştı. Her ne kadar Beth-şemeş, Tanrı'nın Sandığı için bir kalıcı mekân olarak değil de geçici bir yer olarak görülmüş olsa da⁵²⁴ Yahudi toplumunun defalarca güneş ve ay tapımına yönelmeleri büyük sapkınlık olarak kabul edilmiştir. Ahit Sandığı'nın bir güneş kültü şehrinde bulunması, dahası Yahve'nin kutsallarının bir güneş taşınağında korunmuş olma fikri Beth-şemeş sakinlerinin onu güneş tanrısı olarak yorumlama ihtimallerini akla getirmektedir.

Güneş kültürünün izlerini Eski Ahit'te tapınak ve kutsal mekân özelinde sürmenin yanı sıra Yahve'nin solarizasyonuna işaret eden pasajlar da tespit edilmiştir. Yahve için kullanılan solar dilin klasik bir örneği, Mezmurlar 84:11'de yer alan *ki şemeş umagen yhw* yani "Yahve bir güneş ve bir kalkandır" ifadelerinde görülmektedir. Bu ifadeler mecazi olmakla birlikte ilahi olanın güneş terimleriyle tanımlandığını göstermektedir.

---

⁵²⁴ Ellicott, *Ellicott's Bible Commentary*, 3/101-200.

Matthew Henry'in Eski Ahit tefsirinde yer alan ifadelerle göre Yahve, insanların karanlıkta bulunduğu aleme Güneş olacaktır:

Tanrı'nın saraylarında geçirdiğimiz bir günü, başka yerlerde geçirdiğimiz bin günden daha iyi sayalım ve O'nun hizmetindeki en sıradan yeri, en yüksek dünyevi ayrıcalıklara tercih edelim. Burada karanlıktayız, ama eğer Tanrı bizim Tanrımızsa, bizi aydınlatmak ve canlandırmak, bize rehberlik etmek ve yönlendirmek için bize bir Güneş olacaktır.⁵²⁵

Mezmurlar 84'ün diğer özellikleri, bu bölümde Yahve'ye yönelik solar dilinin bağlamını daha fazla aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Mezmurlar 84, Yerusálim'deki tapınakta Tanrı deneyimini özleyen bir din adamının içinde bulunduğu durumu izah etmektedir. Mezmurlar 84:9⁵²⁶ Yahve'den "Siyon'da görülen" şeklinde söz etmektedir. Mezmurlar 84, mezmurlarda başvuru olan "Tanrı'yı görmek" tabirini ifade etmek için Yahve'nin solar dilinden açıkça yararlanan bir tapınak ortamı sunmaktadır.⁵²⁷ Bu ifade daha sonra "Yahve'yi ya da ilahi görkemi görme" metaforuna dönüşmüştür.⁵²⁸

Mezmurlar 84:11-12'deki⁵²⁹ solar dil, Kudüs'teki tapınakta bulunan ilahi varlığa uygun bir tanımlama oluşturmaktadır. Aslında Mezmurlar 84'ün düzeni ve Mezmurlar 84:9'de yer alan "Tanrı'yı görmek" ifadesiyle ilahi varlığa açık bir gönderme yapıldığı fikrini desteklemektedir.⁵³⁰ Daha modern dönem çalışmalarına bakıldığında, Stahl ve Niehr gibi araştırmacılar, Mezmurlar 84:11-12'yi; "Çünkü Rab bir güneş (Şemeş) ve bir kalkandır" şeklinde tercüme ederek, Yahve ve güneş arasındaki eşitliği destekleyen görüşlerde bulunmuştur.⁵³¹

⁵²⁵ Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible: Complete and Unabridged* (Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers, 2008).matt

⁵²⁶ Ey Tanrı, kalkanımıza bak, Meshettiğin krala lütfet!

⁵²⁷ Mezmurlar 11:7; 17:15; 27:4, 13; 42:3 ve 63:3; krş. Çık. 24:10; Yarg. 14:20, 22; krş. 1Sa.1:22.

⁵²⁸ Yeş.35:2; 52:8; 66:5, 18.

⁵²⁹ Çünkü RAB Tanrı bir güneş, bir kalkandır. Lütuf ve yücelik sağlar. Dürüstçe yaşayanlardan hiçbir iyiliği esirgemez. Ey her şeye egemen RAB, ne mutlu sana güvenen insana!

⁵³⁰ Smith, "The Near Eastern Background of Solar Language for Yahweh", 30.

⁵³¹ Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 159.

Wiggins'e göre, Mezmurlar 84:11'de geçen kalkan ve güneş ifadeleri arasındaki paralellik doğrudan güneşe atıf niteliğinde olsa dahi bir metafordan öteye gitmez.⁵³² Buradan hareketle kendisi, Yahve'nin söz konusu argümanlar doğrultusunda solarizasyonu temellendirmeye çalışmanın yetersiz olacağını savunmaktadır. Fakat Yahve'nin güneş ile sembolize edildiği diğer pasajların da bu durumu kuvvetlendiren argümanlar olduğu açıktır. Üstelik bu türden benzetmelerin bulunduğu pasajların sayısı azımsanmayacak derecede fazla olması, bunun bir metafordan ibaret olduğu görüşünü zayıflatmaktadır.

Ayrıca Mezmurlar 144:2⁵³³ ve Yeşaya 54:12⁵³⁴ pasajlarında da Yahve'nin bir güneş kalkanı şeklinde tasvir edildiği görülmektedir. Güneş kalkanı benzetmesi değerlendirildiğinde bu özelliğin Şamaş'ın Adalet Tanrısı⁵³⁵ ve Işığın/Gücün Tanrısı⁵³⁶ olma özellikleriyle örtüştüğü anlaşılmaktadır.⁵³⁷

Güneş kültürüne ait çeşitli uygulama ve kutsamaların bazen Yahve'nin Kudüs'teki tapınağında icra edildiği 2. Krallar 23:5⁵³⁸ - 11⁵³⁹, Hezekiel 8:16⁵⁴⁰ pasajlarında açık bir biçimde ifade edilmiştir. Bu pasajlarda bahsi geçen, "Yahve'nin etrafını kuşatan ve onu koruyan göğün ordusu" Eyüp 38:7'de⁵⁴¹ "Tanrı'nın oğulları" şeklinde yer alan ordunun bir parçası olduğu görüşüyle paraleldir. Dahası geçen yüzyılın başlarında bazı bilim adamları, Yahve'nin güneşle eşit olduğunu öne sürmüş ve Morton Smith, H.-P. Stahli, H.

⁵³² Steve A. Wiggins, "Yahweh: The God of Sun?", *Journal for the Study of the Old Testament*, (1996), 90-91.

⁵³³ "O'dur benim vefalı dostum, kalem, Kurtarıcım, kulem, kalkanım, O'na sığınırım; O'dur halkları bana boyun eğdiren!"

⁵³⁴ "Surlarınızı yakuttan, kapılarınızı taştan, bütün duvarlarınızı değerli taşlardan yapacağım."

⁵³⁵ Bkz. 2.2.1 numaralı bölüm.

⁵³⁶ Bkz. 2.2.2 numaralı bölüm.

⁵³⁷ Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 159.

⁵³⁸ "Yahuda krallarının kentlerde ve Yeruşalim'in çevresindeki tapınma yerlerinde buhur yakınlar diye atamış olduğu putperest kâhinleri, Baal'a, güneşe, aya, takımyıldızlara –bütün gök cisimlerine– buhur yakanları ortadan kaldırdı."

⁵³⁹ "Yahuda krallarının güneşe adanmış olduğu atları Rabbin Tapınağı'nın girişinden kaldırdı. Atlar tapınağın avlusunda, hadım Natan-Melek'in odasının yanındaydı. Yoşiya güneşe adanmış savaş arabalarını da ateşe verdi."

⁵⁴⁰ "Beni Rabbin Tapınağının iç avlusuna götürdü. Tapınağın girişinde, eyvanla sunak arasında yirmi beş kadar adam vardı. Sırtlarını Rabbin Tapınağına, yüzlerini doğuya dönmüş, güneşe tapınıyorlardı."

⁵⁴¹ "Sabah yıldızları birlikte şarkı söylerken, Tanrının oğulları sevinçle çağırırken..."

Niehr, O. Keel ve C. Uehlinger, E. Lipinski ve J. Glen Taylor gibi araştırmacılar çalışmalarında bu konuya geniş yer vermiştir. Smith ayrıca, Yahve'in aslında güneşle eşit konumda olduğunu iddia etmekten kaçınarak güneş tanrısı tasvirlerinin onun üzerinde belirgin bir etkisi olduğunu savunmuştur.⁵⁴² Söz konusu argümanın bir sebebi, muhtemelen, göğün "orta göksel cennet" tabir edilen katmanındaki ikametgahına⁵⁴³ doğru at arabasıyla yükselen güneş tanrısı⁵⁴⁴ tasvirlerinin benzer şekilde Yahve'ye adanmış tapınakta da kullanılmış olmasıdır.⁵⁴⁵ Ancak bu tasvirlerin Yahve'nin solarizasyonu ile ilgili olmasına rağmen doğrudan Yahve'nin güneş tanrısı misali değerlendirildiği argümanına bir delil olduğunu ifade etmek pek mümkün değildir.

Kralların ve özel şahsiyetlerin isimlerine eklenen sıfatlar ve tanrı isimlerinin kısaltmaları da bir diğer husustur. Mezopotamya ve çevresinde önemli şahsiyetlerin tapılan tanrının adından türetilmiş isimler alması olağan bir durumdur. Bu durum, yaygın olarak kullanılan isimlerin bölgede tapılan tanrının önemini kanıtlayan bir kriter olarak kabul edilmektedir. Bir bölgede tapınılan en önemli tanrının adı veya sıfatları onu yüceltmek maksadıyla krala veya kraliyet ailesi mensuplarına isim olarak verilmekteydi.⁵⁴⁶ Dolayısıyla Yahve adından türetilmiş isimlerin güneşe dair sıfatlar barındırması bu anlayışı gösteren birer delil niteliğindedir. Aşağıdaki Eski Ahit isimleri muhtemelen Yahve'nin güneş biçiminde tahayyül edildiği fikrini yansıtmaktadır.

İsim	Anlamı	Geçtiği Yer
Sharyah	şafak Yah'tır	1. Kronikler 8:26
Azariah	Yah Parladı	1. Kronikler 6:36, Ezra 7:4, Ezra 8.4

⁵⁴² Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 156-157.

⁵⁴³ şamaş'ın "Beyaz ev" olarak adlandırılan bu ikametgahı dinlendiği düşünülürdü. Bkz. Heimpel, "The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts", 130.

⁵⁴⁴ Sümer mitolojisinde güneş tanrısı şamaş'ın dört mitolojik havyan veya atın sürdüğü iki tekerlekli bir araba ile göğe doğru yolculuk ettiği geçmektedir. Bkz. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 13.

⁵⁴⁵ Bkz. 2. Krallar 23:11.

⁵⁴⁶ Lepinski, "Shemesh", 764-766.

Yizrahyah	Yah Parlayacak	1. Kronikler 7:3, 6:6 ve Neh 12:42
-----------	----------------	------------------------------------

Yukarıdaki tabloda yer alan isimler Yahve adını ve güneşe ait bazı özellikleri bir arada taşımaktadır. Bu isimlerin kullanımı, kutsal kitapta yer alan benzer isimlerin kullanımından çok daha eski bir geçmişe sahiptir. Mezopotamya genelinde önemli şahsiyetlere, hanedan üyelerine, krallara verilen isimlerin içinde dönemin en büyük tanrısına atfedilen sıfatlar veya tanrı isimlerinin kısaltmalarından türetilen şahıs isimleri, söz konusu topluluğun tanrı inancını ve din anlayışını yansıtan birer delildir.⁵⁴⁷ Bu isimlerde yer alan sıfatlar ilişkili oldukları tanrının görevleri, konumu, durumu ile ilgili bilgi vermenin yanı sıra; ismin verildiği şahsın hangi tanrının koruyuculuğuna sığındığı konusunu da açıklığa kavuşturmakta ve dönemin popüler tanrısı hakkında fikir edinmeyi sağlamaktadır. Yukarıda verilen örnek isimler Yahve'nin kök harfleriyle güneş tanrısına ait özellikleri, sıfatları birleştirmek suretiyle türetilen isimlerdir. Bunlar aynı zamanda Yahve'nin güneş tanrısıyla benzeşen yönlerine, ortak taraflarına birer gönderme niteliğinde olup onun solarizasyonu konusunda argüman olarak değerlendirilmektedir.

MÖ 7. ve 8. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanılan isimler gibi, güneş ışığının Yahve'yi anlatmak için kullanılmış olması makul bir kanıt gibi görünmektedir. Elbette bu isimler tek başına Yahve'nin güneşle özdeş olduğu yönündeki görüşe kanıt olarak kabul edilemez. Ancak Yahve'ye inananların onu anlayış biçimi ve bölgede tapıldığı bilinen güneş tanrısının çeşitli yönleriyle bu anlayışa yansımış olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bu isimlerin yanı sıra Yahvizm içinde güneş unsurlarını yansıtması muhtemel birkaç teoforik olmayan isim de bulunmaktadır. Bunların en bilineni, Eski Ahit dışı materyaller aracılığıyla teyit edilmiş bir isim olan "Samson"dur. İsim sms

---

⁵⁴⁷ Örneğin Asur kralları Šamši Adad, Šîn šarru iškun... gibi.

kökünden⁵⁴⁸, yani “güneş”ten türemiştir. Kelimenin sondaki -on eki genellikle kelimeye küçültme anlamı yüklemekte ve “Küçük Güneş” veya “Güneşin Çocuğu” gibi anlamlar katmaktadır.⁵⁴⁹

Nihayetinde Eski Ahit’te Şamaş adının geçtiği pasajlar sınıflandırıldığında bunların bir kısmının doğrudan güneş tanrısına atıf olduğu, bir kısmının onun görev ve sıfatlarına dair bilgi içerdiği ve Yahve ile karşılaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı özel isimlerin güneş tanrısına has tabirleri ile Yahve’nin adının kısaltılmış hali olan “Yah”ın birleştirilmesiyle türetilmiş olması onun güneş tanrısı gibi tasvir edildiği görüşünü desteklemektedir.

Mika 3:6⁵⁵⁰ pasajında bahsi geçen karanlıktan fal bakma durumu muhtemelen ay tapımı ile ilişkili olmalıdır. Ayın ve yıldızların konumunu incelemek suretiyle fal bakan Mecusilerin cezalandırılacağına atıfta bulunulan bu satırlar aynı zamanda ay tanrısının kehanet ile ilgili yönüne de kanıt sunmaktadır.

Eski Ahit peygamberler bölümünde Habakkuk 3:11⁵⁵¹ pasajı Yahudi geleneğinde güneş ve ay tanrılarına tapım hakkında önemli birer delil olmanın yanı sıra bu kültlerin mahiyeti ve çeşitli uygulamaların içeriği hakkında da bilgiler vermektedir. Bu pasajda söz edilen savaş sahnesinde güneş ve aya atfedilen insani özellikler Mezopotamya inanışlarında savaş alanında fiilen var oldukları fikriyle örtüşmektedir.

Üç kopyası British Museum’da bulunan Şamaş’a atfen yazılmış K. 3182 numaralı ilahi etikte yer alan kurallar Eski Ahit’teki geçen rahiplik kurallarını anımsattığından

---

⁵⁴⁸ İbranice dilinde S ve Ş harfi aynı şekilde gösterilmekte ancak harfin sağ üst ya da sol üst köşesine gelen nokta onun okunuşunu değiştirmektedir. Dolayısıyla שמש kök harfleri noktasız olduğunda hem s hem ş şeklinde okunabilmektedir. Thomas Oden Lambdin, *Introduction to Biblical Hebrew* (London: Darton, Longman and Todd, 1982), Introduction.

⁵⁴⁹ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 93; Sabatino Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages: Phonology and Morphology / Monograph* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2011), 82.

⁵⁵⁰ “Bu nedenle üzerinize görümsüz geceler çökecek. Karanlıktan fal bakamayacaksınız. Ey peygamberler, güneşiniz batacak, gününüz karacak.”

⁵⁵¹ “Uçuşan oklarının pırlıtsından, Parlayan mızrağının ışıltısından, Yerlerinde durakaldı güneş ve ay.”

ötürü dikkat çekmektedir. Bu benzerliğin yanı sıra Şamaş'ın, dışlanmışların, gezginlerin ve avcı, balıkçı ve sığır çobanı gibi mütevazı konumlara sahip insanların yanında olması da Yahve'nin haksızlığa uğrayan, fakir insanların yanında olması durumuyla benzerlik göstermektedir. Her ikisi de hırsızları düşman olarak görmekte, sahte ağırlıklarla dürüst olmayan muamele yapan tüccarların karşısında olan tanrılardır.⁵⁵²

Güneş ve ay kültünün İsrail kültürüne yansımış olduğu bir diğer alan ise ritüellerdir. Yahudi bayramlarının ayın ve güneşin konumuna göre belirlendiği ancak namaz gibi birtakım uygulamaların vaktinin ise güneşin günlük hareketine göre belirlendiği bilinmektedir. Roş Aşana, güneşin bir yıllık döngüsünü tamamladığı bir yeni yıl arınma ritüeli iken Roş Hodeş her ayın başında uygulanan bir arınma ritüelidir. Her kameri ayın ilk gününde, yani ay hilal fazındayken icra edilen Roş Hodeş'te tutulan oruç bir çeşit arınma uygulaması olarak görülmektedir. Bu ritüel ile amaçlanan yeni aya manevi olarak arınmış bir benlikle girmektir. Ayın 29 gün çekmesi halinde Roş Hodeş hilalin görüldüğü yeni ayın ilk günü olarak kabul edilirdi. Ay 30 gün çekmesi halinde yeni ayın ilk günü ile ayın son günü de Roş Hodeş günü sayılmaktaydı.⁵⁵³ Roş Hodeş ve Roş Aşana'nın ayın ve güneşin konumlarına göre belirlenmesi ve bu tarihlerde bir takım özel ritüellerin uygulanması, Mezopotamya geleneğinde bazı ritüellerin Sin ve Şamaş'ın konumuna göre uygulanmasıyla benzerdir.

1.1.2. Güneş Tanrısının Yahve'ye Yansımasının Arkeolojik Delilleri

Eski İsrail toprakları ve Kenan Diyarı olarak bilinen coğrafyada ortaya çıkan çeşitli arkeolojik malzemeler Yahve ve güneş tanrısı Şamaş arasındaki bağlantıyı güçlendirecek birtakım özelliklere sahiptir. Steve Wiggins gibi bazı araştırmacıların buna

---

⁵⁵² Gray, *The Samas religious texts classified in the British museum catalogue as hymns, prayers, and incantations*, 9-10.

⁵⁵³ Moşe Farsi, *Vayikra*, ed. E. Asa - D. Yanni (İstanbul: Gözlem, 2010), 889.

karşı çıkıyor⁵⁵⁴ olmasına rağmen Mezopotamya bölgesindeki inanışların çoğunun birbirinden etkilendiği; tapınaklarda, heykel, rölyef ve benzeri malzemelerde birbirini yansıtan sembol ve hayvan figürlerinin kullanıldığı bir gerçektir. Dolayısıyla bu bölgede yer alan malzemelerin yapıları, tasvir biçimleri ve üzerlerinde kullanılan semboller bölgedeki diğer inanışlarla olan benzerlikleri kanıtlayan objelerdir. Bu malzemelerin başında güneş atlarının tasvir edildiği malzemeler gelmektedir. Yürütülen arkeolojik çalışmalarda bulunan Taanach kült standı ve üzerine güneş diski resmedilmiş mühürlerde yer alan tasvir ve semboller güneş tanrısına ait olup Yahve için kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Elbette son zamanlarda yürütülen araştırmalarda “güneşin atları” (genellikle figürinler), Taanach kült standı, güneş diskini resmeden mühürler, saray kapı tokmakları ve zemininde güneş arabası tasviri bulunan Beth-Alpha sinagogunun mozaik tabanları delil olarak sunulmuştur.⁵⁵⁵ MÖ 10. yüzyıldan kalma olan Taanach kült standı dört katmandan oluşmaktadır. Bunun ilk katmanında at ve ata benzeyen bir figürü temsil eden bir güneş diski bulunmaktadır.⁵⁵⁶ İkincisi, altında disk benzeri bir sembol bulunan Hazor’da bulunmuş küçük bir at başıdır (925-905 MÖ).⁵⁵⁷

---

⁵⁵⁴ Wiggins, “Yahweh: The God of Sun?”, 90.

⁵⁵⁵ Hans-Peter Stähli, *Solare Elemente im Jahweglauen des Alten Testaments* (Freiburg/Schweiz; Göttingen: Univ.-Verl.; Vandenhoeck u. Ruprecht, 1985), 1.

⁵⁵⁶ Amnon Ben-Tor (ed.), *The Archaeology of Ancient Israel*, çev. Rafa’el Grinberg (New Haven: Yale Univ. Press [u.a.], 1992), 326-327.

⁵⁵⁷ Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* *John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 153.

Resim 5: Taanach kült standı Kaynak: The Israel Museum, Fotoğraf. Avraham Hay

<https://www.biblicalarchaeology.org/daily/ancient-cultures/ancient-israel/asherah-and-the-asherim-goddess-or-cult-symbol/> ET 22/07/2023

Bu malzemeler açıkça güneş kültü ile ilişkili olmasına rağmen Yahve ile ilişkileri tartışmalıdır. Güneşin varlığını düşündüren önemli kanıt olarak görülen Taanach kült standı, Yizreel Vadisi'nin güney tarafındaki Tell Taanach'ta yapılan kazılarda 1968'de bulunmuştur. Söz konusu malzeme kilden yapılmış yarım metreden daha uzun bir stanttır. Dört ayrı katmandan oluşan standın her bir katmanında çeşitli hayvan, tanrı figürleriyle bir kült sahnesinin betimlendiği anlaşılmaktadır. Üzerinde, tanrıça Aşerah'ı temsil eden

çıplak bir kadın ve kutsal ağaç figürlerinin de bulunduğu bu standın bir diğer katmanında da aslanlar⁵⁵⁸ yer almaktadır.⁵⁵⁹

Taylor'a göre her bir katmanında farklı bir tanrı/tanrıçaya gönderme niteliği taşıyan bu standın birinci ve üçüncü katmanları aslında Yahve'yi temsil etmektedir.⁵⁶⁰ Onun bu iddiasını dayandırdığı temel argüman, standta yer alan diğer tanrı ve tanrıçaların iki *Kerubim*⁵⁶¹ arasında belirgin bir biçimde tasvir edilirken üçüncü katmanda bu durumun farklı oluşudur. Eski Ahit'te adına sıklıkla denk gelinen bu meleklerin ortasında yer alan tanrı veya tanrıçaların daima belirgin bir biçimde tasvir edildikleri ancak üçüncü katmanda bu kısmın bilinçli bir şekilde boş bırakıldığı dikkat çekmektedir. Bu kısmın deforme olma ihtimalini de değerlendiren Taylor'a göre olası deformasyonu gösteren hiçbir iz yoktur.⁵⁶² İki tarafta tasvir edilen *Kerubimler* gayet iyi bir durumdadır. Dolayısıyla iki *Kerubim*'in arası bilakis görünmez bir tanrıya işaret etmek maksadıyla boş bırakılmış olmalıdır. Taanach kült standının üçüncü katmanındaki bu iki *Kerubim* arasında görünmez bir tanrı tasviri MÖ 10. yüzyıl sonlarında karşılaşılmaktadır. Bu tasvirde *Kerubimler* (arasında) oturan "Her Şeye Egemen Rabbi" yani Yahve'yi temsil ettiği bilinmektedir.⁵⁶³ Taylor'ın ikinci argümanına göre, standın en üst katmanında bulunan at figürleri 2. Krallar 23:11'de anlatılan sahne ile paralellik göstermektedir. Yahve'nin solarizasyonu konusunda oldukça önemli bir delil olarak tartışılan 2. Krallar

---

⁵⁵⁸ Mezopotamya'da çoğu tanrıyı temsil eden bir hayvan figürü de bulunmaktaydı. Güneş tanrısının aslanın temsil ettiği görülmektedir. Ancak Aşerah'a aynı zamanda "aslan hanım" denildiği de bilinmektedir. W.G. Denver, "Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntillet 'Ajrud'", *BASOR* 255, (1984), 21-37.

⁵⁵⁹ 'Amihai Mazar, *Archaeology of the Land of the Bible 10,000-586 B.C.E* (New York: Doubleday, 1992), 380.

⁵⁶⁰ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 29.

⁵⁶¹ Kerubim, Eski Ahit'te bahsi geçen insan başlı kanatlı melek figürlerine verilen İbranice isimdir. Bu melekler Yahve'nin en yakın eşlik edenleridir. Onunla birlikte yaşarlar, kraliyet bahçesinde nöbet tutarlar ve onu gökyüzüne taşırlar. Yahve ile kerubimlerin yakın ilişkisi, büyük melek heykellerinin iç kutsal alanı koruduğu ve iki melek heykelciğinin Yahve'nin varlığını çevreleyen Ahit Sandığı üzerinde durduğu tasvirler aracılığıyla Tapınağın sanatına ve mimarisine yansımıştır. Bu iki melek, "Mısırlıları her türlü belada vuran tanrılar" (1 Sam 4:8), vebalar gönderen ilahi elçiler (Mezmurlar 78:48-50) ile aynıdır. Bunlar, iki altın buzağı ile temsil edilen İsrailileri Mısır'dan çıkaran tanrılar (1 Krallar 12:28) ile aynı olma ihtimali de yüksektir. Yine Yaratılış 19, Yasanın Tekrarı 32:23 ve Habukkak 3:5 pasajlarında Yahve'nin yardımcısı olarak adı geçen iki ilahın/meleğin de kerubim olduğu düşünülmektedir.

⁵⁶² Bkz. Resim 5.

⁵⁶³ T. Mettinger, "The Veto on Images and the Aniconic God in Ancient Israel", *Religious Symbols and their Functions*, ed. H. Biezas (Uppsalla: Almqvist & Wiksell, 1979), 27.

23:11’de yer alan bu sahnenin at figürleri burada tartışmalıdır. Bunların sadece birer savaş arabasının atları olabileceği fikri bulunsa da çeşitli tanrı ve tanrıçaların tasvirlerinin ve *Kerubim*’in bulunduğu bir stant, Yahve’nin at arabası fikrini daha mantıklı kılmaktadır.

2. Krallar 23:11⁵⁶⁴ bölümünde kral Yoşiya’nın tapınağa sokulan putperest eşyalarını tapınağın dışında yakması; güneşe, aya ve diğer tanrılara has objeleri yıktırması aktarılmaktadır. Burada tapınağın girişine konulan at figürlerinin, güneş tanrısını göksel cennete çıkaran arabanın atlarını temsil ettiği bilinmektedir. Burada Yahve’nin tapınağına bu tür objelerin sokulmuş olması, onun güneş tanrısına benzer şekilde tasvir edildiği fikri dikkat çekicidir. Dolayısıyla Taanach kült standının at figürleri ve 2. Krallar 23:11 pasajında geçen “güneşe adanmış atlar”ın Yahve’nin tapınağına sokulan objelerdeki at arabası tasvirleri ile benzerlikleri dikkat çekmektedir. Taanach kült standındaki at arabası tasviri ile bu pasajda bahsi geçen sahne arasındaki bu paralellik söz konusu olduğunda - bilhassa güneş arabalarıyla ilgili imgeler ve standı Süleyman tapınağıyla ilişkilendiren diğer imgeler eklenince- Kudüs tapınağı için şimdiye kadar ancak MÖ 7. yüzyılın sonlarında kanıtlanmış olan Yahvistik bir güneş ayininin Süleyman döneminden önce olduğunu varsaymak mantıklıdır.⁵⁶⁵

Birinci katta Yahve’nin güneş ile temsil edildiği bir kült sahnesi olduğunu varsaymak için başka nedenler bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kült standının en üst katında Yahve’yi temsil eden bir kült sahnesinin olduğu varsayımdır. İkincisi, Yahve’nin standın en üstünde yer alması standın yapısına uygun olarak hazırlanmıştır. Yani aynı ilah (Aşera) dönüşümlü olarak hem iki hem dördüncü katlarda temsil edildiğinden, doğal olarak aynı ilahın (Yahve) diğer çift dönüşümlü katlar olan bir ve üçüncü katta temsil

⁵⁶⁴ “Yahuda krallarının güneşe adanmış olduğu atları Rabbin Tapınağı’nın girişinden kaldırdı. Atlar tapınağın avlusunda, hadım Natan-Melek’in odasının yanındaydı. Yoşiya güneşe adanmış savaş arabalarını da ateşe verdi.”

⁵⁶⁵ Bu güneş standının Yahve’nin güneş tanrısı olarak tasvir edildiğini gösteren kanıtlar hakkında bkz. Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 33-35. Karşıt görüş için bkz. Wiggins, “Yahweh: The God of Sun?”, 90-92.

edilmesiyle devam etmesi gerekmektedir. Üçüncü olarak, bilindiği gibi, Yahve ve Aşera (ya da Aşera, ama her iki durumda da tanrıya atıfta bulunmaktadır) eşleştirmesi daha geç bir dönemde hem Kuntillet 'Ajrud⁵⁶⁶ hem de Khirbet el-Qom⁵⁶⁷ yazıtlarında yer almaktadır. Dördüncü olarak, Taanach bölgesinde Yahvizm'in doğasına dair en eski yazılı tanıklık olarak kabul edilen Hakimler kitabı 5. bölüm, Kenan ilahlarıyla ilişkili ciddi bir mücadelenin bulunduğu kanıtlarını içermektedir.⁵⁶⁸ Yahvizm'i astral (özellikle güneş olmasa da) argümanlarla tanımlayan güneş diskini içermektedir. Son olarak, bu standın diğer katmanlarında hem Yahve'nin hem de Aşera'nın varlığı göz önüne alındığında, Yahve'nin en üst ve en belirgin katmanda tasvir edilmemesi garip olurdu. Dolayısıyla, Yasanın Tekrarı sansürden önceki bu tasvirde Yahve'yi tespit etmek zor olsa da (karşılaştırma 2. Krallar 23.11), onu Taanach standının en üst katındaki tasvirle özdeşleştirmek için yeterli miktarda sebep bulunmaktadır.⁵⁶⁹

Yahudi geleneğinde güneş kültünün varlığına işaret edebilecek başka bir eser, Hazor'daki bir mezarda bulunan pişmiş toprak bir heykelciktir. Bu heykelcik, alnında disk benzeri bir sembol bulunan bir hayvanı betimlemektedir. Hazor kazı başkanı Y. Yadin'e göre heykelcik ya at ya da boğadır. Daha sonra bunun bir at olduğu görüş kabul edilmiş ve Yadin bu durumda heykelciğin, atlar ve savaş arabaları ile bağlantıları olduğu bilinen güneş kültünün bir göstergesi olduğunu savunmuştur.⁵⁷⁰ Ayrıca, üzerinde koşum takımlarının bulunması atın bir binici taşıdığını ya da daha büyük olasılıkla bir binicinin

---

⁵⁶⁶ Kuntillet Ajrud'da 'srth'in tabirinin "onun [yani Yahve'nin] Aşera'sı" biçiminde okunması hakkında bkz. Saul M. Olyan, *Asherah and the cult of Yahweh in Israel* (Atlanta, Ga: Scholars Press, 1988), 23-37.

⁵⁶⁷ William G. Dever, "Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntillet 'Ajrûd", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 255 (Temmuz 1984), 21-22.

⁵⁶⁸ Hakimler 5:8'de geçen ifadeler yeni ilah seçilmesinin doğurduğu sonuçları net bir biçimde anlatmaktadır. "Yeni ilahlar seçtikleri zaman, Savaş kentin kapılarına dayandı. İsrail'deki kırk bin askerin elinde, Ne kalkan ne de mızrak vardı."

⁵⁶⁹ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 34.

⁵⁷⁰ Yigael Yadin, *Hazor, the rediscovery of a great citadel of the Bible* (New York: Random House, 1975), 189.

yokluğu ve güneş kült sembolünün mevcudiyeti göz önüne alındığında, muhtemelen güneş tanrısına ait bir savaş arabasının tasvir edildiğini göstermektedir.⁵⁷¹

Taanach ve Hazor'da bulunan malzemelerin at figürleri barındırması bilhassa önemli bir argümandır. Bunların detaylı birer incelemesini sunan Taylor ile hemfikir olsa da John Day, bunların tek başına Asur etkisine kanıtı sayılamayacağı fikrindedir. Day, at figürlerinin güneş tanrısıyla ilişkisinin, söz konusu dönemin Suriye-Filistin inanışlarının bir özelliği olduğunun altını çizmektedir.

[...] 2. Krallar 23:11 pasajı, güneşin atları ve savaş arabalarının, Yoşiya'nın reformu sırasında Kudüs tapınağından kaldırılmış olduğundan özellikle söz eder. Suriye-Filistin geleneğindeki güneşin atları ve savaş arabaları tasvirlerinden daha geç olduğu yönünde, Herodian'ın, MS 218'de Roma İmparatoru olan Suriye'deki Emesa'nın yüksek rahibi Varius Avitus Bassianus (Elagabalus) hakkındaki anlatımında yer almaktadır. MÖ 219'da bir festivalde, birkaç at tarafından çekilen bir arabanın, güneş tanrısının (Elagabal) sembolünün taşıdığı yönündeki tasvirler de buna işaret etmektedir.⁵⁷²

Söz konusu, tasvir ve deliller at arabasının genelde güneş tanrısını gökyüzüne çıkaran araba olarak kullanıldığı göstermektedir. Bunların sadece Mezopotamya tanrıları değil aynı zamanda Suriye, Filistin'de benzer kullanıldığı açıktır. 2. Krallar 23:11 pasajında bahsi geçen atların güneş kültü ile ilişkili olduğu ve Yahudi geleneğine çeşitli yönleriyle sirayet ettiği oldukça belirgindir. Antik İsrail şehri olan Megido'da yürütülen kazı çalışmalarında bulunan ahşap kakma bir savaş sahnesini tasvir etmektedir.⁵⁷³ Burada at arabasının üzerinde yer alan güneş diski kanatları Şamaş'ın sembolü olmakla birlikte Bronz Çağda İsrail coğrafyasında güneş tanrısının at arabası tasvirlerinin bulunduğu gösteren en önemli kanıtlardan biridir.

⁵⁷¹ Yaygın bir güneş sembolü olan daire içindeki haç, İskandinavya kadar uzak bağlamlarda da kanıtlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. J. R. Bram, "Sun", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade (New York: MacMillan, ts.), 134.

⁵⁷² Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* *John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 153-154.

⁵⁷³ Marian Feldman - Caroline Sauvage, "Objects Of Prestige? Chariots In The Late Bronze Age Eastern Mediterranean And Near East", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant* 20 (2010), 146.

Resim 6: At arabası ve güneş tanrısının sembolü olan kanatların yer aldığı fildişi mobilya kakması MÖ 1300-1130, Megiddo. Kaynak: İsrail Müzesi <https://www.imj.org.il/en/collections/432048-0> ET 22/07/2023.

1970 yılında yayınlanan bir makalede, A.D. Tushingham, kazı çalışmalarında bulunan kanatlı bir tesbih böceği mührü (ön ve arka ayakları arasında güneş topları olan dört kanatlı uçan bok böceği) ile Samiriye’de bulunan dokuz mührün (İsrail krallığının devlet mührü sembolünü taşıyan) güneş kültü ile ilgili olabileceği üzerinde durmuştur. Tushingham, bu savı desteklemek için aşağıdaki kanıtları sıralamaktadır.

- 1- Samiriye’de mühürler içinde bulunduğu alan muhtemelen kraliyet saray ile bağlantılıdır⁵⁷⁴
- 2- Mühür baskıları üzerinde, mührün sahibine dair bir bilgi içeren yazının olmayışı (bu da neden İsrail’in ya da Yahuda’nın bir kralına ait mühür olmadığını ifade eder⁵⁷⁵)

⁵⁷⁴ A. D. Tushingham, *Royal Israelite Seal (Part One)* (Chicago: The University of Chicago Press, 1970), 74; Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 40-41.

⁵⁷⁵ Tushingham, *Royal Israelite Seal (Part One)*, 74.

- 3- Kraliyet Judaeen *llmlk* ' kavanoz kulplarında kanatlı tesbih böceğinin varlığı, başka bir amblemle, yani iki kanatlı güneş diski, üzerinde açıklanabilir⁵⁷⁶
- 4- Dört kanatlı amblemin kuzey krallığının eski sembolü ve iki kanatlı amblemin güney krallığının eski sembolleri olduğu görüşü üzerinden açıklanabilir. Taylor'ın öne sürmüş olduğu teze göre her halükârda bu figürlerin güneş tanrısını sembolize ettiği yönündedir.⁵⁷⁷

Neticede, çömlek kulplarındaki amblemlerin, Yahve ile güneş arasında olası bir ilişkiyi ima etmesi, Taanach kült standı ve Hazor'da bulunan güneş atı figürinlerindeki benzerliklerle tutarlıdır. Bunlar, İsrail kraliyet mühürlerinde yer alan tasvirlerin Yahve'nin solarizasyonuna işaret eden muhtemel deliller olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, kraliyet çömlek kulplarının üzerindeki tasvirler, Hezekiel'in vizyonu ile ilgili geleneksel anlayışıyla uzlaştırmak güç olsa da Hezekiel ile birlikte Yeşeya öncesi saltanat üyelerinin solar Yahvist bir inanişaya sahip olduğuna dair *The Deuteronomistic History*'de⁵⁷⁸ kayda değer miktarda delil bulunmaktadır.⁵⁷⁹

---

⁵⁷⁶ Tushingham, *Royal Israelite Seal (Part One)*, 77-78; Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 41.

⁵⁷⁷ Bu konuda Taylor'ın argümanları için bkz. Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 50-52. Mark Smith, Taylor'ın görüşüne karşı olarak: Samiriye'deki saray ile bağlantılı olan 9 mührün konumu bunların yayılma alanı veya kökeni hakkında kesin kanıt sunmadığını savunmaktadır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 156-170.

⁵⁷⁸ Yasanın Tekrarı kitabında bilhassa Kral Maneşa'nın tapınağa soktuğu idol ve putlar hakkında, güneş inanişisi ile Yahve arasındaki ilişki bağlamında değerlendirmeler için bkz. Percy S. F. Van Keulen, *Manasseh through the eyes of the Deuteronomists* (Leiden: Brill, 1996).

⁵⁷⁹ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 55.

MadainProject
<https://madainproject.com>

Resim 7: Ophel kazılarında bulunan çift kanatlı güneş diski tasviri Kaynak: <https://madainproject.com/ET>

26/07/2023.

Bulla olarak da bilinen Hizkiya'ya ait damgalı kil mühür, Eilat Mazar tarafından Kudüsteki Tapınak Tepesinin güney duvarının dibinde yürütülen Ophel kazılarında keşfedilen mühürde yer alan çift kanatlı bir güneş diski sembolünü içeren böcek tasviri dikkat çekmektedir. Çapı bir santimetreden biraz fazla olan bulla, ankh sembolleriyle çevrelenmiş iki kanatlı bir güneş diskini tasvir eden ve İbranice “Yahuda kralı Ahaz’ın (oğlu) Hizkiya’ya aittir” yazan bir cümle bulunmaktadır.⁵⁸⁰

Yukarıda sıraladığımız arkeolojik delillerin yanı sıra bir diğer arkeolojik kanıt olarak Dame Kathleen Kenyon tarafından, Kudüs’te yürütülen Ophel kazılarında haftalar sonra, kazı alanının doğu yamacında bulunan at heykelcikleri gösterilmektedir. Kenyon, at heykelciklerinin çoğunun ilginç bir biçimde üzerinde bir diskin bulunduğunu belirtmektedir. Disklerin güneş diskleri olduğunu varsayımıyla bunların 2. Krallar 23:11’de yer alan tasvirlerle paralellik gösterdiğini düşünen Kenyon, güneş diski olan atların tamamen güneşin atlarının minyatür modelleri olduğunu savunmaktadır.⁵⁸¹ Fakat

⁵⁸⁰ https://madainproject.com/list_of_seals_found_in_israel ET 04/04/2023.

⁵⁸¹ Dame Kathleen Kenyon, *Digging up Jerusalem* (London: Ernest Benn, 1974), 140-142.

Taylor, bu disklerin güneş diskine benzemediğini ifade ederek bu görüşü katılmamaktadır.⁵⁸² Söz konusu diskler güneş diski olmasa dahi türden malzemelerde kullanılan at tasvirlerinin genellikle güneş kültünü yansıttığı veya bir şekilde güneş tanrısıyla ilişkili olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Dolayısıyla Kenyon'un görüşü diğer iddialar ve delil niteliğinde sayılan malzemelerle birlikte değerlendirildiğinde güneş kültürünün etkisi kuvvetlenmektedir.

Rugm el-'Abd (Transjordan) bulunan bir tablette yer alan erkek tasvirinin arkasındaki motiflerden birinin güneş diski, diğerinin de bir hilal olduğu düşünülmektedir. Bu erkek figürünün ayağının altındaki hayvanın aslan oluması, bunun bir güneş diski olduğunu kuvvetlendirmektedir.⁵⁸³ Güneş tanrısının atları, güneş diski, güneş sembolünü içeren mühürler gibi arkeolojik malzemelerin yanı sıra Süleyman tapınağının bir güneş tapınağı olduğu yönündeki bazı argümanlar, güneş kültürünün Yahudi geleneğine sirayet ettiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Süleyman tapınağının güneş tapınağı olduğu yönündeki argümanların başında mimarisi gelmektedir. Tapınağın doğu-batı yönünde inşa edilmiş olması güneşin doğuş ve batış zamanlarının gözetildiğini göstermektedir. Genellikle güneş tapınaklarının belli bir açı hesaplanarak güneşin yönüne göre inşa edilmekte ve Süleyman tapınağının mimari yapısında bu yönün gözetildiği anlaşılmaktadır. Bu yapılar inşa edilirken güneş ışığının açısı hesaplanarak tapınağın belli saatlerde aydınlanması amaçlanmıştır. Önceki bölümlerde gün batımı ve gün doğumu anlarında güneş tanrısı Şamaş ile ay tanrısı Sin'in görev değişimi yaptığını, bu yüzden bu anlarda gökyüzünün şeytani güçlere karşı savunmasız kaldığına⁵⁸⁴ değinilmişti. Bu hassas anlarda birtakım koruma-sağaltma ritüellerinin uygulanması bakımından da güneş

---

⁵⁸² Taylor'ın öne sürdüğü argümanlar hakkında bkz. Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 63-66.

⁵⁸³ Klingbeil, *Yahweh Fighting from Heaven: God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography*, 186-187.

⁵⁸⁴ Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1/123.

ışığının tapınağa giriş açısı önemli bir unsurdur. Kötü enerjilerden ve şeytani varlıklardan korunmak amacıyla gün batımı ve gün doğumu vakitlerinin takip edilebilmesi ve tapınağın bu vakitlerde ışığı alabilmesi önemli görülmekteydi. Ancak J. A. Montgomery, antik Yakındoğu'daki güneş dışındaki bazı pagan tapınaklarının da doğu-batı yönü gözetilerek inşa edildiği gerekçesiyle bu argümanın zayıf olduğunu iddia etmiştir.⁵⁸⁵ Buna rağmen söz konusu dönemde bölgede yaygın olan kültürlerin güneş ve ay kültürleri olması bu tapınakların çoğunlukla güneş tapınağı olduğu ve bunların inşasında güneş ışınlarının açısının dikkate alındığı gerçeğini değiştirmez.

Yine başka bir karşıt görüşe göre Süleyman tapınağının çatısının tamamen kapalı olması, güneş ışığının açısı gözetilerek inşa edilmediği şeklinde yorumlanmış ve bu nedenle bu özelliğin güneş tapınağında rastlanmadığına dikkat çekilmiştir.⁵⁸⁶ Dahası, güneş kültürü açısından önemli, kutsal sayılan günlerde güneş ışığının Kutsallar Kutsalına vurmadığı gerçeğini de buranın güneş tapınağı olmadığı yönündeki argümanı destekler nitelikte saymıştır.⁵⁸⁷ Karşıt görüşlere rağmen 1. Krallar 8:12-13'te güneşe yapılan atıf ve Süleyman tapınağının bir güneş kültürü ilişkisini destekleyen yapısı önemli bir argümandır. Fakat bu pasajda yer alan “Rab zifiri karanlıkta oturacağını söyledi. Sana yüksek bir ev, sonsuza dek oturacağın bir yer yaptım” sözlerinde, Yahve doğrudan güneşe ait sıfatlarla ifade edilmemiştir. Aksine güneşle tezat bir konuma sahiptir. Yahve'nin ikametgahıyla ilişkilendirilen “zifiri karanlık” (*arapel*) kelimesi bulutların ardında başka bir yeri ifade etmek için kullanılmakta ve bir güneş tanrısından ziyade fırtına tanrısı imgesini akla getirmektedir. Yahve'nin üzerinde oturduğu, Eski Ahit'te *Kerubim*⁵⁸⁸ olarak geçen

---

⁵⁸⁵ Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 157.

⁵⁸⁶ T. A. Busink, *Der Tempel von Jerusalem*, (Leiden: Brill, 1970), 1/651-656.

⁵⁸⁷ Klingbeil, *Yahweh Fighting from Heaven: God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography*, 157; Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 157.

⁵⁸⁸ Kerubim Eski ahit'te adı geçen meleklerdir.

meleklerin bulutları simgelemesi muhtemeldir.⁵⁸⁹ Bu tasvirde Yahve'nin bir *kerubim* üzerinde oturduğu ve ayaklarının altında zifiri karanlık (*'arapel*) vardır ki bir fırtına teofanisi bağlamını düşündürmektedir.⁵⁹⁰

2. Krallar 23.5, 11 ve Hezekiel 8:16'da tapınakta bir güneş kültünün varlığına dair ifadeler Yahve'nin güneş bağlantısına işaret etmesi gerekirdi. Fakat Süleyman tapınağında bir güneş kültünün var olduğu fikrine katılanların, bu durumun Yahvizm ile uyumlu olduğunu düşünseler dahi güneşin Yahve ile eşit olduğu fikrine sahip oldukları anlamına gelmez.⁵⁹¹

Ay ve göğün ev sahibi yani "*The host of the heaven*" ifadelerinin geçtiği 2. Krallar 21:3 ve 23:5 pasajları, İsrail kralı Manaşe'nin senkretik din anlayışını göstermekte ve tapınağa güneş ve ay tanrılarının tasvirlerini soktuğunu aktarmaktadır. Ellicott'a göre bu pasajda yer alan İbranice "ve geri döndü ve inşa etti" ifadesinin "ve yeniden inşa etti" şeklinde tercüme edilebilmektedir. Böylece, yüksek tapım yerlerinin, Baal için sunaklar ve Aşerah için bir koruluğun inşa edildiği anlaşılmaktadır. Putlar, güneş sütunları, aşerim, kutsal ağaçlar ve peygamberlik inancına açıkça aykırı olan diğer tüm pagan ya da yarı pagan semboller İsrail'de halk tapınaklarında tapınılan objelerin özünü oluşturmaktaydı.⁵⁹²

Bu durum Yahudilerin zaman zaman ay ve güneş kültlerine dair inanışlarını Yahudi geleneğine ve tapınağa soktuğunu gösterse de Yahve'nin güneş ve ay gibi göksel tanrılar ile eşit tutulduğu fikrine Wiggins gibi bazı araştırmacı katılmamaktadır.⁵⁹³

---

⁵⁸⁹ Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 158.

⁵⁹⁰ Klingbeil, *Yahweh Fighting from Heaven: God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography*, 157-158.

⁵⁹¹ Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 158.

⁵⁹² Ellicott, *Ellicott's Bible Commentary*, 2/429-433.

⁵⁹³ Wiggins, "Yahweh: The God of Sun?", 90-94.

Onların görüşüne göre, cennetin sahibi ifadesi “Tanrı’nın oğulları” ifadesini yansıtmakta ve Yahve’nin göksel hâkimiyet kurduğunu göstermektedir. Böylece güneş, Yahve’ye tabi olan göksel cennetin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Day’a göre Yahve’nin tapınığında güneşe tapmanın, bu fikre katılanlar tarafından, deyim yerindeyse bütün “paketin bir parçası” olarak görüldüğüne değinmektedir. Tıpkı Katoliklerin Meryem’e saygı duymalarının (ibadet etmedikleri) Mesih’e doğrudan tapmakla ilişkilendirilemeyeceği fikrinde olduğu gibi.⁵⁹⁴ Buna göre, Meryem’i mucizevi bir doğum gerçekleştirdiğinden ötürü kutsal görmek İsa Mesih’in tanrı olduğuna olan inancın bir parçasıdır.⁵⁹⁵

2. Kronikler 8:13 gibi bazı Eski Ahit pasajlarında, Şabat ve yeni ay dönemlerinde sabah akşam olmak üzere sunularda bulunulduğu ve kimi kurban malzemelerinin yakılmak suretiyle bazı ritüellerin uygulandığı geçmektedir.⁵⁹⁶ Bu ritüellerin yeni ay ve Şabatta uygulanması da Sin kültüründeki uygulamalarla benzerlikler göstermektedir. Dahası Rosh Hodes’te yani her ayın başında yeni ay gününü önemsedikleri bilinen Yahudilerin ayın yeniden doğuşunu bir nevi kutladıkları düşünülebilir.⁵⁹⁷ Mezmurlar 81:3-4’te yer alan ifadeler hem yeniayın hem de dolunayın kutlanması gereken bir dönem olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁹⁸ Yeniay ve dolunay günlerinin kutlanması ve bilhassa yeniayda tapmakta çeşitli sunularda bulunarak birtakım ritüellerin uygulanması Yahudi geleneğinde ay kültürünün izleri şeklinde değerlendirilebilir.

---

⁵⁹⁴ Klingbeil, *Yahweh Fighting from Heaven: God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography*, 158.

⁵⁹⁵ Meryem Ana’nın İsa Mesih’i doğurmasından ötürü Tanrı Annesi olduğu yönündeki Hristiyanlık doktrini Teotokos ve Kristokos tartışmalarına sebep olmuştur. Söz konusu tartışmalar için bkz. John L. McKenzie, *The Roman Catholic Church* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1969), 189-198; Rowena Lowerance, *Christian Art* (Cambridge: Harvard University Press, 2007), 26-27.

⁵⁹⁶ A.Z. Idelsohn, *Jewish Liturgy and Its Development* (New York: Dover Publications, 1995), 10-11.

⁵⁹⁷ Idelsohn, *Jewish Liturgy and Its Development*, 158.

⁵⁹⁸ Bkz. Mezmurlar 81:1-4 “Asaf’ın mezmuru Sevincinizi dile getirin gücümüz olan Tanrı’ya, Sevinç çığlıkları atın Yakup’un Tanrısı’na! Çalgıya başlayın, tef çalın, Tatlı sesli lir ve çenk çınlatın. Yeni Ay’da, dolunayda, Boru çalın bayram günümüzde.”

Süleyman tapınağının yanı sıra Tel Arad'daki Yahvist türbenin de bir güneş tapınağı olma ihtimali dikkat çekmektedir.⁵⁹⁹ Tel Arad tapınağı veya kutsal alanı, Yahuda Krallığı'ndan MÖ 950'ye kadar uzanan eski bir İbrani tapınağıdır. Buradaki kale ve kutsal alan, Kral Davut ve Süleyman zamanında inşa edilmiştir. Kral Hezekiel veya Kral Yoşiya'nın saltanatı sırasında bu tapınağın yıkıldığı rivayeti 2. Krallar 23:8⁶⁰⁰ pasajında yer almaktadır.

Arad'daki tapınak, hayatının geri kalanını buranın gizemini çözmeye adanarak geçiren arkeolog Yohanan Aharoni tarafından 1962'de ortaya çıkarıldı.⁶⁰¹ Tapınak güneşin belli bir ekseninde geniş odanın kapısından geçerek Kutsallar Kutsalı'na yani tapınağın kalbine, en kutsal yerine vurduğu bir konumdur. Ekinoks günlerinde, ufka göre güneşin açısı neredeyse sıfırdır. Bu durum dışarıdan müdahale edilmediği takdirde bu iki günde gün doğumunda güneşin doğrudan Kutsal mekânın ortasına vuracağını gösteriyordu. Normal şartlarda Arad'daki tapınağın bilinçli olarak hizalandığı bu açı, buranın güneş tapınağı olduğu kanısını güçlendirmektedir. Ancak bu tapınak söz konusu olduğunda durum biraz karmaşık görünmektedir. Çünkü güneşin doğduğu vakitte gün ışığının tapınağa girmesini engelleyebilecek olan bir doğu kale kanadı bulunmaktadır. Bu durumda tapınağın doğu-batı yönünde hizalanmış olması tesadüf olabileceği gibi güneş inancı unsurlarına sahip bir kültürün birincil dereceden bir ihtiyacı karşılaması gerektiği bir konuda taviz verilmiş olabileceğini göstermektedir.⁶⁰²

Süleyman tapınağı ve Arad'daki tapınağın yanı sıra Lachish'te bulunan iki tapınak da güneş tapınağı izlerini taşıması nedeniyle tartışma konusu olmuştur. Burada kazı çalışmasını yürüten J. L. Starkey, "Güneş Mabedi"ni baskın bir kültürün ürünü olmaktan

⁵⁹⁹ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 67.

⁶⁰⁰ "Yoşiya Yahuda kentlerinden bütün kâhinleri getirtti. Geva'dan Beer-Şeva'ya kadar kâhinlerin buhur yaktıkları tapınma yerlerini kirletti. Adını kent yöneticisinden alan Yeşu Kapısı'nın girişinde, kentin ana kapısının solunda kalan kapılardaki tapınma yerlerini de yıktı."

⁶⁰¹ Bu tapınak hakkında detaylı bilgi için bkz. https://madainproject.com/tel_arad_temple ET 28/07/2022.

⁶⁰² Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 69-70.

ziyade Yahve'ye tapanların işi olarak yorumlamıştır. Ayrıca Yohanan Aharoni tarafından Beer Sheba'da yürütülen kazı çalışmalarında bulunan tapınaklar bunların bir benzeri olarak değerlendirmektedir.⁶⁰³ Bunların yanı sıra, Sürgün sonrası zamanlarda Yahuda dışında inşa edilmiş birkaç Yahvist yapının var olduğu bilinmektedir. Elephantine, Tell el-Yehudiyeh, Tell el-Ras, Qasr el-'Abd'da bulunan bu tapınakların herhangi birinin güneşin konumuna göre hizalanıp hizalanmadığını saptamak için bu yapıların yönünü incelemek önemlidir.⁶⁰⁴

Yukarıda bahsi geçen tapınaklar, Arad ve Beersheba'daki kutsal mekanlar hariç, bir güneş yılı içindeki herhangi bir önemli günde güneşin konumuna göre hizalama endişesi taşıdığına dair bir izlenim bırakmamaktadır. Yine de bazı istisnaları göz ardı etmemek gerekir. Arad'daki kutsal mekânın ekinoks günlerinde güneşin konumuna göre hizalanması, muhtemelen külte ait güneş unsurlarına işaret etmez. Beer-sheba'daki kutsal mekânın hizalanışı teorik açıdan hiçbir kanıtı destekleyecek bir yapının bulunmaz.⁶⁰⁵

Nihayetinde yukarıda sıralanan arkeolojik kanıtların, vaziyeti net olmamakla birlikte bazı güneş tapımı unsurları, özellikleri taşıdıkları söylenebilir. Ancak bunların delil sayılması için daha kapsamlı bir çalışmanın yürütülmesi, arkeolojik kazıların sürdürülmesi ve elde edilen verilerin eskileriyle karşılaştırılmak suretiyle analiz edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın kapsamı ve zaman sınırı nedeniyle bu analizi yapmak mümkün olmamakla birlikte tezin kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak arkeolojik veriler ve kitabi deliller bir arada değerlendirildiğinde söz konusu yapılardaki güneş unsurları ve güneş kültü etkilerinin varlığı kuvvet kazanmaktadır.

---

⁶⁰³ Z. Herzog vd., "The Stratigraphy at Beer-sheba and the Location of the Sanctuary", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 225 (1977), 56.

⁶⁰⁴ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 76-79.

⁶⁰⁵ Taylor, *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*, 79.

1.1.3. Sinagog'da Güneş Sembolleri

*Menora*⁶⁰⁶ veya Şamdan (İbranice מְנוֹרָה), Tanah'ta, saf altından yapılmış, Musa'nın vahşi doğada ve Kudüs Tapınağı'nda kurduğu portatif sığınakta kullanılan yedi kandil şeklinde, eski İbranice'de ise şamdan olarak tanımlanmıştır. Saf zeytinyağı yakılarak kullanılan Yedi Kollu Şamdan eski çağlardan beri Yahudiliğin bir sembolü olmuş ve İsrail devletinin resmî arması üzerindeki amblemde de yerini almıştır.⁶⁰⁷ Yedi kollu şamdanı özel kılan ortasındaki şamdana Şamaş isminin verilmesidir. Sonsuz ışık kaynağı olarak tanımlanan güneşe atfen bu şamdana Şamaş adı verilmektedir. Bu şamdan İbranice adıyla *ner hatamid*'i yani sonsuz ışığı temsil etmektedir.⁶⁰⁸ Diğer şamdanlar hiçbir zaman söndürülmeyen bu şamdanın ateşi ile yakılır. Burada Şamaş adı verilen bu şamdan bir nevi inanırları aydınlatan güneş gibi görülmektedir. Işığı hiçbir zaman sönmeyen güneş gibi bu şamdanın da hiçbir zaman sönmemesi gerekmektedir. Rivayete göre şamdanın bütün özellikleri Yahve tarafından Musa'ya bildirilmiş olup Musa tarafından ilâhi vahye uygun olarak zanaatçı Betsalel'e yaptırılmıştır.⁶⁰⁹

Saf altından bir kandillik/şamdan yap. Ayağı, gövdesi dövme altın olsun. Çanak, tomurcuk ve çiçek motifleri kendinden olsun. Kandillik üç kolu bir yanda, üç kolu öteki yanda olmak üzere altı kollu olacak. Her kolda badem çiçeğini andıran üç çanak, tomurcuk ve çiçek motifi bulunacak. Altı kol da aynı olacak. Kandilliğin gövdesinde badem çiçeğini andıran dört çanak, tomurcuk ve çiçek motifi olacak. Kandillikten yükselen ilk iki kolun, ikinci iki kolun, üçüncü iki kolun altında kendinden birer tomurcuk bulunacak. Toplam altı kol olacak. Tomurcukları, kolları tek parça olan kandillik saf dövme altından olacak. “Kandillik için yedi kandil yap; kandiller karşısını aydınlatacak biçimde yerleştirilsin. Fitol maşaları, tablaları saf altından olacak. Bütün takımları dahil

⁶⁰⁶ Menoradan ilk olarak Eski Ahit Çıkış (25:31-40) kitabında bahsedilmiştir, buna göre lambanın tasarımı Sina Dağı'nda Musa'ya Yahve tarafından verilmiştir.

⁶⁰⁷ <https://www.britannica.com/topic/menorah> ET 26/03/2022.

⁶⁰⁸ Bkz. Adam, “Yahudilik”, 98. Ayrıca bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sinagog> ET 15/07/2022.

⁶⁰⁹ Çıkış 31:6; <https://www.britannica.com/topic/menorah> ET 22/07/2022.

kandilliğe bir talant saf altın harcanacak. Her şeyi sana dağda gösterilen örneğe göre yapmaya dikkat et.⁶¹⁰

Söz konusu Eski Ahit pasajlarından anlaşıldığı kadarıyla şamdanın yapımı bilhassa önemsenmiş ve kutsal ışığı yani Yahve'yi temsilen ortasındaki ateşin hiçbir zaman söndürülmemesi emredilmiştir. Şemeş adı verilen bu şamdanın ateşine son derece önem verilmesi, onun adaleti sağlayan güneş tanrısının ışığı ile benzer kılmaktadır. Adaletin⁶¹¹ ve aydınlığın daim olması adına, Yahve'nin ışığını sembolize eden yedi kolu şamdanın ateşi asla söndürülmez, hatta Mabel'in tahribine kadar hiç söndürülmemiştir. Her sinagogda ne yedi koldan az ne de yedi koldan fazla olmak üzere bir veya iki tane Menorah mutlaka bulunur. Yahudilere göre sembolik olarak altı kolu altı günde evrenin yaratılması, ortadaki yedinci kolu ise sebtı sembolize eder.⁶¹²

Dini bağlamda oldukça önemli görülen Menora'nın Yahve tarafından bildirilmesinin yanında ortasındaki şamdanın Şemeş adıyla sonsuz ışığı ve güneşi temsil etmesi bir nevi Yahve'nin solarizasyonu ile izah edilmiştir. Çünkü buradaki Şemeş etrafındaki şamdanlara kendi ışığından veren ve onları daima aydınlatan bir enerji kaynağı, tanrısal bir güç gibi düşünülmektedir. Bu yanıyla inanırlarını aydınlatan Yahve'yi temsilen güneş benzetmesini akla getirmektedir.

1.2. Yahudi Geleneğinde Ay Kültü

Yahudi geleneğinde, ay veya ay tanrısı için kullanılan Yareah “יָרֵחַ” İbranice kelime, Eski Ahit'te 28 defa geçmektedir.⁶¹³ Yareah kelimesi zaman veya takvim anlamında kullanılan ay kavramından gelmektedir. Bu kelimenin kökeni erken dönem

---

⁶¹⁰ Çıkış 25:31-40

⁶¹¹ Burada adaletin Yahve'ye atfedilmiş olması Mezopotamya geleneğinde Şamaş'ın adalet tanrısı olması ile paralellik arz etmektedir.

⁶¹² Galip Atasagun, *İlahi dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) dini semboller* (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2002), 35.

⁶¹³ Schmidt, “Moon”, 585.

İbranice yazıtlarda da kanıtlanmıştır. YRH kelimesinin etimolojisine bakıldığında İbranice “seyahat etmek” anlamına gelen ‘RH fiilinden türetildiği anlaşılmaktadır. Ay kelimesi bu fiilin isim hali Y/WRH ile ilişkilendirilmiştir.⁶¹⁴ Burada muhtemelen ayın gökyüzündeki hareketi ve 30 günlük süre zarfında sürekli şekil değiştirmesi etkili olmuştur. Gündüz vakti yeraltı diyarına inen, gece vakti gökyüzüne çıkan ve kesintisiz bir biçimde bu seyahatini sürdüren bir tanrı, tanrısal güç olarak tasavvur edilmiş olmalıdır. Diğer semitik dillerde bu kelimenin kök harfleri değişmemektedir.⁶¹⁵ Akadca *ARHU* kelimesi ayı, yeni ay gününü veya takvim anlamında kullanılan ayı ifade etmektedir. Ancak Akad dilinde bu kelime nadiren ayı belirtir çoğunlukla takvim anlamına gelmektedir. Ayrıca, “yeni ay günü” daha çok İbranicedeki *hodes* kelimesine karşılık gelmektedir. Ugaritçe *YRH* ay takvimini, ayı veya ay tanrısı *Yarikh*’i işaret edebilir. Aynı dil ailesine mensup diğer dillerden Fenikçe’de *YRH*; (ay, Ay tanrısı [?] veya ay takvimi), Aramice’de *YRH*; (ay veya ay takvimi), Etiyopya dilinde *WRH* (ay veya ay takvimi) şeklinde geçmektedir.⁶¹⁶

Güneşe ve aya tapınmanın İbrahim aracılığıyla İbranilere geçmiş olabileceğini düşünmek biraz zorlama olsa da “Midraş, İbrahim’in gençlik döneminde hem güneşi hem de ayı olası tanrılar olarak kabul ettiğini kaydeder”.⁶¹⁷ Dolayısıyla bu ifadeler dikkate değerdir. Söz konusu argümanlar genel anlamda kabul edilse dahi İsrail’in tarihinde Mezopotamya etkisinin olduğuna işaret etmektedir. “İncil dışı kaynaklardan doğrulandığı üzere güneşe tapınma [sürgün sonrası] Filistinli Yahudiler arasında en yaygın pagan kültürlerinden biri olmaya devam etmiştir”.⁶¹⁸

---

⁶¹⁴ Stol, “Sin”.

⁶¹⁵ Schmidt, “Moon”, 584-585.

⁶¹⁶ Lepinski, “Shemesh”, 586.

⁶¹⁷ Fred Blumenthal, “From Noah to Abraham: The Onomastics of the Period”, *Jewish Bible Quarterly* 41 4 (2013), 253.

⁶¹⁸ Beth-Shemesh (‘Güneş Tapınağı’), Ir-Shemesh (‘Güneş Şehri’) ve kesinlikle bir En-Shemesh (‘Güneş Pınarı’) olarak adlandırılan üç kasabanın gösterdiği gibi, Filistin’de güneşe tapınma İsraililerin istilasından önce iyice yerleşmişti. Smith - Cohen, *Studies in the Cult of Yahweh*, 204; Schmidt, “Moon”, 588-590.

Tevrat'tan geçen Patriarkların isimlerinin Sin kültüründe yaygın isimler olması⁶¹⁹, koşer hayvanların Sin kültüründe de önemli olması⁶²⁰ veya Yakub'un 12 oğlunun Harranilerdeki burç tasnifine uyması gibi gerekçeler Yahudiliğin başlangıcının bu kültürle ilişkilendirmesine yol açmıştır.⁶²¹ Yahudi geleneğinin ilk dönemlerinde temel kaideleri oluşturan bu olguların Sin kültüründen alındığı fikri bulunmaktadır. Bu görüşü temellendirmek güç olsa da temas edilen benzerlikler ve öne sürülen argümanlar bölgede yaygın olan ay kültürü de göz önüne alındığında anlam kazanmaktadır. Eski Ahit'te yer alan kimi pasajlar ve kullanılan isimlerin benzerlikleri değerlendirildiğinde ay tanrısı inancının Yahudi dinine etki ettiği ve/veya bir şekilde yansıdığı görüşü sağlam bir zemine oturmaktadır. Bilhassa ay kültüründe kralların yerine vekil kral atanmasına neden olacak kadar önemsenen ay tutulması⁶²² dönemlerine dair yazılmış bazı Akadca yazıtların Eski Ahit'in oniki küçük peygamber tarafından yazıldığı bilinen bölümlerinde yer alan bazı pasajların paralel oluşu bu bağlamda değerlendirilebilir.

1.2.1 Eski Ahit'te Yareah

Eski Ahit'te bir gök cismi ya da güneş tanrısının adı olarak geçen Şamaş gibi ay ve ay tanrısının adı da sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak ay tanrısının Mezopotamya inanışlarındaki adı Sin veya Suen şeklinde bir ifade yer almaz. Bunun yerine ayın İbranice adı *Yareah* **הַיָּרֵחַ** ve ay tanrısının adı *Yarikh* adına rastlanmaktadır. Eski Ahit'te Şamaş kadar olmasa da kimi zaman bir ay kültürünün izlerini taşı *Yareah* kelimesi sıklıkla geçmektedir. Kelimenin bir diğer versiyonu olan *Yerah*, takvim anlamında kullanılan 'ay'dan türetilmiş olup aynı zamanda erken dönem İbranice yazıtlarda da bu haliyle yer edinmiştir. YRH kök harflerinden oluşan bu kelimenin etimolojisine bakıldığında,

---

⁶¹⁹ Mesela Terah (ay), laban/lavan, lebana ("beyaz", ayın bir başka adı) bkz. Karel van der Toorn, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999), "Laban", 498; Schmidt, "Moon", 586.

⁶²⁰ Toynaklı hayvanların toynağı, ayın sembolü olarak görülmekteydi.

⁶²¹ Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", 122.

⁶²² Böyle tutulma dönemlerinde kralın ölebileceği, tufan gibi çeşitli felaketlerin ülkeyi yıkacağı inancı bulunmaktaydı. Bkz. SAA 08 004, r 14.

Semitik Y/WRH, ‘ay’ ile belirsiz bir şekilde ilişkilendirilirken İbranice’de ise “seyahat anlamına” gelen ‘RH, fiili ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Muhtemelen ayın gök yüzündeki hareketleri ve sürekli değişen fazları bu durumda etkili olmalıdır. Akadca *arhu* (Babil dilinde *arhu*, Asur dilinde *urhu*) kelimesi ayı, yeni ay gününü veya takvimsel ayı belirtebilir, fakat takvim anlamındaki aya işaret eder. Ayrıca, “yeni ay günü” anlamı daha çok İbrani *hodes*’ine karşılık gelir. Ugaritçe YRH takvim anlamındaki ayı, ayın kendisini veya ay tanrısı Yarikh’i ifade edebilmekteydi. Diğer dillerde bakıldığında Fenikçe ve Aramca YRH; (ay veya göksel cisim anlamında ay), Etiyopya dilinde WRH (ay veya göksel cisim anlamında ay) şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶²³ Bunların çoğunda Şamaş ile bir arada kullanıldığı, Yareah’ın gezegensel tarafının yanı sıra bir tapım nesnesi olarak da geçtiği aşikardır. Ayrıca *Beth Yareah*⁶²⁴ şeklinde bir ay tapınağı olarak yer aldığı pasajlar da bir ay kültü izlerini teyit etmektedir.⁶²⁵

Eski Ahit’te ay tanrısı inancına dair bilgi edindiğimiz bir diğer pasaj ise İbrahim peygamberin babası ve atalarının taptığı diğer tanrıların bahsi geçen Yeşu 24:2 bölümüdür.⁶²⁶ Bu bölümde her ne kadar doğrudan ay tanrısına atıf bulunmasa da bahsi geçen dönemde İbrahim peygamber ve ailesinin yaşamış olduğu Ur şehrinde ve daha sonra göç ettikleri Harran’da ay tanrısı Sin’e tapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu pasajda bahsi geçen astral tanrının ay tanrısı olduğu açıktır. Eski Ahit’te Yareah kelimesinin çoğunlukla göksel bir cisim olarak ayı ifade ettiği açıktır. Buna örnek olarak Yoel 2:31⁶²⁷ pasajı gösterilebilir.

---

⁶²³ Stol, “Sin”, 585-86.

⁶²⁴ Beth-Yareah hakkında detaylı bilgi için bkz. Mazar, *Archaeology of the Land of the Bible 10,000-586 B.C.E.*, 127-129; Ben-Tor, *The Archaeology of Ancient Israel*, 105, 109, 110.

⁶²⁵ <https://www.britannica.com/place/Beth-Yerah> ET 06/04/2022.

⁶²⁶ “Yeşu bütün halka, İsrail’in Tanrısı RAB şöyle diyor diye söze başladı, İbrahim’in ve Nahor’un babası Terah ve öbür atalarınız eski çağlarda Fırat Irmağı’nın ötesinde yaşar, başka ilahlara kulluk ederlerdi.”

⁶²⁷ “Rab’bin büyük ve korkunç günü gelmeden önce güneş karanlığa gömülecek, ay kana bulanacak.”

Yareah kelimesinin geçtiği Eski Ahit pasajların 24 örneğinde ve birkaç Yahudi apokrif eserde sıklıkla Şemeş/Şamaş ('güneş' veya 'Güneş tanrısı' anlamında) ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Yareah okumasının tartışıldığı tek kutsal kitap metni, Yasanın Tekrarı 33:14⁶²⁸ pasajıdır. Bu pasajda, “yerahim’in gezegen anlamında ay mı yoksa zamansal anlamda ay mı ifade ettiği belirsiz olmakla birlikte Şemeş’in meyveleri” anlamına gelmektedir. Bu pasajda çoğul bir kelime olarak “*yerahim* değerli ürün” kavramı, “Şemeş’in değerli meyveleri” kavramıyla paralellik göstermektedir. Bu paralellik Sin için kullanılan “kendi kendine büyüyen bir meyve” (*enbu ša ina ramanišu ibbanu*)⁶²⁹ tabiri ile örtüşmektedir. Ay ve güneşin meyvelerin olgunlaşma sürecindeki etkileri muhtemelen bu ikili için meyve benzetmesinin kullanılmasına sebep olmuştur. Kısacası burada yer alan “güneşin ve ayın meyveleri” ifadelerinin benzer şekilde Sin ve Şamaş için de kullanılması, bu iki tanrının evrensel döngüdeki işleyişi ve bereketi temsil eden yönleri onların olgunlaştıran⁶³⁰ yönüne atıf niteliğinde olup benzer şekilde Yahve için de kullanılması bir paralelliğe işaret etmektedir.

Yerahim kelimesinin bazen de yıldız *kokabim*, takımyıldızları *mazzalot* veya cennetin ev sahipleri *seba’ haşşamayim* gibi diğer astral kavramlarla bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimenin eş anlamlısı olarak dolunay *kese’* (Mezmurlar 81:4, Süleyman’ın Özdeyişleri 7:20 ve Eyüp 26:9) ve dişil bir isim olarak *lebima/lebana* ay veya “beyaz bayan”⁶³¹ şeklinde daima güneş ile ilişkili görülmüştür.⁶³²

Bu pasajdaki “Ay yüzü kızaracak, güneş utanacak” ibaresi Yahve tarafından yaratılmış bu en görkemli ışık kaynaklarının onun huzurunda, görkemi karşısında sönükleşeceğini, ayın utançtan kızaracağı, güneşin solacağını ifade ederken bir nevi bir

⁶²⁸ “Ve güneşin getirdiği değerli meyveler için ve ayın çıkardığı değerli şeyler için...”

⁶²⁹ Furlani, *La religione babilonese-assira*, 1/155.

⁶³⁰ Bkz. 1.2.3. “*Bereket Tanrısı*” başlıklı bölüm.

⁶³¹ Schmidt, “Moon”, 586; Demirci, “Antik Urfa’da Sin Kültü”, 122.

⁶³² Bkz. Yeşaya 24:23 ve 30:26 “Ayın (hal-lə-bā-nāh), yüzü kızaracak, güneş utanacak. Çünkü Her Şeye Egemen Yahve Siyon Dağı’nda, Yeruşalim’de krallık edecek. Halkın ileri gelenleri O’nun yüceliğini görecek.”

karşılaştırma yapmaktadır.⁶³³ Böylece kimi zaman aya ve güneşe tapan insanlara⁶³⁴ aslında bu ikilinin ondan daha düşük seviyede buldukları ve onun tarafından yaratılmış ışık kaynakları olduğu ifade edilmektedir.

Eski Ahit'te ay tanrısı Yareah'ın adının geçtiği üç pasaj aya tapmanın yasaklanmasıyla ilgilidir.⁶³⁵ Bu metinlerde ve yasaya aykırı yönelimli bir kehanet metninde yasaklar net bir biçimde ifade edilmiştir.⁶³⁶ Sürgün öncesi dönemin sonlarına ait bu pasajları incelendiğinde birbiriyle paralel oldukları ve ay tanrısı tapımına doğrudan atıf niteliği taşıdıkları tespit edilebilmektedir.

Eski Ahit uzmanları genellikle Yaratılış Birinci bölümün antik Yakın Doğu putperestliğine karşı bir polemik olarak yorumlamışlardır. Bu yorumlarda en yaygın argüman güneş ve ayın “Yahve tarafından yaratılmış” olduğu yönündedir. Güneş ve ayın isimlendirilmemiş olması, “daha büyük ışık” ve “daha az ışık” şeklinde adlandırılmaları, sıradan Eski Ahit okurlarına pek bir şey ifade etmeyebilir. Fakat Simkins'e göre güneş ve ay için kullanılan İbranice kelimeler bilinen tanrıların isimleri olduğu için Tanrı'nın diğer tanrıları yarattığı imasını taşımaktadır.⁶³⁷ Tanrı'nın önce yaşam alanını (ışığı, gökyüzünü/denizleri, kara/bitki örtüsünü) o ortamda yaşayacak varlıklardan (güneş/ay, deniz hayvanları, kara hayvanları/insanlardan) önce yarattığı bir paradigma mevcuttur. Simkins'e göre bu paradigmada güneş ve ay, tıpkı hayvanlar, balıklar ve hatta insanlar gibi yaratılmış varlıklar olarak sunulur. Dolayısıyla Eski Ahit'te ister tanrı adı olarak ister

---

⁶³³ Ellicott, *Ellicott's Bible Commentary*, 2/50-90.

⁶³⁴ Bkz. Yasanın Tekrarı 4:19 ve 17:3 “Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları –gök cisimlerini– görünce sakın aldanmayın; eğilip onlara tapmayın. Tanrınız RAB bunları göğün altındaki halklara pay olarak vermiştir.” “... ve buyruklarına aykırı olarak gidip başka ilahlara tapar, onların, güneşin, ayın ya da gök cisimlerinin önünde eğilirse” 2. Krallar 23:5 “Yahuda krallarının kentlerde ve Yeruşalim'in çevresindeki tapınma yerlerinde buhur yakınlar diye atamış olduğu putperest kâhinleri, Baal'a, güneşe, aya, takımyıldızlara –bütün gök cisimlerine– buhur yakanları ortadan kaldırdı.” Yeremya 8:2 “Toplanmayacak, gömülmeyecek kemikler, toprağın üzerinde gübre gibi olacaklar. Yeruşalim halkının sevdiği, kulluk ettiği, izlediği, danıştığı, taptığı güneşin, ayın, gök cisimlerinin önüne serilecekler.”

⁶³⁵ Bkz. Önceki dipnot.

⁶³⁶ Schmidt, “Moon”, 590.

⁶³⁷ Ronald Simkins, *Creator and Creation: Nature in the Worldview of Ancient Israel* (Peabody: Hendrickson, 1994), 196-197.

gökcismi olarak geçsin güneş ve ay Yahve tarafından yaratılmış olduğu düşünülmekte ve bunlar onun hakimiyeti altında tasavvur edilmektedir.

Ay tanrısının Yahvist kehanet ve astrolojinin çeşitli biçimlerindeki önemli rolü, diğer İncil pasajlarında vurgulanmaktadır. Mezmurlar 121:6 pasajında belirtildiği gibi, bazı Yahvist çevrelerinde Ay-tanrısı, parlaklığı kurbanlarını mahvedebilecek ve bir kişiyi “deli” edebilecek bir kehanet tanrısı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ay tanrısına atfedilen kehanet tanrısı olma sıfatının Mezopotamya inanışlarındaki ay tanrısı anlayışıyla paralellik gösterdiği dikkate alınmalıdır. Aslında, bazı Yahvistler tarafından kabul edilemez gibi görülen bu dini uygulamalar, yeni ay bayramlarına bağlanışında bazı peygamberlerin onları mahkûm etmekten çekinmediği görülür.⁶³⁸

2. Krallar 21:3⁶³⁹ ve 2. Krallar 23:5⁶⁴⁰ pasajlarında Cennetin ev sahibi olarak güneş, ay ve gezegenlere atıfta bulunulan ifadelerle, İsrail kralı Manaşe'nin senkretik din anlayışının delili olarak göstermekte ve tapınağa güneş ve ay tanrıalarının tasvirlerini soktuğunu aktarmaktadır. Söz konusu tasvirler ve idoller ay tanrısının Yahudi inanışlarına ve tapınaklarına ne şekilde girdiği hakkında bilgi içermektedir. Keza bu göksel tanrılara yapılan ayinler sırasında buhur yakılması muhtemelen Yahudi ve Hristiyan geleneklerine ait ritüellere de yansımış olmalıdır.⁶⁴¹

Bir diğer kitabi delil, Klasik İbranice'deki Yahve isimleri, eski İsrail'in Yahve sembolizmini formüle etmede ay tasvirlerinin oynadığı kesin role işaret etmektedir.

---

⁶³⁸ Bkz. Amos 8:5 “Yeni Ay Töreni geçse de tahılıımızı satsak, Şabat Günü geçse de buğdayımızı satışı çıkarsak. Ölçeği azaltıp fiyatı yükseltsek, Hileli tartı kullanıp.”; Hoşea 2:11 “Bütün sevincine, bayramlarına, Yeni Ay törenlerine, Şabat günlerine, Dinsel bayramlarının tümüne son vereceğim.”; Yeşaya 1:13 “Anlamsız sunular getirmeyin artık. Buhurdan öğreniyorum. Kötülük dolu törenlere, Yeni Ay, Şabat Günü kutlamalarına Ve düzenlediğiniz toplantılara dayanamıyorum.”

⁶³⁹ “Babası Hizkiya'nın yok ettiği puta tapılan yerleri yeniden yaptırdı. İsrail Kralı Ahav gibi, Baal için sunaklar kurdu, Aşera putu yaptı. Gök cisimlerine taparak onlara kulluk etti”

⁶⁴⁰ “Yahuda krallarının kentlerde ve Yeruşalim'in çevresindeki tapınma yerlerinde buhur yakınlar diye atamış olduğu putperest kâhinleri, Baal'a, güneşe, aya, takımyıldızlara –bütün gök cisimlerine– buhur yakanları ortadan kaldırdı.”

⁶⁴¹ Yahudi ve Hristiyan geleneklerinde ayin sırasında yakılan buhur ayinsel bir anlam taşımaktan ziyade eski geleneklerden alınmıştır. 1. Kronikler 28:18. Bkz. Wiggins, “Yahweh: The God of Sun?”, 102.

YHWZRH, “Yahve’nin parlaması” (ZRH “yüksel, parılda”), NRYHW “Yahve’nin lambası” (karşılaştırma başvuru *ner* “lamba”) veya ‘RYHW “Yahve’nin ışığı” (WR “olmak parlak”), orijinal olarak (Güneş tanrısından ziyade) Ay tanrısından yayıldığı düşünülen aydınlanma veya ışığa atıfta bulunabilir.⁶⁴²

Ay tanrısının bazı özelliklerinin Yahve’ye aktarıldığı ve ayın Yahve tarafından yaratılan, kontrol edilen bir nesne olarak anıldığı Eski Ahit pasajları⁶⁴³ açıkça bir benzerliğe işaret sayılmaktadır. Aynı şekilde birtakım yasakların konulması, aya saygıyla yapılan ritüellerin dini doğasına işaret etmekle kalmayıp onun bu din üzerindeki etki ve yansımalarını gösteren birer kanıt niteliğindedir. Ay kültüne ait idollerin yakılması, mabette onun için icra edilen ritüellerin yasaklanması bu tanrıya ibadet edildiğini kanıtlamanın yanı sıra külte dair uygulamalar hakkında bilgi de sağlamaktadır.

Sin kültüründe ay tutulmalarının bilhassa önemli görüldüğü ve tutulma dönemlerinin dikkatle hesaplanması kötü kehanetleri engelleme amacı gütmektedir. Bu yüzden antik dönem Mezopotamya insanları tutulma dönemlerinde bazı özel ritüeller uygulamaktaydı.⁶⁴⁴ Benzer uygulamaların Eski Ahit’te de yer aldığı görülmektedir. Oniki küçük peygamber tarafından yazıldığı bilinen bölümlerden Yoel 2 ay tutulmasını anlatan ifadelerde toplumun Yahve tarafından cezalandırılacağı konusunda açık bir uyarı niteliğindedir.

Yoel 2:10⁶⁴⁵ pasajı ile yine aynı bölümün 31. pasajında ay ve güneş tutulmaları, Yahve’nin insanları cezalandırmak maksadıyla yaptığı ve çeşitli felaketlere sebep olan bir doğa olayı şeklinde izah edilmiştir. Bu satırlar bir nevi Mezopotamya’nın ay inancında tanrılara karşı gelen kral ve toplumların ay tutulması ile cezalandırdığı fikriyle

---

⁶⁴² Lepinski, “Shemesh”, 588.

⁶⁴³ Yeşaya 24:23; Yasanın Tekrarı 4:19-17:3 vd.

⁶⁴⁴ Bkz 1.4. *Ay ve Güneş Tutulmaları* isimli bölüm.

⁶⁴⁵ “Yeryüzü önlerinde sarsılıyor, Gökyüzü titriyor; Güneş ve ay kararıyor, Yıldızların parıltısı görünmez oluyor.”

paralellik arz etmektedir. Aşağıda bir örneği verilen Aşurbanipal kütüphanesindeki bazı Akadca metinler ile karşılaştırıldığında bu durum açık bir şekilde kendini göstermektedir.

Akrep ve yıldızlara dua başlığıyla bilinen metnin 8:40 bölümünde yer alan satırlar şöyledir:

27) ina lumun attalî Sîn ša ina araḥ annanna ūmi annanna [iššakna]

28) lumun idāti ittāti lemnēti lā tābāti ša ina ēkallīya u m[ātīya ibšâ]

29) ana šuāti ašhurki alsiki e[šte' 'ēki]⁶⁴⁶

Benzer şekilde Tanrı Nabu'ya atfen yazılmış 9:7 numaralı duada ay tutulması esnasında yaşanan olumsuzluklara değilmektedir.

14 [ina lumun attalî Sîn ša ina araḥ annanna] ūmi annanna iššakna

[lumun idāti ittāti lemnēti lā tābāti ša ina ē]kallīya u mātīya ibšâ⁶⁴⁷

Amos 8:9⁶⁴⁸, Zekeriya 14:6-7⁶⁴⁹ ve Yeremye 15:9⁶⁵⁰ pasajlarında yukarıdaki örnek olarak verilen Akadca yazıtlarla paralel bir anlayışın bulunduğu tutulma vakaları söz konusu edilmiştir. Bilhassa Yeremya (MÖ 650-570) ve Zekeriya (MÖ 520-518) yazıldıkları dönemde İsrail Kralı olan Maneşa (MÖ 687-643) ve oğlu Amon'un eski çok tanrılı inanişe dönmüş oldukları yönündeki Eski Ahit pasajları bu durumu desteklemektedir. 2. Krallar 21:3'te yer alan ifadeler kral Maneşa'nın tapınağa Aşera ve Baal'e ait idolleri sokup bunlara ibadet etmesi; aya ve güneşe tapındığı yönündeki ifadeler

⁶⁴⁶ Tercüme: N.N. ayında, N.N. gününde [benim] başıma gelen ay tutulmasının işaret ettiği kötülükle ilgili olarak, kötülüğün sarayımda ve odamda [gerçekleşen] olumsuz işaretler (ve) alametleri nedeniyle sana döndüm, sana yalvarıyorum, [seni anmaya] devam ediyorum! Metnin İngilizce tercümesi için bkz. Tzvi Abusch - Daniel Schwemer, *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals* (Leiden, Boston: Brill, 2016), 2/307.

⁶⁴⁷ Tercüme: [N.N. ayında] başıma gelen ay tutulmasının işaret ettiği kötülük nedeniyle, N.N. günde kara [bela] kötülüğü ve sarayımda ve [içinde] meydana gelen olumsuz işaretler (ve) alametler... Metnin İngilizce tercümesi için bkz. Abusch - Schwemer, *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals*, 2/347.

⁶⁴⁸ "O gün diyor Egemen RAB, Öğleyin güneşi batıracağım, Güpegündüz yeryüzünü karartacağım."

⁶⁴⁹ O gün ışık olmayacak, ışık veren cisimler kararacak. Özel bir gün, yalnız RAB'bin bildiği bir gün olacak. Gece de gündüz de olmayacak. Gece aydınlık olacak.

⁶⁵⁰ Yedi çocuklu kadın bayılıp son soluğunu verecek; daha gündüzken güneşi batacak, utandırılıp alçaltılacak. Sağ kalanları düşmanlarının önünde kılıca teslim edeceğim." Böyle diyor RAB.

bir nevi eski çok tanrılı anlayışa geri dönüşün kanıtıdır. Ay tutulmasının doğrudan ay kültü ile ilişkili bir durum olduğu göz önüne alındığında Akadca yazıtlar ile Eski Ahit arasındaki söz konusu paralellikleri ay tanrısının bir etkisi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Kısacası, eski Mezopotamya dinlerinin tarihinde yaygın olan ay tanrısının Yahudi geleneğinde varlığı Eski Ahit özelinde kanıtlanmaktadır. Söz konusu pasajlar Yahudiler arasında aya tapmanın var olduğunu göstermenin yanı sıra bu tapıma dair dinsel, rituel, pratik uygulamalar hakkında önemli oranda bilgi sağlamaktadır. Bu geleneklerin eski Levanten kültürleri üzerindeki daimî etkisi, eski İsrail'deki ay dinini takip etmek için gerekli olan sosyo-tarihsel bağlamı sağlamaktadır. Ayrıca bu inancın güneş inancı ile ilişkisi değerlendirildiğinde ikili bir anlayışın varlığına da işaret eder.

Yeşaya 30:26'da⁶⁵¹ yer alan *lebana* kelimesi ayın güneş gibi parladığı haline atıf niteliğinde olup güneş ile bir arada kullanılmıştır. Bu pasajlar güneş ve ayın birlikte üstlendiği aydınlatma görevine dikkat çekmekle kalmayıp ikisi arasında bu görevin pay edildiğini de göstermektedir.

Bunların yanısıra *Yareah*'ın Eski Ahit'te yer aldığı pasajlar arasında ay tanrısına yapılan ibadetler hakkında bilgi edinmek de mümkündür. Ancak bunların çoğunlukla ay kültüne ve ibadetlerine dair yasakları içerdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Eyüp 31:26-28 bölümlerinde ay ibadetine karşı yasakların söz konusu edildiği ve Yahve'nin ay üzerindeki üstünlüğünü öven diğer pasajların özellikle ay kültürünü küçümseme amaçlı yazıldığı konusunu güçlendirmektedir.

---

⁶⁵¹ “Rab halkının kırıklarını sardığı, Vuruşuyla açtığı yaraları iyileştirdiği gün, Ay (lebana) güneş gibi parlayacak, Güneş yedi kat, yedi günün toplam parlaklığı kadar parlak olacak.”

Eyüp 31:26-28⁶⁵² pasajlarından anlaşılacağı üzere parlaklığı ve gökyüzündeki diğer gökcisimlerine göre daha büyük olmasından etkilenerek ay ve güneşe iman eden birinin suçlu sayılacağı görüşü açıkça ifade edilmiştir. *Yareah* (veya *Hodes*⁶⁵³) isminin geçtiği pasajların bir diğer kısmının da astrolojik olduğu saptanmıştır. Ay tanrısının Yahvist kehanet ve astrolojinin çeşitli şekillerindeki önemli rolü, bu türden pasajlarda vurgulanmaktadır. Mesela Mezmurlar 121:6’da bazı Yahvist çevrelerinde Ay-tanrısı, “parlaklığı kurbanlarını mahvedebilecek ve bir kişiyi deli edebilecek bir kehanet tanrısı” olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Hatta bazı Yahvist çevrelerce kabul edilmeyen bu dini uygulamalar yeni ay şenliklerine bağlandığında bazı peygamberlerin bunları kınadıkları görülür.⁶⁵⁴

Bu noktada Yahve’nin konumu derinlemesine incelenmelidir. Bilhassa ay tanrısının, Levant’ın erken dönem dini geleneklerinde (6. ve 8. yüzyıllar arasında) Güneş tanrısı üzerinde ara sıra egemen olduğu fikri göz önüne alındığında bu durum daha anlaşılabilir. Kitabî İbranice geleneğinde Yahve isimleri, eski İsrail’in Yahve sembolizmini formüle etmek maksadıyla ay tasvirlerinin önemli rol oynadığını göstermektedir.

İsim	Kök	Anlam
<i>Yhwzrh</i>	ZRH yüksel, parılda	Yahve’nin parlaması
Nryhw	NR lamba/kandil	Yahve’nin lambası

⁶⁵² “İşıldayan güneşe, Parıldayarak hareket eden aya bakıp da, İçimden ayartıldım, Elim onlara taptığımı gösteren bir öpücük yolladıysa, Bu da yargılanacak bir suç olurdu, Çünkü yücelerdeki Tanrı’yı yadsımış olurum.”

⁶⁵³ Amos 8:5 “Diyorsunuz ki, Yeni Ay Töreni geçse de tahılımızı satsak, Şabat Günü geçse de buğdayımızı satışa çıkarsak. Ölçeği küçültüp fiyatı yükseltsek, Hileli tartı kullanıp...”; Hoşea 2:11 “Bütün sevincine, bayramlarına, Yeni Ay törenlerine, Şabat günlerine, dinsel bayramlarının tümüne son vereceğim” ve Yeşaya 1:13 “Anlamsız sunular getirmeyin artık. Buhurdan iğreniyorum. Kötülük dolu törenlere, Yeni Ay, Şabat Günü kutlamalarına ve düzenlediğiniz toplantılara dayanamıyorum” örneklerinde Yeni Ay kavramını ifade eden Hodes ismi geçmektedir.

⁶⁵⁴ Bkz. Amos 8:5; Hoşea 2:11; Yeşaya 1:13.

'ryhw	'R / 'WR ışımak	Yahve'nin ışığı
-------	-----------------	-----------------

Tablo 1: Yahve adının aya ait sıfatlarla birleştirildiği isimler

Yhwzrh, “Yahweh’in parlaması” (ZRH yüksel, parılma), *Nryhw* “Yahveh’nin lambası” veya *'ryhw* “Yahveh’nin ışığı” (*'WR ışımak*) gibi isimler orijinal olarak (Güneş tanrısından ziyade) Ay tanrısından yayıldığı düşünülen aydınlatmaya veya ışığa atıfta bulunabilir.⁶⁵⁵ Ay tanrısı kültleri, Ay tanrısının güçlerinin Yahve’ye aktarıldığı ve Ay’ın Yahve tarafından yaratılan ve kontrol edilen bir nesne olarak tanımlandığı bazı pasajlar buna açık birer örnek olarak varsayılabilir. Ayrıca benzer biçimde bazı yasal yasaklar, aya saygıyla yapılan ritüellerin dini doğasına işaret etmektedir.

Yasanın Tekrarı kitabının yazarı, Manaşşe (MÖ 692-638) ve Amon’un (2 Krallar 21:3; 23:5) saltanatları döneminde “güneş, ay ve gezegenlerden” oluşan “göklerin ordusuna” tapınmadan söz etmektedir. 2. Krallar 21’den Manaşşe ve oğlu Amon zamanında gök tanrılarının çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu pasajları incelendiğinde dönemin insanların ve İsrail krallarının eski inanışlara döndüğü açıkça anlaşılmaktadır.

Ay ve güneşe, yıldızlara tapmanın yaygın olduğuna delil olarak gösterilebilecek 2. Krallar 21:3-5 pasajlarına ait söz konusu satırlar, Yahudi geleneğinde zaman zaman eski inanışlara dönüş olduğunu göstermektedir. Bu durum Yahve ile ay, güneş gibi tanrılar arasında bir mücadele olduğu düşüncesini de akla getirmektedir. Dahası bu tanrılara inananların uyarıldığı sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yasanın tekrarı 4:19⁶⁵⁶ ve 17:3⁶⁵⁷ pasajları açıkça güneş ve aya tapan insanların var olduğunu kanıtlamakta ve bunların Yahve tarafından cezalandırılacağını belirtmektedir. Bu durum Yahve’nin

⁶⁵⁵ Schmidt, “Moon”, 588.

⁶⁵⁶ “Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları -bütün gök cisimlerini- görünce sakın aldanmayın; eğilip onlara tapmayın. Tanrınız RAB bunları göğün altındaki bütün halklara pay olarak vermiştir.”

⁶⁵⁷ “...ve gidip başka ilâhlara yahut güneşe yahut aya yahut bütün gökler ordusuna kulluk ve onlara secde etmişse (ki onu ben emretmedim).”

dönem dönem eski inanışlara dönen Yahudileri cezalandıracağıının delili olmakla birlikte onun ay ve güneş tanrılarına karşı üstünlük mücadelesinin de birer göstergesidir.

Söz konusu pasajlarda adı geçen ay kavramı *Yareah*, doğrudan ay tanrısı Sin'e bir atıf olmamakla birlikte dönemin İsrail topraklarında yaygın olan ay kültüne dair izler taşımaktadır. Bunların bazıları doğrudan ay tanrısına tapımın eleştirildiği, Yahve'nin ondan ve diğer tanrılardan üstün olduğu yönünde ifadeler taşımaktadır. Bu ifadeler Yahudi kutsal kitaplarında ay kültüne dair izlerin yer aldığına kanıt olmasının yanı sıra bu külte dair çeşitli bilgiler aktarmaktadır. Reuss'un altını çizdiği üzere Antik İsrail'de Kenan ülkesinin bilinen tanrıları çeşitli biçimlerde Yahudi geleneğine yansımıştır. Dahası kendisi bu tanrılar arasında bir düal yapı olduğuna vurgu yapmaktadır.⁶⁵⁸

1.3. Yahudilikte Güneş ve Ay Düalitesi

Eski Ahit uzmanı Eduard Reuss, Antik İsrail tarihinde bilhassa çok tanrılı dinlerin etkisini gösteren bazı hususlara dikkat çekmektedir. Ona göre Kenan topraklarındaki pek çok yer adı pagan inancının varlığına delil olmakla kalmaz aynı zamanda yeni göç eden nüfusun buna doğrudan katılımı neticesinde oluşan antik literatürün hemen hemen her safhasında yer aldığını da göstermektedir.⁶⁵⁹ Ancak söz konusu literatürde doğa güçlerinin tanrılaştırılması söz konusu olduğunda Yunandakine benzer bir çoktanrılı anlayış kastedilmemektedir. Semitik çoktanrılı anlayışın temeli çok daha basittir. Aslında doğal yaşamda bir erkek ve bir dişi ilkenin karşıtlığına, yani bir tür fiziksel ya da cinsel düalizme, üreme ve doğurganlığa dayanmaktadır. Güneş ve ay, olduğu gibi, bu fikrin somutlaşmış halleri ya da doğal sürecin kaynakları olarak önem taşımaktadır. Güneş ve

---

⁶⁵⁸ Reuss, *Die Geschichte der Heiligen Schriften Alten Testaments*, 41-42.

⁶⁵⁹ Reuss, *Die Geschichte der Heiligen Schriften Alten Testaments*, 41.

ay tanrılarının, tek tek kabileler arasında farklı isimlerle bilinmesi⁶⁶⁰ ya da mevsimlere göre veya doğayla olan ilişki biçimlerine göre isimlerinin değişmesi (çok sayıda Baal, Adon, Molech, Milkom-Astarte, Aşera vb. isimlerde tanrıların bulunması) bunların farklı tanrılar olduğu fikrine yol açmamalıdır çünkü bu farklı kült biçimleriyle bağlantılıdır. Bu iki karşıt prensibin yakın oldukları argümanı, çok yaygın bir şekilde isimlerinin birlikte kullanılmasından ötürü de kuvvetlenmektedir. Hakimler 2:13⁶⁶¹, 3:7⁶⁶², 1 Samuel 7:4⁶⁶³, 12:10⁶⁶⁴ buna örnek teşkil eden Eski Ahit pasajlarından sadece birkaçıdır.⁶⁶⁵ Bu pasajlarda Baal ve Aşera'nın adının daima birlikte yer edinmesi, birbirini tamamlayan iki zıt prensibin yani tanrı ve tanrıçanın arasındaki düal yapıya dikkat çekmekte ve Yahudi geleneğinde düal yapının Mezopotamya'dakine benzer şekilde yer edindiğini göstermektedir.

Reuss, Yahudi yazarların tanrıların kendileri için olduğu kadar onlara ait semboller için de aynı isimleri kullandıklarının (1. Krallar 15:13 ile 2. Krallar 17:16 ile karşılaştırınız) altını çizmektedir. Neticede o, bu düalist ilkenin yanı sıra diğer gök cisimlerinin tapım gördüğü putperest inanışların Yahudi geleneğine nüfuz ettiğinin Eski Ahit'te (Yasanın Tekrarı 4, 19; 17, 3; 2 Kr. 17, 16; 23, 5 vs.) kanıtlandığı görüşünü savunmaktadır.⁶⁶⁶

---

⁶⁶⁰ Hakimler 10:6. "İsrailliler yine RAB'bin gözünde kötü olanı yaptılar; Baallar'a, Aştoretler'e, Aram, Sayda, Moav, Ammon ve Filistin ilahlarına kulluk ettiler. RAB'bi terk ettiler, O'na kulluk etmediler." Bu pasajda Baal ve Aşera'nın diğer kabilelerdeki tapımlarına dikkat çekildiği görülmektedir.

⁶⁶¹ "Çünkü RAB'bi terk edip Baal'a ve Aştoretlere tapıldılar."

⁶⁶² "Rabbin gözünde kötü olanı yapan İsrailliler Tanrıları Rabbi unutup Baallar'a ve Aşera putlarına tapıldılar."

⁶⁶³ "Bunun üzerine İsrailliler Baal'ın ve Aştoret'in putlarını atıp yalnızca Rabbe kulluk etmeye başladılar."

⁶⁶⁴ "Atalarınız RAB'be, 'Günah işledik; RAB'bi bırakıp Baal'ın ve Aştoret'in putlarına kulluk ettik. Ama şimdi bizi düşmanlarımızın elinden kurtar, sana kulluk edeceğiz' diye seslendiler."

⁶⁶⁵ Reuss, *Die Geschichte der Heiligen Schriften Alten Testaments*, 41-42.

⁶⁶⁶ Söz konusu Kenan kültürünün İbraniler arasında da yer aldığı bir gerçektir. Babil sürgüne kadarki tüm literatür bu durumu kanıtlamaktadır. Ancak ne kadarının atalardan geldiği ne kadarının sadece zaman içinde kabul edildiği sorusu cevaplanmadığı müddetçe bu durum açıklanamaz. Reuss, *Die Geschichte der Heiligen Schriften Alten Testaments*, 42.

2. Hristiyanlığa Sin ve Şamaş'ın Yansıması

Erken dönem Hristiyan geleneği incelendiğinde, dönemin tanınmış teologlarına ait eserlerde ay ve güneş inanışlarına dair izlerin yer edindiği görülmektedir. Bilhassa Hristiyanlığı ilk kabul eden topluluklardan biri sayılan Süryanilerin yetiştirdiği din adamlarının eserlerinde sıklıkla güneş ve ay sembollerine başvurmuş olması bu durumun en önemli göstergesidir. Hristiyanlık sonrası dönemde Süryani adı verilen bu toplumun Hristiyanlık öncesinde köklerinin Asur, Babil ve Aramilere dayandığı kabul edilmektedir.⁶⁶⁷ Antik Mezopotamya geleneği içinde yaşamış olan bu toplumun Hristiyanlık öncesi inanışlarında Sin ve Şamaş Kültlerinin önemli bir yer edindiğini ifade etmek gerekmektedir. Bu iki tanrının Hristiyanlığı kabulünden sonra da Süryani geleneğinde çeşitli yönleriyle yer edinmeyi sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Süryani teologlarının eserleri bağlamında ay ve güneş tanrılarının Hristiyanlık üzerindeki olası etki ve yansımaları izlenebilmektedir.

2.1. Süryani Teologların Güneş ve Ay Tanrılarına Atıfları

Eski Süryani geleneğinde yıldızbilimi önemli bir yere sahip olmakla birlikte bunun nedeni Mezopotamya'da yaygın olan eski inanışlara dayanmaktadır. Sin, Şamaş, Hadad, Atargatis gibi tanrılar bilhassa Urfa ve civarında yaşayanlar tarafından ibadet edilen en önemli tanrılar arasında yer almaktaydı.⁶⁶⁸ Bu yüzden Süryaniler yaşadıkları coğrafyada yüzlerce yıldır tapınılan Sin ve Şamaş'a aşinaydı. Dahası bu iki tanrı kendi ataları tarafından tapınılan en büyük tanrılar olarak görülmüştü. Bu durum ortak tarih ve kültürel kodlar neticesinde Hristiyanlığı kabul ettikten sonra dahi Süryaniler arasında bu

---

⁶⁶⁷ Süryanilerin köken tartışması için bkz. A. R. Millard, "Assyrians and Arameans", *Iraq* 45/1 (1983), 29.

⁶⁶⁸ Hendrik Jan W. Drijvers - Rijksuniversiteit Groningen, *Bardaisan of Edessa* (Assen: Van Gorcum & Company, 1965), 150-151.

ikilinin çeşitli yönleriyle devam etmelerine neden olmuştur. Bazı Süryani teologların önemli eserlerinde bu durum açık bir biçimde yer edinmiştir.⁶⁶⁹

Bunlardan bazıları 2. yüzyıla ait *Dea Syria* adlı eser, 4. yüzyıla ait anonim bir eser olan Adday Doktrini ve 5. yüzyıla ait Suruç piskoposu Yakub'un *Putların Yıkılışı Üzerine Bir Vaaz* isimli eserlerdir. Bu eserlerde Harran ve etrafının yanı sıra Mabbug adıyla bilinen şehirde de ay tapımının yaygın olduğu yönünde ifadeler yer almaktadır.⁶⁷⁰ Ayrıca Efrem'in Şiirleri, 5. yüzyıla ait olduğu bilinen Antakyalı İsak'ın vaazları, yine 5. yüzyıl yazarlarından Libanius'un *Antakya'ya Övgü*⁶⁷¹ isimli eseri bu konuda önemli bilgiler sunan kaynaklar arasında bulunmaktadır. Söz konusu eserler erken dönem Hristiyanlığının oluşmasında önemli roller üstlendiği bilinen Süryani teologların, Asur ve Arami kökenli olan ata inanışlarından etkilendiklerini göstermektedir. Bunların eski inanışlarına ait bazı uygulama, ritüel veya semboller aracılığıyla (Sin ve Şamaş Kültlerine dair izleri) kendi öğretileri içinde erittikleri anlaşılmaktadır. Urfa ve civarında yaygın olduğu bilinen bu kültürün izlerini Süryani teologların çalışmalarında sürmek mümkün olabilmektedir.

Yukarıda adı geçen eserlerin yanı sıra (her ne kadar kendisi tarafından kaleme alınmış eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamış olsa da) öğrencisi Philip tarafından yazılmış olan *Ülkelerin Yaslarının Kitabı*⁶⁷² adlı çalışma sayesinde öğretileri hakkında bilgi edinebildiğimiz Bardaysan önemli bir isimdir. Söz konusu eserin yanı sıra Mor Efrem'in reddiyesinden Bardaysan'ın Hristiyanlık öncesinde yaygın olan göksel tanrılar ve geleneksel inançlardan etkilenmiş olduğunu öğrenmek mümkündür. Drijvers'e göre

---

⁶⁶⁹ Özellikle Mor Efrem'in Mani, Marcion ve Bardaysan'a yazmış olduğu reddiyesinde bu teologları güneş ve aya, yıldızlara tapmakla, onları yüceltmekle suçladığı görülmektedir. Mitchell, *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan*, 1/xiii.

⁶⁷⁰ Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", 115; Green, *The City of the Moon God*, 57.

⁶⁷¹ Libanios, *Antakya'ya Övgü*, çev. Hüseyin İstanbullu (İstanbul: Kara Yay., 2021).

⁶⁷² Tim Hegedus, "Necessity and Free Will in The Thought of Bardaisan of Edessa", *Laval théologique et philosophique* 59/2 (2003), 333.

Bardaysan, eski uygarlıkları ortak bir paydada buluşturmanın ancak kader ve yıldızbilimi sayesinde mümkün olabileceği kanısındaydı.⁶⁷³ Kader ve yıldız bilimi inancı önemli oranda Bardaysan'ın öğretilerinde de rastlanılmaktadır. Bardaysan'ın yıldızbilimine ilgi duyduğu yönünde bir düşünceyi destekleyen göksel tanrılara dair atıflar Urfa'da ibadet edilen Şamaş'a dair bu atıflar bize güneş sembolizmi hakkında bilgi vermektedir.⁶⁷⁴

Robert Murray, Bardaysan'ın doktrinini ilk bakışta “gnostik bir yapı” olarak yorumluyor olsa da aslında onun öğretilerinin Hierapolis'te tapınılan Atargatis'in (ay tanrıçası) mecazî bir yorumuna sahip olduğuna dair izler taşıdığını savunmaktadır.⁶⁷⁵ Bu yüzden onun öğretilerinde hissedilen ay kültü etkisi Mor Efrem tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.⁶⁷⁶ İkincil eserlerden anlaşıldığı kadarıyla Bardaysan, insan beyninin güneşten, teninin ise aydan geldiğine inanmaktadır.⁶⁷⁷ Onun bu görüşü insanın yaratılışında, güneş ve ay arasındaki düal yapıdan pay aldığı fikrini ortaya çıkarmaktadır. Üstelik kader olgusunun yararlı ve zararlı gezegenlerden kaynaklandığını ifade etmesi de⁶⁷⁸ onun göksel güçler arasında düal bir yapının var olduğu yönündeki fikrini göstermektedir.

Bardaysan'ın, Mezopotamya gezegen ve yıldız kültürüne hâkim olduğu, bunlardan etkilendiği anlaşılmaktadır. Öğrencisi Philip tarafından yazılan ve onun öğretilerine atıf niteliğindeki *Ülkelerin Yasaları* isimli çalışma ile Mor Efrem'in reddiyesi Bardaysan'ın Hristiyan geleneğine güneş, ay ve yıldız kültürüne ait birtakım unsurları taşıdığına işaret etmektedir. Onun, insanın yaratılışında güneş ve aya yaptığı gönderme, yararlı ve zararlı gezegenlerin var olduğu görüşü birlikte değerlendirildiğinde düal bir

⁶⁷³ Drijvers - Groningen, *Bardaisan of Edessa*, 83.

⁶⁷⁴ Nurgül Çelebi, *Süryanilerde Güneş ve Ay Sembolizmi* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017), 30.

⁶⁷⁵ Robert Murray, *Symbols of Church and Kingdom* (New York: T&T Clark, 2006), 318.

⁶⁷⁶ Mitchell, S. *Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan*, 1/xix.

⁶⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ilaria L. E. Ramelli, *Bardaisan of Edessa: A Reassessment of Evidence and A New Interpretation* (Usa: Gorgias Press, 2009), 163 ve 352.

⁶⁷⁸ Ramelli, *Bardaisan of Edessa: A Reassessment of Evidence and A New Interpretation*, 43.

yapının izleri kendini açığa çıkmaktadır. Bardaysan'ın öğretilerinde güneş ve aya dair bazı unsurları, sembolleri ve düal anlayışı Hristiyan geleneğiyle harmanlamış olma ihtimali akla gelmektedir. Bu ihtimal Bardaysan ve onun gibi bazı Hristiyan teologların Mor Efrem tarafından Helenizmden fazlasıyla etkilendikleri gerekçesiyle eleştirilmiş olmalarından ötürü de teyit edilebilmektedir. Dahası Efrem'in Bardaysan'ı putperest ilan etmesi de önemli bir kanıttır.⁶⁷⁹ Efrem'in reddiyeleri Hristiyanlığın ilk asırlarında Süryani geleneğinde göksel tanrılara olan inanca ve dolayısıyla da güneş sembolizmine dair bilgiler içermesi bakımından önemli çalışmalardır. Ancak, Efrem'in söz konusu reddiyeleri ve bazı Süryani teologları putperest olmakla suçlaması kendisinin de güneş figürünü Tanrı'nın bir sembolü olarak kullanmış olduğu gerçeğini değiştirmez. Ramelli, Efrem'in "Tanrıların efendisi sana şükran olsun" sözlerini güneş ve aya olan hayranlığın belirtisi olarak değerlendirmektedir.⁶⁸⁰ Onun "Tanrıların efendisi" şeklinde çok tanrılı bir yapıya işaret eden sözleri muhtemelen yaşadığı coğrafyadaki çok tanrılı inanışların etkisinden kaynaklıdır. Süryani teologların eserlerinde başvurulan güneş betimlemesi önemli olmakla birlikte İsa Mesih'in bunlar tarafından sıklıkla güneş tanrısı gibi tasvir edildiği gerçeğini de tartışmaya açmaktadır.

2.2. İsa Mesih'in Güneş ile Tasvir Edilmesi

Süryani din adamı Mor Efrem'in⁶⁸¹ pagan olan babasının inancından etkilenmiş olma ihtimali eserlerine yansımıştır. Sembolik anlatımlarında İsa Mesih'i güneş ile betimlemiş olması onun muhtemelen oldukça yaygın olan bir güneş tanrısının tüm inanırlarını aydınlattığına, adalet dağıttığına olan inanışın etkisi altında şekillenmiştir. Efrem'in *Virgin* isimli şiiri 9:1-3 bölümünde yer alan "Güneşimiz (İsa Mesih) doğumuyla

⁶⁷⁹ Ramelli, *Bardaisan of Edessa: A Reassessment of Evidence and A New Interpretation*, 156-157.

⁶⁸⁰ Ramelli, *Bardaisan of Edessa: A Reassessment of Evidence and A New Interpretation*, 172; Çelebi, *Süryanilerde Güneş ve Ay Sembolizmi*, 31.

⁶⁸¹ MS 306 Nusaybin doğumlu Süryani teolog. Detaylı bilgi için bkz. Sebastian Brock, *The Luminous Eye-The Spiritual World Vision of Saint Ephrem* (Oxford: Cistercian Publications, 1989), 16.

birlikte etrafa ışık saçtı [...] Gizli sünnet ile gerçek sünnet ortadan kaldırıldı” ifadelerinde İsa’nın mucizevi doğum hikâyesine gönderme bulunmakla birlikte buradaki güneş sembolizmi dikkat çekmektedir. Mor Efrem’in bu şiirinde İsa Mesih’i ağır uygulamaları, yasakları olan Yahudi şeriatını ortadan kaldırarak halkı refaha kavuşturan, onları aydınlatan bir güneş olarak betimlediği anlaşılmaktadır.⁶⁸² Sıklıkla güneş analogisine başvuran Efrem’in *Madroşe d’al fatire* isimli şiirinde yer alan “Güneş kendisine bakan herkesi ve karanlığı aydınlatır ve karanlık kılar. Öyle ki karanlıkta kalan halkın gözü kamaşır” satırlarında İsa Mesih’i bir güneş gibi tasvir etmesi, onun güneş tanrısı inancından etkilenmiş olduğunu gösteren bir kanıt niteliğindedir. Onun şiirlerinde genellikle karanlık ve aydınlık arasında keskin bir tezatlık işlemiş olması akla güneş ve ay tanrılarının ölüer diyarı ve yeryüzü arasında seyahat etmeleri, karanlık-aydınlık düalitesi ile paralel bir anlayış gibi yorumlanabilir. Efrem’e göre “Yeryüzünün Güneşi” şeklinde tasvir ettiği İsa Mesih’i çarmıha geldikleri için Yahudi halkı karanlıkta kalmış bir halktır. İsa Mesih’in yolundan gittikleri için Hristiyanları ise onun ışınlarıyla aydınlanmış bir halk olarak tasvir etmektedir.⁶⁸³ Efrem’in İman üzerine yazmış olduğu 65. ilahide gözleri görmeyen bir insanın dahi imanlıysa şayet İsa Mesih’in güneşi andıran ışınlarıyla aydınlanacağı yazmaktadır. Gözleri görmeyen bir insanın gözlerini kapalı iki pencereye benzeten Efrem imanla bu pencerelerin açılacağını ve güneşin ışınlarının ruhu aydınlatacağını ifade etmektedir.⁶⁸⁴

Efrem’in cüzzam hastalığına dair yazmış olduğu şiirinde 28:16 iman üzerine isimli bölümde güneş sembolizmine başvurduğu aşağıdaki satırlarda görülmektedir.

Her şeyi kutsayan Mukaddes Tapınaktır

⁶⁸² Christine Shepardson, *Anti-Judaism and Christian Orthodoxy Ephrem’s Hymns in Fourth Century Syria* (Washington: The Catholic University of America Press, 2008), 78.

⁶⁸³ Shepardson, *Anti-Judaism and Christian Orthodoxy Ephrem’s Hymns in Fourth Century Syria*, 53-54.

⁶⁸⁴ Aho Shemunkasho, *Healing in The Theology of Saint Ephrem* (Usa: Gorgias Press, 2004), 285-289.

Haram iş yapan cüzzamlı çıktı.

Ve her şeyi doğrultan öğreti

Zihinlerdeki tartışmayı belirsiz kıldı

Her şeye yardım eden yağmurun fazlası bize zarar verdi

Her şeyi süsleyen güneş de göz kamaştıran ışığıyla bizi körleştirdi.⁶⁸⁵

Güneş tasvirlerine sık sık denk gelinen Efrem'in şiirlerinden biri de *Virgin* isimli şiiridir. Burada İsa Mesih'i hastalıkları iyileştiren, karanlıkları aydınlatan, buzları eriten bir güneş olarak tasvir eden Efrem'in onun iyileştirici gücüne atıfta bulunduğu görülmektedir.⁶⁸⁶

Bardaysan ve Efrem'in yanı sıra İsa Mesih'i güneş gibi tasvir eden bir diğer teolog Persli Afrahat'tır. Musul şehri yakınlarında yer alan Mor Mattay manastırının başrahibi olduğu bilinen Afrahat⁶⁸⁷ 4. yüzyılda yaşamış, Doğu Kilisesi'nin bilinen ilk Hristiyan yazarı⁶⁸⁸ olarak teoloji ve ahlak üzerine yirmi üç vaaz kaleme almıştır. "İspatlar" olarak adlandırılan bu vaazlardan bilhassa ilki "İmanın İspatı" başlıklı çalışması, İsa'nın ışık yayan bir güneş olarak tasvir edildiği bir eserdir. Keza "Ölüm ve Sonraki Yaşam" adlı 22. İspatında güneş ve ay sembollerine sıklıkla başvurduğu görülmektedir. İsa Mesih'in, 'güneş ışınları' şeklinde betimlendiği Afrahat'ın ilk ispatınının 10. bölümünde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ Shemunkasho, *Healing in The Theology of Saint Ephrem*, 199.

⁶⁸⁶ Çelebi, *Süryanilerde Güneş ve Ay Sembolizmi*, 34.

⁶⁸⁷ Afrahat'ın yaşamı hakkında genel olarak bkz. Stephanie K Jarkins, *Aphrahat the Persian Sage and the Temple of God* (Usa: Gorgias Press, 2014).

⁶⁸⁸ Kathleen McVey, *Ephrem the Syrian: Hymns* (New York: Paulist Press, 1989), 3.

⁶⁸⁹ "İşaya peygamberin söylemiş olduğu gibi o, halkların hepsine ışık olarak verildi. "Kurtarıcım olası diye dünyanın dört bir yanına, halkların hepsine seni ışık olarak verdim." Keza Davut peygamberin de "senin sözün adımlarım için lamba ve yollarım için ışıktır." Söylediği gibi onun sözü ve söylevi Efendi Mesih'tir. Tıpkı hayat veren müjdeli haberin başında yazıldığı gibi; "Başlangıçta söz vardı." Orada da ışık (İsa) üzerine tanıklık etti. "O ışık karanlıkta dahi parlıyordu ve karanlık onu yok edemedi." Peki bu sözlerde bahsi geçen kimdir? Bu olsa olsa İsrail halkı içinde ışıl ışıl parlayan Mesih'tir. Geçmişte yazıldığı gibi Mesih'in ışığını İsrail halkı idrak edemediği için anlamamışlardı. Bu ışık onlara geldi, ancak onlar bu ışığı kabul etmediler. Böylece İsa Efendimiz de onları 'karanlık' diye adlandırdı. Öğrencilerine, Halklar arasında ışığınızı parlasın diye benim size karanlıkta söylediğim şeyi siz alenen söyleyin dedi. Çünkü onlar halklara ışık olan Mesih'in aydınlığını kabul ettiler. Elçilerine, Dünyanın ışığı sizsiniz ve ışığımız insanların önünde parlayacak. Onlar sizin iyi amellerinizi görecekler ve gökyüzündeki babanızı tesbih edeceklerdir diye devam etti. Yine ışığın kendisi olduğu hakkında açıklamada bulundu. Sizde ışık varken ve karanlık etki

Bardaysan, Mor Efrem, ve Afrahat gibi ilk dönem Hristiyanlığının önemli Süryani din adamlarının eserlerinde İsa Mesih'i ışık saçan bir güneş gibi tasvir etmelerini doğrudan eski inanışlarındaki güneş kültüne bağlamak, onun bir yansıması olarak değerlendirmek pek mümkün değildir. Ancak bu din adamlarının eserlerinde, Hristiyanlık öncesi inanışların izlerine rastlamak kaçınılmazdır. Bu durum onların en azından İsa Mesih'i tasvir ederken güneş tanrısı inanışına ait bazı sembol ve olgulara, sıfatlara başvurdukları şekilde değerlendirilebilir.

2.3. Meryem Ana'nın Ay ile Sembolize Edilmesi

Hristiyan teolojisinde mucizevi bir biçimde tanrısal öze sahip olduğuna inanılan İsa Mesih'i doğurmuş olması Bakire Meryem'i farklı bir yere taşımaktadır. Arius'un savunduğu görüş⁶⁹⁰ ile tırmanışa geçen Kristolojik tartışmalar 325 İznik Konsili⁶⁹¹ sonrasında mezhepesel ayrılıkla yol açacak bir boyuta ulaşmıştır. Ağırlıklı olarak İsa Mesih'in tabiatının (beşer ve ilahi yönleri) tartışıldığı konsillerden dördüncüsünde Meryem Ana'nın durumu, "Tanrı doğuran" olup olmadığı konusu ele alınmıştır.⁶⁹² Meryem Ana'nın "Tanrı Doğuran" olduğu görüşü Mezopotamya'da yaygın olan tanrı inanışlarını akla getirmektedir. Meryem Ana'nın başının etrafında hale ile tasvir edildiği ikonlar onun bir tanrı doğuran tanrıça figürüne benzetildiği şeklinde anlaşılmaktadır. Fakat Meryem Ana'nın bir ay tanrıçası gibi tahayyül edildiğine dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Modern dönem ikonlarında ve bazı resimlerde kendisinin bir ay tanrıçası misali başının etrafında ışık tacı ile tasvir edildiği görülmektedir. Notre Dame

---

etmemişken yürüyün. Ve onlara Işığın oğulları olasınız diye ışığa iman edin dedi." İngilizce tercüme için bkz. Kuriakose Valavanolickal, *Aphrahat Demonstrations II* (Usa: Gorgias Press, 2011), 26-27.

⁶⁹⁰ 4. yüzyılda İskenderiye'de yaşamış olan Arius tarafından savunulan İsa'nın tabiatına dair kuramsal bir öğretisi olup İsa'nın tanrı ile aynı özden olmadığını savunmaktadır. <https://www.britannica.com/topic/Arianism> ET 05/11/2022.

⁶⁹¹ İsa'nın gerçek Tanrı olup olmadığı konusunu tartışmak üzere MS 325 yılında İmparator I. Konstantin tarafından toplanan konsil. <https://www.britannica.com/event/First-Council-of-Nicaea-325> ET 05/11/2022.

⁶⁹² Teotokos-Kristokos tartışmaları için bkz. Benedict - Hans Urs von Balthasar, *Mary, the Church at the Source* (San Francisco, CA: Ignatius Press, 2005), 51-52.

de Paris Kilisesi'nin tavanında yer alan resimde kendisinin yukarıya doğru bakan hilal biçiminde bir teknenin üzerinde ayakta durduğu tasviri bunun en önemli delili olarak görülmektedir.⁶⁹³

3. Sabiiler Üzerinde Sin Şamaş Kültünün Olası Etkisi

Kökeni tam olarak bilinmeyen Sabiilerin (veya Subba⁶⁹⁴, Subbi) Güney Mezopotamya'da yaşayan bir topluluk olduğu⁶⁹⁵ ve adlarının kendi dilleri olan Mandence'de *sâbi* (vaftiz eden), *sâb* (daldırma) kelimelerinde geldiği düşünülmektedir. Benzer şekilde İbranice'de *sâbi* kelimesinin aynı anlama geldiği bilinmektedir.⁶⁹⁶ Sabiiler kendilerini Mandaye⁶⁹⁷ (Mandi, Mandea, Mandavi olarak da bilinmektedir) ya da Nasuraye isimleriyle tanımlamaktadırlar. Her iki isimle de anılan bu topluluğu kimi araştırmacılar Yahudiliğin bir mezhebi olarak kabul ederken kimileri ise daha çok Hristiyanlıkla ilişkilendirmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu topluluk Hristiyanlıktan önce de vardı ve Yahudi değildi.⁶⁹⁸ Çünkü Yahudi geleneğinde Yahve'nin bir adı olarak kullanılan Adonay, Sabii metinlerinde “Yahudilerin Tanrısı” biçiminde tanımlanmıştır. Bu durumda Sabiilerin kendilerini Yahudi olarak görmedikleri açıktır. Dahası Yahve'yi “sahte tanrı” olarak tanımlamış olmaları, Yahudiliği dışlayan bir anlayışa sahip olduklarının göstermektedir.⁶⁹⁹ Yahudi baskısı nedeniyle Ürdün civarında yaşamakta olan grubun bir kısmı Harran'a göç ettiği, bunların Hristiyanlığa daha yakın

⁶⁹³ Bkz. 4 numaralı Resim. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Sabrina Higgins, “Divine Mothers: the Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans-Iconography”, *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies* 3/4 (2012), 71-90.

⁶⁹⁴ Arapların Sabiilere verdiği isim, bkz. E. S. Drower, “White and Black Magic of the Mandaeans”, *Folklore* 44/4 (1933), 368.

⁶⁹⁵ Sabiiliğin, Güney Mezopotamya yerlilerince Babil dinsel geleneğini esas alarak yoğuran bir inanç yapısı olduğu savunulmaktadır. Bkz. Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri* (Ankara: Vadi Yay., 1997), 37; Şinasi Gündüz, “Sabiilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2008.

⁶⁹⁶ Kuros Hermez Nazlu, *İran'da Sabiler ya da Mandiler Üzerine* (Södertälje/İsveç: Bet-Sefro d Bet-Nahrin, 1998), 10.

⁶⁹⁷ Bu topluluğa Arapça isimleri olan Şubba (Batanlar) verildiğinde, Mandaeanların Harranlı Sabiiler ile karıştırıldıkları yönünde çeşitli argümanlar bulunmaktadır. Karşıt görüş için bkz. Edmondo F. Lupieri, “Mandaeans I. History”, *Encyclopædia Iranica*, 2012.

⁶⁹⁸ A. Dondaine, *Ricoldiana. Notes sur les oeuvres de Ricoldo da Montecroce*, Archivum Fratrum Praedicatorum (1967), 161.

⁶⁹⁹ Mark Lidzbarski (ed.), *Ginzā: der Schatz oder das große Buch der Mandäer* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978), 25-43; Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, 35.

olduğu düşünölmektedir. Bu ayrımın yapılabileceği iki grubun buldukları coğrafyada yaygın olan dine daha yakın bir anlayışı benimsemiş olma ihtimali göz önüne alındığı takdirde Yahudiliğe yakın olan grubun Mandayeler, Hristiyanlığa yakın olanların ise Sabiiler olabileceği akla gelmektedir. Orta Çağ kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla bilhassa Harran'da yaygın olan Sin Kültü, Sabiiler tarafından MS 11. yüzyıla kadar sürdürölmüştür.⁷⁰⁰

Rudolf Bultmann (ö. 1976) ve Richard Reitzenstein (ö. 1931) gibi araştırmacılar ise Hristiyanlığın köklerinin, bilhassa Yeni Ahit'in Mandayen literatürüne dayandırılabilceğine inanmaktadırlar.⁷⁰¹ Bunun yanı sıra K. Kessler, W. Anz, H. Zimmern ve W. Brandt gibi bilim adamları ise Sabiilerin inanışını eski Babil dinine dayandırmaktadır.⁷⁰² Ayrıca bazı araştırmacılar Sabiiliğin eski İnan dini geleneğiyle daha yakın olduğu fikrini savunmaktadır. Sabiilerin Doğu kökenli oldukları görüşüne katılan bu bilim adamları Sabi inanışında eski İnan kültleriyle benzer özelliklere sahip olduğuına işaret ederek Sabiiliğin temel inanç ve ibadetler açısından İnan'a dayandığını öne sürmektedirler. Bu araştırmacılarından biri olan E. S. Drower, Sabii inancındaki ışık ve karanlık arasındaki mücadeleyi, bazı ibadetleri, *masiqta*, *zidqa brika* ve çeşitli kült objelerini İnan inanışlarıyla karşılaştırmak suretiyle Sabiiliğin İnan orijinli bir din olduğunu iddia etmiştir.⁷⁰³

---

⁷⁰⁰ İbn Cübeyr, İbn Şeddad, el-Biruni, Dimeşki, Yakut, İbn Mes'udi, Şehristani, İbn Nedim ve Bar Hebraeus gibi birçok tarihçi Harran'da yer alan Ay tapınaklarından ve aya tapan Sabii topluluğundan söz etmektedir. Bkz. Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedim, *el-fihrist*, 326-327; Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2005), 76-77. Aktaran Abdullah Ekinci, "Edessa ve Harran'da Tanrı ve Tanrıçalar", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 57.

⁷⁰¹ Jennifer Hart, *The Mandaean, A People of the Book? An Examination of the Influence of Islam on the Development of Mandaean Literature* (Parkway: Indiana University, 2010), 4.

⁷⁰² E. M. Yamauchi, "The Present Status of Mandaean Studies", *JNES* 25 (1966), 91; Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, 11; S. A. Pallis, *Essay on Mandaean Bibliography 1560-1930* (Amsterdam: 1933, ts.), 64.

⁷⁰³ Ethel S. Drower, *The Mandaean of Iraq and Iran: Their Cults, Customs, Magic, Legends, and Folklore* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2002), 345; Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, 12-13.

Farklı görüşlerin hâkim olduğu ancak Sabi ya da Mandaye adıyla tanınan topluluğun kökeninin tam olarak bilinmediği açıktır. Ancak Sabiilerin adına rastlanan ilk kaynak olarak bilinen Romalı yazar Plini, onların İran kralı 3. Aratabanus'un himayesi altında Filistin bölgesinden Arsakid krallığına göç ettiklerini aktarmaktadır.⁷⁰⁴ Buradan hareketle 3. Aratabanus'un krallık döneminin MS 12-38 yılları olduğu dikkate alındığında henüz Hristiyanlık doğmadan evvel Sabiilerin var olduğu⁷⁰⁵ ve Güney Mezopotamya'ya göç etmeden önce Filistin bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.⁷⁰⁶ Günümüze kadar, güney Irak ve güneybatı İran'da yaşamış olan bu topluluk İran-Irak Savaşı'ndan (1980-88) ve bölgedeki daha sonraki ayaklanmalardan bu yana Kuzey Amerika, Avustralya ve Avrupa'ya göç etmiştir. Şu anda toplam sayılarının 50.000'in üzerinde olduğu ancak Irak'ta 4800 civarı bir nüfusa sahip oldukları düşünülmektedir.⁷⁰⁷

Ricoldo'nun raporuna göre⁷⁰⁸ Mandayeler ya da Sabiiler Müslüman, Yahudi veya Hristiyan değildi. Ancak eklektik bir inanç yapısı olan bu grup Vaftizci Yahya'ya iman eden, suya daldırmanın farklı türlerini uygulayan, beyaz renkli özel dini kıyafetleri olan rahiplere sahip bir topluluktur.⁷⁰⁹ Bu tür uygulama ve rituel benzerlikler onların dinlerinin Hristiyanlık, Müslümanlık veya Yahudilik olduğunu kanıtlamaya yetmez. Yahudi, eski Fars, Babil ve erken dönem Hristiyanlık unsurları gibi görünen birtakım özelliklerin bir pagan inancı içinde harmanlandığı kendilerine has bir inanç biçimlerinin olduğu ifade edilebilir.⁷¹⁰ Sabiilerin kökeni hakkındaki tartışmaların süregeldiği ve belirsiz olduğu göz

---

⁷⁰⁴ Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, 18.

⁷⁰⁵ Şinasi Gündüz, *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'ân and to the Harranians* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1994), 83-101; Gündüz, "Sabiilik", 342.

⁷⁰⁶ Rudolf Macuch, "Anfünge der Mandacr", *Die Araber in der Alten Welt*, ed. F. Altheim - R. Stiehl (Berlin, 1965), 130-131.

⁷⁰⁷ Lupieri, "Mandaeans I. History"; Drower, "White and Black Magic of the Mandaeans", 368.

⁷⁰⁸ Dondaine, *Ricoldiana. Notes sur les oeuvres de Ricoldo da Montecroce*, 161.

⁷⁰⁹ Lupieri, "Mandaeans I. History".

⁷¹⁰ Drower, "White and Black Magic of the Mandaeans", 369.

önünde bulundurulduğunda bu çalışma kapsamında köken sorunundan ziyade bunların inanışları konusuna yer vermek elzemdir.

3.1. Sabiilerin İnanışları

Sabiilerin veya diğer adıyla Mandayelerin en belirgin dini uygulamaları akan suyu vaftiz ve arınma ritüeli için kullanmalarıdır. Kendilerine has bir dil olan Mandance, Aramice ve Süryaniceyle akraba dildir.⁷¹¹ Ayrıca doğu Aramice ve “Mandaic” dilinde yazılmış zengin bir literatüre sahip oldukları bilinmektedir. Kendilerine has rahipleri ve *mandi* adını verdikleri ibadet merkezleri bulunmaktadır. İnanç felsefeleri veya doktrinleri (teoloji, mitoloji), Geç Antik Çağın Gnostik inanışlarından türetilen düal bir yaşam felsefesine (ışık ve karanlık; ruh ve beden düalizmi) odaklanmaktadır.⁷¹²

Bu topluluğun gezegenlere göre bazı tapınaklara sahip oldukları bilinmektedir. Bilhassa Harranlı Sabiilerin yıldızların isimlerine göre tapınakları bulunmaktaydı. Satürnün altıgen, Jüpiter üçgen, Marsın uzun dikdörtgen, Güneşin kare, Venüsün dörtgen içinde bir üçgen, Merkürün uzun bir dörtgen içinde bir üçgen ve Ayın sekizgen biçiminde tapınakları vardı.⁷¹³

Gnostik bir yapı sergileyen bu düalizimde ışık âlemi ve karşısında da karanlık âlemi bulunmaktadır. Işık âleminin hâkimi “yüce hayat, kudretli ruh, yüceliğin efendisi” ve benzeri isimlerle bilinen *Malka d Nhura* yani ışık kralı vardır.⁷¹⁴ Çevresini sayısız ışıksal varlık kuşatır. Işık âlemi olumsuz hiçbir olguyu bünyesinde barındırmaz. Yani eksiklik, karanlık, yanlışlık veya fani olmak gibi olgulardan tamamen uzak, hayat prensibine dayalı bir yapıdadır. Karanlık âlemi ise ışık âleminin aksine yokluk, karanlık,

⁷¹¹ Drower, “White and Black Magic of the Mandaeans”, 368.

⁷¹² Kurt Rudolph, “Mandaeans II. The Mandaean Religion”, *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2012.

⁷¹³ Daniil Avraamovich Chwolson, *Die Ssabier Und Der Ssabismus. Volume 1 Die Entwicklung Der Begriffe Ssabier Und Ssabismus*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 367. Aktaran Green, *The City of the Moon God*, 71.

⁷¹⁴ Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, 40.

yanlılık ve düzensizliği sembolize eden kaos veya “kara su”dan meydana gelir. Karanlık âleme başında “ur” veya “büyük canavar” adı verilen *Malka d Hşuka* yani karanlık kralı bulunmaktadır. *Malka d Hşuka* karanlık âlemdeki sayısız kötü varlığın yaratıcısıdır. Sabii inancına göre hem *Malka d Nhura* hem de *Malka d Hşuka* ezeli ve ebedîdir. Dünyanın sonunda bütün kötü varlıklar yok olacak ancak karanlık ve kaos prensipleri ve karanlık tanrısı *Malka d Hşuka* varlıklarını ebediyen sürdürecektir. Karanlık ve *Malka d Nhura* tarafından kendi âlemleri içine hapsedilecek ve ışık alemine zarar veremeyecektir.⁷¹⁵ Bu düal yapı Mani dinindeki düalizmle neredeyse aynıdır. Karşıt prensipler arasında bir mücadele söz konusudur. Ancak ışık ve karanlık alemlerinin yapısı, Sin ve Şamaş ikilisinin dönüşümlü olarak hükmettiği ölümler diyarı ve yeryüzü alemi ile örtüşmektedir. Bu iki alem arasındaki dengeyi güneş ve ay tanrıları sağlamaktadır.

Ayrıca yaratılıştaki ilksel sular hem Mezopotamya inanışlarında hem de Sabii inanışında benzer yanlara sahiptir. Mezopotamya Bölgesinde nehir kenarlarını kendilerine yerleşke yapan bu toplumun, su ile arınma ve vaftiz ritüellerini rahatlıkla uygulayabilmek amacıyla evlerini sudan faydalanabilecekleri şekilde inşa ettikleri görülmektedir.⁷¹⁶ Suyun oldukça önemli olduğu ve yaşadıkları coğrafyada tarıma elverişli olan alanların Fırat ve Dicle nehirlerinin kenarları olduğu göz önüne alındığında kaosu “kara su” olarak tanımlanması anlaşılabilir. Eski Babil ve Mezopotamya inanışlarında da evren yaratılmadan evvel kaosu temsil eden ilksel sular söz konusuydu. Bu suyun acı ve tatlı su olarak birbirinden ayrılması bir düzene geçişi, sonrasında da evrenin yaratılış sürecinin başlamasını sağlamaktaydı. Kaosun kara su olarak tanımlandığı Sabii toplumu için akan su yaşamla eş anlamlı hale gelmiş ve bu nedenle kutsallaşmıştır. Onun tamamlayıcısı olan güneş ve daha sonraki zamanlardaki güneş ışığı da yaşam için gerekli

---

⁷¹⁵ Gündüz, “Sabiilik”, 342.

⁷¹⁶ Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, 145.

ve aynı zamanda kutsal sayılmıştır. Bu ikili anlayışın Eski Babil ve Mezopotamya inanışlarında benzer şekilde yer edinmiştir.⁷¹⁷ Su ve ışığın kutsal sayıldığı bu coğrafyada yaşamın kaynağı olarak görülen bu ikili yapı hem Mandayeliler/Sabiiler hem de Mezopotamyalı paganistler için benzer anlamlar taşımaktadır. Söz konusu benzerlikler bu inanışların birbirlerine yansımış olma ihtimalini göstermektedir.

Sabii inanç felsefesinin temelini oluşturan aydınlık-karanlık düalitesinin de Mezopotamya inanışlarında önem arz ettiği bilinmektedir. Söz konusu düal yapı, karanlık alem ve aydınlık alem olguları, Sin Şamaş kültündeki ölümler diyarı ve yeryüzü ikilisi ile bazı hususlarda paralellikler taşımaktadır. Doğrudan gezegen kültleri ve putperest inanışlarla ilişkili olmasa da Sabii inanışında ve kutsal metinlerinde söz konusu kültlerle birçok benzer yan olduğu açıktır. Fakat en önemli delil muhtemelen Sabiiler tarafından uygulanan ak büyü metinleri ile Sin ve Şamaş'ın adının sıklıkla geçtiği *kispu* ve *şurpu*⁷¹⁸ büyü metinleri arasındaki benzerliklerdir. Her iki inanışta da kötü enerjilerin, karanlık diyara/ölüler diyarına hapsedilmesi gerekliliği esastır. Bu görev aydınlık aleme hâkim olan Malka d-Nhura'ya ve Sin Şamaş kültünde ise gökyüzüne hâkim olan Şamaş'a aittir. Ayrıca Drower'ın makalesinde yer verdiği bir anekdotta bir Mandaye rahibinin yağmur duası sonrasında söylediği sözlerde Şamaş'ın adını anması doğrudan bir ilişkiyi açık etmektedir:

Bir Mandaye rahibi, Mandayelilerin yıldızlara taptıkları suçlamasını duyarsa hemen kutsal kitaplarını ortaya çıkarır. Çünkü onlar Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi tektanrılı bir inanışa sahip olduklarını ve ehl-i kitap olduklarını söylerler. Fakat ışığın büyük ruhları, onların görüşünde gezegenlerle ilişkilidir. Bu yüzden onlar, ışığın ruhlarına dua ettiklerini kabul ederken gezegensel ruhlara dua ettiklerini inkâr ederler. Buna rağmen bir rahibin kitabında şöyle başlayan bir büyü metni çıktı karşıma: “Tanrıların ve insanların hizmetkârı Libat (Venüs) adına” [...] “Nehir kenarında kendimi arındırdım ve

⁷¹⁷ Drower, “White and Black Magic of the Mandaeans”, 371.

⁷¹⁸ Bkz. s. 86.

Şamaş'a (yani güneş tanrısının eski Babil ismi) yağmurun yağması için dua ettim.
Ertesi gün yağmur yağdı."⁷¹⁹

Bu paragrafta yer alan Venüs'ün bir gezegen olmaktan ziyade tanrısal bir güç, enerji ("tanrıların ve insanların hizmetkarı" ifadesi buna işaret etmektedir) olarak görülmesi Sabii inancında gezegen kültlerinin varlığına bir kanıttır. Ayrıca güneş tanrısı Şamaş'ın adının doğrudan kullanılması, Sabiilerin Şamaş'a dua etmesi, ona ibadet ettikleri fikrini kuvvetlendirmektedir. Chwolsohn, Sabiilerin doğrudan güneş ve aya tapıklarını ifade etmektedir. İbrahim peygamberin, Sabiileri yıldızlara ve güneşe tanrı olarak tapanlar şeklinde tanımladığından söz ederek bu argümanı desteklemiştir.⁷²⁰

Sabiiler yedi yıldızın hepsinin tanrı olduğuna inanırlardı. Fakat bu iki ışık kaynağından birinin diğerlerinden daha büyük olduğuna atıfta bulunarak hem yukarıda hem de aşağıda olanı güneşin yönettiğini ifade etmişlerdi. Böylece tüm Sabiiler, evrenin sonsuzluğuna inanmış ve göklerin kendilerine Tanrı olduğunu düşünmüşlerdi.⁷²¹

Lidzbarski tarafından 1909'da İngilizceye tercüme edilen Mandaye metinlerinden 22 numaralı olanında gezegenlere atıf bulunmasından öte ay tanrısı Sin'in adı doğrudan yer almaktadır.

Büyük, "Yüce Yaşam"ın koruması adına, eve, meskene, konağa binaya, karısına, oğullarına, kızlarına ve Abandukt'un oğlu Per Nukraya'ya sağlık olsun. Yedi mühürleyiciyle mühürlendim ve sekiz kardeşimle birlikte silahlandım. Geldim ve Nukraya'nın kapısında, Gezegenlerin köyümüzde yaşayan bir muhrip gibi durduklarını gördüm.

Şehrimizde talihsizlik yaşıyor, eşliğimde büyük ızdırap var. Ve ben Anosag oğlu Yokabar, korkuyorum ve dehşete düşüyorum. Hayata sesleniyorum ve Manda d-Hiia'ya merhamet diliyorum. Ona diyorum ki, "Ey Manda d-Hiia, bu talihsizliği parçala ve bu belayı Nukraya'nın eşliğinden ve kötü muhripleri

⁷¹⁹ Drower, "White and Black Magic of the Mandaeans", 373.

⁷²⁰ Chwolson, *Die Ssabier Und Der Ssabismus. Volume 1 Die Entwicklung Der Begriffe Ssabier Und Ssabismus.*, 173.

⁷²¹ Musa bin Meymun, *Guide for the Perplexed*, çev. M. Friedlander (London, 1904), 315-317; Green, *The City of the Moon God*, 101.

köyümüzden uzaklaştı. Ve kötülük niyetiyle öfkeyle yükselen gezegenler ne kadar kötüler!”

[...]

Parlaklıkta, ışıktta, alevde ve aydınlıkta olan. Şamiş'in esasının, tacının, görkeminin, heybetinin üzerinde gelip durdum. Ona dedim ki, “Neden Tibil'in sarsılıyor ve savaş evinde sarsılma var?” Şamiş, “Bilmiyorum” diyerek yemin etti. Ben de ona dedim ki, “Ey yalancı! Kendi büyüde “Bilmiyorum” dedin. O da “Bilmiyorum. Ama git ve tanrıların kralı Bel'in oğlu Sin'e sor” dedi. Sonra ona dedim ki: Sürüleri güden kör ve savaş arabalarını süren topal! Neden evin ortasında ölümü ve talihsizliği salıverdiniz?⁷²²

Buradan hareketle Sabii geleneğindeki aydınlık-karanlık düalitesinin dikkatlice incelenmesi ve Sin Şamaş tanrılarının hükmettiği ölümler diyarı ve yeryüzü âlemi ile karşılaştırılması söz konusu anlayışı ve bu iki inanış arasındaki paralellikleri anlamayı kolaylaştıracaktır. Yukarıda bir kısmı verilen Mandaye metninde çok açık bir biçimde güneş tanrısı Şamaş ve ay tanrısı Sin'e atıf bulunmaktadır. Metnin yazarından anlaşıldığı kadarıyla kendisi bir savaş öncesinde Şamaş'a (metinde Şamşi olarak geçmektedir) bir koruma-sağaltma büyü yaptırmış ancak savaşta başarı elde edemeyince hesap sormuştur. Bunun hesabını ay tanrısı Sin'e sorması gerektiği yönünde bir cevap aldığını ifade etmiştir. Bu kısımdan sonra gelen cümle de Sin ve Şamaş'ın görevlerine atıf niteliğinde olan satırlar olarak bu ikiliyi bir kez daha teyit etmeyi sağlamaktadır. Sin ve Şamaş tanrılarının görevlerinin yer aldığı bölümde Sin'in sürüleri çoğaltma ve onları gütmeye görevi, Şamaş'ın ise savaş arabalarını sürme ve savaşçıları koruma görevi olduğuna değinilmiştir.

Mandaye ya da Sabiilerin Sin ve Şamaş tanrılarına inandığına, dahası onlar adına yapılan koruma-sağaltma büyülerini ve birtakım ritüellerini uyguladıklarına kanıt niteliğindedir. Bu topluluğun kendi inancında yer almayan bir uygulamayı veya ritüeli

---

⁷²² Lidzbarski'nin tercümesini aktaran Edwin M. Yamauchi, *Mandaic Incantation Texts* (Michigan: American Oriental Society, 1967), 243.

hangi amaçla uygulamış olabileceği konusu aydınlatılmadığı müddetçe onların gezegen kültlerine ve haliyle, yukarıdaki metinde adı geçen Sin, Şamaş tanrılarına en azından bir dönem ibadet ettikleri öne sürülebilir. Bu durumda Sabiilerin inanışında Sin ve Şamaş kültürlerinin etkisinden ziyade doğrudan dinin/inanışın bir parçası (hatta muhtemelen ana inanış) olduğu belirtilebilir.

3.2. Sabii Geleneğinde Aydınlık ve Karanlık Düalitesi ile Sin-Şamaş Kültleri Arasındaki Paralellikler

Tanrısal Ruh olarak kabul edilen Malka d’Nhura’ya erişmek için tinsel ve tensel temizliğin en temel şart olduğu Sabi geleneğinde günlük olarak su ile arınma, vaftiz edilme oldukça önem arz etmektedir. Sabiilerde Tanrısal Ruh’un tüm evreni yönettiği ancak onun yanı sıra yardımcı ruhların da evrenin yönetiminde görev üstlendiği inanışı mevcuttur. Bu ruhların yedi gezegende ikamet ettiği görüşü gezegen kültürleri ile benzer bir anlayışın var olduğunu göstermektedir. Harran’da yaygın olan Sin kültüründe benzer biçimde, yedi gezegeni temsil eden tanrıların (Sin, Şamaş, İştar, Hadad, Asur ve tasviri tamamlanamadığı için belirlenemeyen iki tanrı/tanrıça)⁷²³ birlikte tasvir edildiği çeşitli duvar tasvirlerinde görülmektedir. Muhtemelen bu yedi tanrı/tanrıçayı temsil eden gezegenlerde ikamet ettiğine inanılan ruhlar arasında evrenin yönetimi konusunda benzer bir görev dağılımı bulunmaktadır. Sabilerin kutsal kitaplarından biri olan *Asfar Malwaša’da*⁷²⁴ (Zodyak Kitabı bu gezegenlere ve ruhlara detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Doğu ve Batı Süryanice’de olduğu gibi Mandaye dilinde de Zodyak veya burç anlamına gelen *Malwaša* adında bir kutsal kitabın bulunuşu Sabi inanışı açısından gezegenlerin ne derece önemli olduğunun bir kanıtıdır. Günümüz İran-Filistin ve Harran

⁷²³ <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-sanliurfada-yeni-bir-tapinak-ve-asur-tanri-figurleri-kesfedildi-17261/> ET 20/07/2022.

⁷²⁴ Bu kitap, dini isimler kitabı olup yeni doğan çocuklara doğdukları zaman dikkate alınarak onlara verilen Zodyak isimlerini içermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Nazlu, *İran’da Sabiler ya da Mandiler Üzerine*, 27.

coğrafyalarında dağınık bir biçimde yaşadıkları bilinen bu topluluğun, yaşadıkları bölgelerdeki inanışlarla sentezlenmiş eklektik bir inanış sistemi olduğu anlaşılmaktadır.

Maniheizm kurucusu olan rahip Mani'nin de bu mezhebe dahil olduğu⁷²⁵ dikkate alındığında, kendisinin temel öğretisinde yer alan Işık Kral ve Karanlık Kral düalitesinin köken olarak bu inanışa dayandığı fikri önem kazanmaktadır. Söz konusu düal yapının Sin Şamaş tanrılarının dönüşümlü olarak hâkim olduğu ölümler diyarı (karanlık alem), yaşayanlar diyarı (ışık alem) ile paralel bir anlayış sergilediği anlaşılmaktadır. Bu iki tanrının günlük döngüde görev edindiği ölümler diyarı tıpkı karanlık krallığında olduğu gibi şeytansı varlıkların bulunduğu, kötülüklerin doğduğu bir katman şeklinde tasvir edilmektedir. Birebir aynı olmamakla birlikte çoğu konuda benzerlikler gösteren bu düal yapı Harran coğrafyasına göç eden Sabi topluluğunun Sin Şamaş kültlerinden ve gezegensel tanrılarının oluşturduğu panteondan etkilenmiş olma ihtimali muhtemeldir. Her ne kadar Sabiiliğin putperest ya da gezegensel tanrılara dair bir inanış olduğu modern araştırmacılar tarafından şiddetle reddedilse de aynı coğrafyada iç içe yaşamış olan bu toplumların inanışlarından etkilenmemiş olma fikri akla yatkın görünmemektedir.

4. Bölüm Sonu Değerlendirmesi

Çalışmanın aynı zamanda son bölümü olan bu bölümde, Sin Şamaş tanrıları arasında var olduğu saptanan ikili yapının Mezopotamya Bölgesinde doğup yayılan Yahudilik, Hristiyanlık ve Sabiilikteki yansımaları ve etkileri incelenmiştir. Bu ikili yapının Sin Şamaş tanrıları arasındaki düalite ile benzer yanlara sahip olduğu gibi bazı noktalarda farklılar arz edebildiği anlaşılmaktadır. Sin ve Şamaş tanrılarının etki ve yansıma dereceleri aynı olmamakla birlikte bunlar daha çok müstakil etkilerdir. Aşağı Mezopotamya Bölgesine doğru gidildikçe güneş kültürünün ağırlığı artmakta ve Kenan

---

⁷²⁵ Nazlu, *İran'da Sabiler ya da Mandiler Üzerine*, 11.

diyarının baş tanrılarında biri olması hasebiyle Şamaş'ın daha belirgin izler bıraktığı görülmektedir. Bilhassa Yahudilikte tanrı Şemeş adının Eski Ahit'te sıklıkla geçiyor olması ve bunların önemli bir kısmının doğrudan Güneş Tanrısı Şamaş'ı ifade ediyor olması önem arz etmektedir.

Yahudi geleneğinde bilhassa tek tanrı kabul edilen Yahve'nin güneş tanrısı Şamaş ile karşılaştırıldığı, bazen ona ait özelliklerin Yahve'ye yüklendiği, benzer biçimde tasvir edildiği anlaşılmıştır. Batı'da yürütülen çalışmalarda Yahve'nin solarizasyonu konusu derinleştirilmiş ve bunda güneş tanrısı Şamaş'ın etkin rolü üzerinde durulmuştur. Bu durum hem arkeolojik verilerle hem de Eski Ahit pasajlarıyla temellendirilmiştir. Ay tanrısı inancının etkisi ise Eski Ahit'te geçen Yareah ve ay tanrısı Yarikh üzerinden tespit edilebilmiştir. Mezopotamya tanrıları olan Sin Şamaş'ın Kenan tanrıları aracılığıyla Yahudi geleneğine yansıdığı düşünülmektedir.

Hristiyan geleneğinde ise, Hristiyanlığı kabulünden sonra Süryani olarak adlandırılan (kökeni Asur, Babil, Aramilere dayandırılabilen) toplumun, eski inanışlarında önemli bir yere sahip olan Sin ve Şamaş tanrılarına ait birtakım özellikleri yeni inanışlarıyla harmanladığı anlaşılmaktadır. İlk dönem Hristiyanlığının oluşum sürecinde temeli oluşturan Süryani teologların öğretilerinden ve yazdıklarından İsa Mesih'i bir güneş gibi tasvir ettikleri ve Şamaş'a ait bazı özellikleri aktardıkları düşünülmektedir. Ay tanrısının doğurganlığı ve bereketi temsil eden feminen özelliğinin bir bakıma ana tanrıça kültleri ile karşılaştırılan Bakire Meryem için kullanıldığı fikri tam olarak temellendirilememektedir. Ancak Mısır mitolojisi ile paralellikleri düşünüldüğünde İsis, Horus ikilisinde olduğu gibi güneş ve ay sembollerinin İsa Mesih ve Bakire Meryem için kullanılmış olması anlam kazanmaktadır. Bu durumda güneş tanrısını doğuran ay tanrıçası rolü İsa Mesih'i doğuran Bakire Meryem'in rolü ile benzer yanlar taşıdığı düşünülebilir.

Bakire Meryem'in ana tanrıça kültleriyle benzer yanları düşünüldüğü takdirde anne-oğul ilişkisi bağlamında ikili bir yapı analiz edilebilmektedir. Ay tanrısı Nanna/Sin'in feminen enerjisinin doğurganlığı sembolize ettiği fikriyle bu durumu karşılaştırmak mümkün olabilmektedir. Ancak ve ancak bu durumda Sin-Şamaş arasındaki baba-oğul ilişkisi, Hristiyanlıkta anne-oğul ilişkisi ile benzer tarafları olması nedeniyle düal bir yapının izlerini taşıyor gibi yorumlanabilir. Fakat bu durum elbetteki delillerin yetersizliği sebebiyle zayıf bir argüman olmaktan öteye geçemez.

Sabii inanışında, bilhassa Karanlık ve Aydınlik Krallıkları bağlamında varlık gösteren düalizmin; Sin ve Şamaş'ın dönüşümlü olarak hükmettiği ölümler diyarı (karanlık alem) ve yer yüzü diyarı (aydınlık alem) ile paralel olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nihayetinde eklektik bir yapıya sahip olan Sabii inanışının Babil'in gezegen ve yıldız kültürlerinden beslendikleri ve yaşadıkları coğrafyalarda Yahudi, Müslüman toplumların baskıları neticesinde söz konusu inanışlarını bu dinlerle harmanladıkları anlaşılmaktadır.

Bu tez çalışma neticesinde, Sin-Şamaş tanrıları aralarında ikili bir yapı olduğu, kimi zaman baba oğul arasındaki mücadele şeklinde kimi zamansa birbirini tamamlayan iki zıt enerji olma şeklinde ortaya çıktı anlaşılmaktadır. Ancak bu ikili yapının Mani dinindeki karanlık ve aydınlık krallıklarının mücadelesinden ziyade yin-yang prensiplerinin birbirini tamamlayan düal yapısına benzer olduğu ifade edilebilir. Söz konusu Sin-Şamaş kültürünün, ilahi tabir edilen üç büyük din üzerindeki etkisinin daha çok müstakil etkiler şeklinde olduğu saptanmıştır. Yani gerek ay tanrısı Sin'in gerek güneş tanrısı Şamaş'ın kendi dinamikleri içinde bu dinlerin kutsal kitaplarına, ritüel ve uygulamalarına, kutsal mekanlarına çeşitli yönleriyle yansydıkları ve izler bıraktıkları anlaşılmaktadır.

Sin ve Şamaş'ın güneş ve ay tanrıları olduklarına inanılmasının yanında bu ikilinin arasındaki düal yapının en belirgin biçimde Sabii inancında yer edindiği saptanmıştır. Dahası ölümler diyarı ve yeryüzü alemleri arasındaki düalitenin aydınlık ve karanlık alemler arasındaki mücadele şeklinde oldukça belirgin bir düalite formu olarak ortaya çıktığı tespit edilmektedir.

Mezopotamya tanrıları arasında, ikili ilişki yapıları nedeniyle farklı bir konuma sahip olduğu anlaşılan Sin ve Şamaş tanrılarına dair inanç yapısı, ritüel ve uygulamaları, kutsal mekanlarının farklı biçimlerde kimi zaman doğrudan kimi zamansa sentezlenerek bahsi geçen dinlere yansydıkları açıkça ortaya konulmuştur.

SONUÇ

Senkretik ve eklektik bir yapıda olan Mezopotamya inanışlarının bünyesinde birçok tanrıya ev sahipliği yapmaktadır. Çoğunlukla antropomorfik özellikteki söz konusu tanrıların doğa unsurlarıyla özdeş görüldüğü ve bu bağlamda birtakım görevler, anlamlar üstelendiği bilinmektedir. Bahsi geçen tanrılara tapan antik Mezopotamya toplumlarının Sümer'den başlayarak bu coğrafyada yaşamış olan neredeyse tüm toplumlarla ortak bir kültür havuzundan beslendikleri ve kendi inanışlarını aktarmanın yanında diğer inanışları da benimsemek suretiyle ortaya bir harman çıkardıkları açıktır. Söz konusu ortak kültürün ürünleri olan Mezopotamya tanrılarının kimi zaman aynı isimle kimi zamansa farklı yerel isimlerle bu coğrafyanın nerdeyse tamamına yayıldıkları anlaşılmaktadır.

Bilhassa güneş, ay ve yıldızlar gibi göksel unsurların ulaşılmaz olması onların gizemini arttırmış ve insanların onlara kutsallık atfetmesine yol açmıştır. Böylece Mezopotamya insanların en kıymetli tanrılarının ikametgahı gökyüzü olarak kabul edilmiştir. Işık ve ısı kaynağı olmaları ve evrensel düzende muazzam bir etkiye sahip olmaları güneş ve ayı farklı bir düzeye taşımıştır. Tarıma dayalı yaşam süren dönem insanları gündelik yaşamlarında bu ikiliye daha fazla anlam yüklemiş ve bunları dönüşümlü bir biçimde yer yüzüne yaptıkları etkiyi yorumlamıştır.

Güneş ve ayın konumları dikkatlice hesaplanmış ve takvimler bu sayede bulunmuştur. Bu ikilinin doğa felaketleri ile doğrudan alakalı olduğu anlaşıldığındaysa ayın fazları, ay ve güneş tutulmaları, ekinokslar takip edilmiş ve çeşitli kehanetlerde bulunulmasına yol açmıştır. Öyle ki kötü kehanetlerden etkilenmemek adına özel ritüeller uygulanmış ve çeşitli büyülere başvurulmuştur. Kralların aldıkları kararlarda dahi güneş ve ayın konumunun dikkate alınması bunlara atfedilen önemin en önemli belirtisidir.

Böylece güneş ve ay tanrılarına tapım önemli bir seviyeye ulaşmış ve bu tanrılar en önemli konuma yükselmiştir.

Oldukça geniş bir alana yayılan ay ve güneş tanrısı inancı kimi zaman ufak farklıklar arz etmekle birlikte özünde benzer kalmıştır. Ancak bu iki tanrıyı Mezopotamya tanrıları arasında farklı bir konuma getiren en temel sebep aralarındaki ilişkidir. Baba-oğul düalitesinin yanı sıra güneş ve ay tanrılarının hem göksel cennete hem de ölüler diyarına dönüşümlü olarak hükmettiklerine olan inanış aralarındaki düal yapıyı desteklemektedir. Güneş ve ayın gökyüzünde izledikleri yol bunların zamansal ve aynı zamanda evrensel bir döngünün temel prensipleri olarak görülmelerine zemin hazırlamıştır. Karanlık ve aydınlık alem düalitesinin bir benzerinin Sin ve Şamaş arasındaki ilişkide de kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çok tanrılı bir yapı arz eden Mezopotamya inanışlarının aslında bir nevi düal inanışı da kendi içinde barındırdığının delili olarak Sin Şamaş gösterilebilir.

Sin ve Şamaş tanrılarının hem müstakilen hem de ikili bir biçimde tek tanrılı inanışlara da sirayet ettiğini dile getirmek mümkündür. Bilhassa Yahudi geleneğinde tek tanrı sayılan Yahve'nin solarizasyonu bunun en belirgin kanıtıdır. Yanı sıra Eski Ahit'te yer alan pasajlar Şamaş'ın yanı sıra ay tanrısına da zaman zaman tapıldığına işaret etmektedir. Ay ve güneş tapınaklarının varlığından bahseden pasajlar İsrail coğrafyasında ve çevresinde bu iki tanrıya tapımın boyutları hakkında önemli bir bilgi sunmaktadır. Ayrıca sinagoga sokulan birtakım objelerin bu iki tanrıya adanmış kutsal objeler olması ve Yahve'nin bunlarla mücadele halinde olduğuna işaret eden Eski Ahit pasajları, aslında bunların izlerinin ne derece yoğun olduğunun da kanıtıdır.

Yahudilik aracılığıyla Hristiyanlığa da belli yönleriyle yansıdığı anlaşılan güneş ve ay kültlerinin birtakım arkeolojik delillerin yanısıra çeşitli uygulamalarda da kendini

gösterdiği görülmektedir. Hristiyanlıkta bilhassa Süryani teologların yazmış oldukları eserler güne ve ayın benzetmeler aracılığıyla İsa Mesih ve Bakire Meryem'in tasvirlerinde kullanıldığını göstermektedir. Doğrudan bir düal yapının varlığından söz etmek mümkün olmasa da Bakire Meryem'in İsa Mesih'i doğurması, ay ve güneş tanrıları arasındaki baba-oğul ilişkisiyle benzerlik arz etmektedir. Ay tanrısı Sin'in, güneş tanrısı Şamaş'ı doğuran/doğurtan enerji konumunda olması bu bağlamda değerlendirilmiştir. Ay ve güneş tapımının doğrudan aktarıldığı bir diğer inanç Sabiilik olup ortaya sentez bir inanış biçiminin çıktığı anlaşılmıştır.

ÖZET

“Sin Şamaş Düalitesi ve Dinlerdeki Yansıması” isimli bu tez çalışması giriş bölümüne birlikte dört bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde genel çerçeve, tezin amacı ve kapsamı gibi konuların yanısıra Mezopotamya Bölgesinin etnik yapısı ve bölgede tapım gören tanrılar ele alınmıştır. Sin ve Şamaş’ın Mezopotamya tanrılar panteonundaki yeri ve önemi konusuna değinilen bu bölümde, bu ikiliye dair yapılmış çalışmalar kısaca incelenmiştir. Sin ve Şamaş’a dair yapılan çalışmaların müsakil olduğu, bunların arasındaki düal yapının özel olarak hiçbir çalışmaya konu edilmediği konusu tartışılmıştır.

Üç ana başlık altında ele alınan çalışmanın giriş bölümünde Mezopotamya coğrafyası ve dini ele alınmış, birinci bölümde Mezopotamya’da Sin ve Şamaş tanrılarına olan inanç incelenmiştir. İkinci bölümde bu iki tanrı arasındaki ikili yapı analiz edilmiş ve

Birinci bölümde Sin ve Şamaş’ın genel özellikleri, tanrılar panteonundaki konumları, görevleri gibi konular irdelenmiştir. Bu ikiliye dair kaynaklar arkeolojik veriler ve kitabi veriler altında sınıflandırılmış ve metodolojik olarak bunların mahiyeti elde edilen bilgiler ışığında değerlendirilmiştir. Mezopotamya coğrafyasında Sin ve Şamaş’ın gelişimi ve zaman içerisinde farklı toplumlarda nasıl adlandırıldıkları konusu netlik kazandırılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, genel hatlarıyla mahiyeti tespit edilmiş ve analiz edilmiş olan Sin ve Şamaş’ın arasında düal bir yapının izleri sürülmüştür. Bu bağlamda yapılan analizlerle aralarındaki düal yapı evrensel ve zamansal olarak iki farklı perspektiften incelenmiştir. Söz konusu düal yapı hem arkeolojik hem de kitabi deliller aracılığıyla ortaya

konulmuştur. Bu düal anlayışın Mezopotamya’da rağbet gören diğer inanışlar ile benzer yönleri üzerinden kısa bir karşılaştırma yapılmıştır.

Tezin son bölümünde, Sin ve Şamaş’ın Mezopotamya’da doğmuş olan dinler arasında, bilhassa tek tanrılı dinlerdeki olası yansımaları saptanmıştır. Bu ikilinin doğrudan tanrı olarak değerlendirildiğini gösteren kutsal kitap kaynakları tespit edilmek suretiyle sınıflandırılmıştır. Yahudilikte tanrı Yahve’nin solarizasyonu konusunda Şamaş’ın üstlendiği rol tartışılmış ve ay kültürünün izleri değerlendirilmiştir. Sin ve Şamaş kültelerine ait uygulamaların ve birtakım objelerin tapınakta kullanılma nedenleri de bu bağlamda ele alınmıştır.

Yahudiliğin yanısıra Hristiyanlıkta ve Sabiilikte ay ve güneş tanrılarının etki ve yansımaları incelenmiş olup Sin ve Şamaş ile ilgileri değerlendirilmiştir. Bahsi geçen bu üç dinde Sin ve Şamaş’ın müstakil etkileri irdelenmekle kalmamış bunların arasındaki düal yapının da doğrudan bir etkisi olup olmadığı konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda doğrudan bir yansımanın izlenebildiği Yahudilik, Hristiyanlık için ayrı birer bölüm oluşturulmuş fakat sadece İslam dönemi öncesi dinlere ve inanışlara atıfta bulunulması nedeniyle Müslümanlık bunun dışında bırakılmıştır. İslami kaynaklarda yer edinmesi ve doğrudan bir düal yapı teşkil etmesi sebebiyle Sabilik de ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında, Sin ve Şamaş arasında birbirini tamamlayan bir ikili yapı olduğu ve bunun Yahudilik, Hristiyanlık ve Sabiilikte yansımalarının tespit edildiği konusunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.

ABSTRACT

This dissertation titled “Sin Shamash Duality and Its Reflection in Religions” consists of four chapters with an introduction. In the introductory part, the general framework, the purpose and scope of the dissertation, as well as the ethnic structure of the Mesopotamian region and the gods worshipped in the region are discussed. In this chapter, the place and importance of Sin and Shamash in the Mesopotamian pantheon of gods is discussed and the studies on these two deities are briefly analysed. It is discussed that the studies on Sin and Shamash are isolated and that the dual structure between them has not been the subject of any special study.

In the first chapter, issues such as the general characteristics of Sin and Shamash, their position in the pantheon of gods and their duties are analysed. The sources on these two are classified under the archaeological and biblical data and their nature is methodologically evaluated in the light of the information obtained. The development of Sin and Shamash in Mesopotamia and how they were named in different societies over time have been tried to be clarified.

In the second chapter, traces of a dual structure between Sin and Shamash, whose nature has been determined and analysed in general terms, have been traced. In this context, the dual structure between them is analysed from two different perspectives: universal and temporal. The dual structure in question has been revealed through both archaeological and biblical evidence. A brief comparison has been made with other beliefs popular in Mesopotamia on the basis of their similar aspects.

In the last part of the dissertation, the possible reflections of Sin and Shamash among the religions born in Mesopotamia, especially in monotheistic religions, are identified. The biblical sources that directly refer to these two as gods have been identified

and categorised. The role of Shamash in the solarisation of the god Yahweh in Judaism is discussed and the traces of the moon cult are evaluated. The practices of the cults of Sin and Shamash and the reasons for the use of certain objects in the temple are also discussed in this context.

In addition to Judaism, the influence and reflections of the moon and sun gods in Christianity and Sabianism have been analysed and their relationship with Sin and Shamash has been evaluated. In these three religions, not only the individual effects of Sin and Shamash have been analysed, but also the issue of whether the dual structure between them has a direct effect has been discussed. In this context, a separate section has been created for Judaism and Christianity, where a direct reflection can be observed, but Islam has been excluded from this section since it only refers to pre-Islamic religions and beliefs. Babylonianism has also been evaluated under a separate heading due to its presence in Islamic sources and the fact that it constitutes a direct dual structure. In the last part of the thesis, a general evaluation has been made that there is a complementary dual structure between Sin and Shamash and its reflections have been determined in Judaism, Christianity and Sabianism.

KAYNAKÇA

- Abusch, Tzvi. "Writings from the Ancient World, The Witchcraft Series Maqlû".
Society of Biblical Literature. ed. Theodore J. Lewis. Georgia: SBL Press
Atlanta, 2015.
- Abusch, Tzvi - Schwemer, D. "Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals
Volume One". *Ancient Magic and Divination* 8/1 (2011).
- Abusch, Tzvi - Schwemer, Daniel. *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals*.
Leiden, Boston: Brill, 2016.
- Adam, Baki. "Din Hakkında Genel Bilgiler". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam.
Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Adam, Baki. "Yahudilik". *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Adam, Baki. "Yahudilik Açısından Diğer Dinler ve Mensupları". *Dinler Arası İlişkiler*.
Ankara: Garfiker Yay., 2017.
- Afloroaei, Lucia. "Religious Dualism: Some Logical and Philosophical Difficulties".
Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science.
- Albayrak, Kadir. *Bogomilizim ve Bosna Kilisesi*. İstanbul: Emre Yay., 2. Basım, 2017.
- Albayrak, Yusuf - Mutlu, Süheyla İrem. "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün
Varlığı". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 37/37 (22 Mart 2018), 133-144.
<https://doi.org/10.17498/kdeniz.397026>
- Albright, W. F. "Some Cruces in the Langdon Epic". *Journal of the American Oriental
Society* 39 (1919).
- Allen, Spencer L. *The Splintired Divine*. New York, 2011.
- Ambos, Claus. "Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving
Through Space. Bīt Rimki and the Ritual of The Substitute King". *Approaching*

- Rituals in Ancient Cultures*. ed. Claus Ambos - Lorenzo Verderame. Alla Rivista Degli Studi Orientali Nuova Series. Roma, 2013.
- Armstrong, Karen. *Mitlerin Kısa Tarihi*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Merkez Kitaplar, 2006.
- Atasağun, Galip. *İlahi dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) dini semboller*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2002.
- Aydın, Fuat. "Sır Dinlerinde Kurtuluş (Orfizim-Mitraizm ve Gnostizm)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003).
- Bancroft-Hunt, Norman. *Living in Ancient Mesopotamia*. New York: Chelsea House Publishers, 1. Basım, 2009.
- Beaulieu, P. "Nabonidus The Mad King: A Reconsideration of His Steles from Harran and Babylon". *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in The Ancient Neasr East*. ed. Marlies Heinz - Marian Feldman. 137-166. Indiana Eisenbrauns, 2007.
- Benedict - Balthasar, Hans Urs von. *Mary, the Church at the Source*. San Francisco, CA: Ignatius Press, 2005.
- Ben-Tor, Amnon (ed.). *The Archaeology of Ancient Israel*. çev. Rafa'el Grinberg. New Haven: Yale Univ. Press [u.a.], 1992.
- Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Infobase Publishing, 2003.
- Biggs, Robert D. *ŠĀ.ZI.GA Ancient Mesopotamian Potency Incantations, Text from Cuneiform Sources*. Locust Valley, New York: The Johns Hopkins University Press, 1967.
- Black, Jeremy vd. *The Literature Ancient Sumer*. Oxford: Oxford Universty Press, 2006.

- Black, Jeremy - Green, Anthony. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*. İstanbul: Aram Yay., 2003.
- Blumenthal, Fred. "From Noah to Abraham: The Onomastics of the Period". *Jewish Bible Quarterly* 41 4 (2013).
- Bonnet, Hans. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin New York: de Gruyter, Photomechan. Nachdr. der 1. Aufl., 1952, 3., Unveränd. Aufl., 2000.
- Bottéro, Jean. *Kültürümüzün Şafağı Babil*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı kredi Yay., 3. Basım, 2009.
- Bottéro, Jean. *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*. çev. Mehmet Emin Özcan. Ankara: Dost Yay., 2012.
- Bottéro, Jean - Steve, Marie Joseph. *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*. İstanbul: YKY Yay., 2006.
- Botterweck, Johannes - Ringren, Hemler. "Theological Dictionary of the Old Testament". Almanya, 1980.
- Bram, J. R. "Sun". *Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. New York: MacMillan, ts.
- Bratton, F. G. *Yakın Doğu Mitolojisi*. çev. Nejat Muallimoğlu. İstanbul: MÜİFV. Yay., 1995.
- Braun-Holzinger, Eva. "Die Ikonographie des Mondgottes in der Glyptik der III. Jahrtausends v. Chr." *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie* 83 (1993), 119-135.
- Briffault, Robert. *The Mothers: A Study of the Origins of the Sentiments and Institutions*. New York: The Macmillan Company, 1927.
- Brock, Sebastian. *The Luminous Eye-The Spiritual World Vision of Saint Ephrem*. Oxford: Cistercian Publicantions, 1989.

- Brosius, M. "The Near East". *A Companion to Ancient History*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.
- Busink, T. A. *Der Tempel von Jerusalem*. Leiden: Brill, 1970.
- Campbell, Joseph. *Doğu Mitolojisi*. çev. Kudret Emiroğlu. İstanbul: İslık Yay., 2014.
- Campbell, Joseph. *İlkel Mitoloji*. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Campbell, Joseph. *Yaratıcı Mitoloji Tanrının Maskeleri*. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Castellino, G. R. *Kramer Anniversary Volume*. "The Šamaš Hymn: A Note on its Structure". *Alter Orient und Altes Testament*.
- Chadwick, Robert. *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. London: Equinox Publishing, 2. Basım, 2005.
- Chwolson, Daniil Avraamovich. *Die Ssabier Und Der Ssabismus. Volume 1 Die Entwicklung Der Begriffe Ssabier Und Ssabismus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Civgin, İzzet. "Mezopotamya'da Hassuna, Samarra, Halaf ve Ubeyd Kültürleri Bölgerarası Temasın Erken Karmaşık Toplumların Doğumuna Katkısı MÖ6500-4000".
https://www.researchgate.net/publication/331167966_Mezopotamya'da_Hassuna_Samarra_Halaf_ve_Ubeyd_Kulturleri_Bolgerarasi_Temasin_Erken_Karmasik_Toplumlarin_Dogumuna_Katkisi_MO_6500-4000
- Clayden, T. "The Archaeology of the Nippur Archive". *Al Rafidan* 37 (2016).
- Cogan, Mordechai. *Imperialism and religion: Assyria, Judah, and Israel in the eighth and seventh centuries B.C.E*. Missoula, Mont.: Society of Biblical Literature : distributed by Scholars Press, 1974.

- Cohen, Andrew C. *Death Rituals, Ideology, And the Development of Early Mesopotamian Kingship*. Leiden: Brill, 2005.
- Cohen, Mark E. *The cultic calendars of the ancient Near East*. Bethesda, Md: CDL Press, 1993.
- Cohen, Mark E. "The sun, the moon, and the city of Ur". *Religion and politics in the ancient Near East*. ed. Adele Berlin. University Press of Maryland, 1996.
- Collon, Dominique - Meijer, D.J.W. "The Near Eastern Moon God". *Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction and Description in the Ancient Near East*. 19-37. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1992.
- Combe, Etienne. *Histoire du culte de Sin en Babylonie et en Assyrie*. Michigan: Michigan University, 1908.
- Cooley, J. - Lenzi, Alan. "A Universal Namburbi: EA, Shamash and Asalluhi 1". *Reading Akkadian Prayers and Hymns: An Introduction*. Society of Biblical Literature, 2011.
- Crawford, Harriet. *Sümer ve Sümerler*. çev. Nihal Uzan. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010.
- Crawford, Harriet. *Ur-The City of The Moon God*. London and New York: Bloomsbury, 2015.
- Cumont, Franz. *The Mysteries of Mithra*. London: The Open Court Publishing Company, 1903.
- Çelebi, Nurgül. *Süryanilerde Güneş ve Ay Sembolizmi*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017.
- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Kabalcı Yay., 2011.
- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Kabalcı Yay., 2010.

- Çığ, Muazzez İlmiye. *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*. İstanbul: Kaynak Yay., 9. Basım, ts.
- Day, John. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan John Day Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*. New York: Sheffield Academic Press Ltd, 2002.
- De Jonge, M. - Hutter, M. "Heaven". *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. London: Routledge, 2004.
- Demirci, Kürşat. "Antik Urfa'da Sin Kültü". *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi* 2 (2005).
- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitaplığı, 2013.
- Denver, W.G. "Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntillet 'Ajrud'". *BASOR* 255.
- Dever, William G. "Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntillet 'Ajrud'". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 255 (Temmuz 1984), 21-37. <https://doi.org/10.2307/1357073>
- Dhorme, Edouard. *Les religions de Babylonie et d'Assyrie. Les religions des Hittites et des Hourrites*. Paris: Presses Univesitaires de France, 1945.
- Diakov, Vladimir - Kovalev, S. *İlkçağ Tarihi 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*. çev. Özdemir İnce. İstanbul: Yordam Yay., 2010.
- Dijk, Lambert van. "Incantation accompagnant la naissance de l'homme", *Orientalia*". *Orientalia Nova Seria* 44 (1975).
- Dolukhanov, P. *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. çev. Suavi Aydın. Ankara: İmge Kitabevi, 1998.

- Dondaine, A. *Ricoldiana. Notes sur les oeuvres de Ricoldo da Montecroce*. Archivum Fratrum Praedicatorum (1967).
- Drijvers, Hendrik Jan W. *Cults and Beliefs at Edessa*. Brill, 1980.
- Drijvers, Hendrik Jan W. *Cults and Beliefs at Edessa*. Leiden: Brill, 1980.
- Drijvers, Hendrik Jan W. - Groningen, Rijksuniversiteit. *Bardaisan of Edessa*. Assen: Van Gorcum & Company, 1965.
- Drower, E. S. "White and Black Magic of the Mandaeans". *Folklore* 44/4 (1933), 368-378.
- Drower, Ethel S. *The Mandaeans of Iraq and Iran: Their Cults, Customs, Magic, Legends, and Folklore*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2. ed., 2002.
- Durand, J. "Précurseurs syriens aux protocoles néo-assyriens". *Marchands, diplomates et empereurs: études sur la civilisation mésopotamienne offertes à Paul Garelli*. ed. D. Charpin, - F. Joannès. 13-72. Paris, ts.
- Duygu, Zafer. *Konstantinos'tan Teodosyus'a: Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, 2015.
- Eichrodt, Walther. *Ezekiel: A Commentary*. Philadelphia: Westminster Press, 1970.
- Ekinci, Abdullah. "Edessa ve Harran'da Tanrı ve Tanrıçalar". *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi, Dinlerin ve İbadetlerin Morfolojisi*. çev. Mustafa Ünal. İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 2005.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yay., 2003.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-I*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yay., 2007.
- Eliade, Mircea. *Ebedi Dönüş Mitosu*. çev. Ümit Altuğ. Ankara: İmge Yay., 1994.
- Ellicott, Charles John. *Ellicott's Bible Commentary*. London: Pickering & Inglis, 1971.

- El-Wailly, Faisal. "Hatra". *Republic of Iraq Ministry of Culture & Guidance Directorate General of Antiquities*.
- Emberling, G. "Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives" 5 (1997).
- Erkanal Öktü, Armağan - Erkanal, Hayat. *Asur Döneminde Cudi Dağı*. Arkeolojik Kazı Raporu. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Ankara Üniversitesi, 2019. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Ankara Üniversitesi.
- Espak, Peeter. *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*. Tartuensis: University of Tartu, 2010.
- Farber, W. - Sasson, Jack M. "Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia". *Civilizations of the Ancient Near East*. New York: Macmillan Library Reference USA, 1995.
- Farsi, Moşe. *Vayikra*. ed. E. Asa - D. Yanni. İstanbul: Gözlem, 2010.
- Feldman, Marian - Sauvage, Caroline. "OBJECTS OF PRESTIGE? CHARIOTS IN THE LATE BRONZE AGE EASTERN MEDITERRANEAN AND NEAR EAST". *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant* 20 (2010).
<http://www.jstor.org/stable/23789937>
- Flew, Anthony. *A Dictionary of Philosophy*. Pan Books Ltd., 1979.
- Furlani, Giuseppe. *La religione babilonese-assira*. Bologna, 1929.
- Garfinkle, S. J. "Ancient Near Eastern City-States". *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Gavin, Frank. *Aphraates and The Jews: A Study of the Controversial Homilies of the Persian Sage in Their Relation to Jewish Thought*. New Jersey, Piscataway: Gorgias Press, 2009.

- Geller, M. J. "Taboo in Mesopotamia: A Review Article". *Journal of Cuneiform Studies* 42/1 (2010).
- Gibson, J. C. L. *Canaanite Myths and Legends*. London and New York: T & T CLARK INTERNATIONAL, 2004.
- Glassner, Jean-Jacques. *Mesopotamian Chronicles*. ed. Benjamin R. Foster. Atlanta,: Society of Biblical Literature Publishing, 2004.
- Godawa, Brian. "Mesopotamian Cosmic Geography in the Bible". *The BioLogos Foundation*. <http://www.biologos.org/projects/scholar-essays>
- Gray, Clifton Daggett. *The Samas religious texts classified in the British museum catalogue as hymns, prayers, and incantations*. Chicago: The University of Chicago Press, 1901.
- <https://archive.org/details/samasreligiouste00grayrich/page/n5/mode/2up>
- Grayson, A. Kirk. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*. Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Green, Tamara. *The City of the Moon God*. Leiden: E. J. Brill, 1992.
- Guillemin, Duchesne. "Zoroastarian Religion". *The Cambridge History of Iran*. ed. Ehsan Yarshter. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Günaltay, Şemseddin. *Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya*. Ankara: TTK Yay., 1987.
- Gündüz, Şinasi. "Arkeolojik Belgeler Işığında İkinci Yüzyıl Sumatar Mar Alahe Kültü". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992).
- Gündüz, Şinasi. "Sabiilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 341-344, 2008.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabiilik>
- Gündüz, Şinasi. *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*. Ankara: Vadi Yay., 1995.

- Gündüz, Şinasi. *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'ān and to the Harranians*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1994.
- Haldar, Alfred. *Associations of Cult Prophets Among the Semites*. Uppsalla: Almqvist&Wiksell's Boktryckeri AB, 1945.
- Hall, Mark Glenn. *A Study of Sumerian Moon God Nanna/Suen*. University of Pennsylvania, 1985.
- Harmanşah, Ömer. *Spatial Narratives, Commemorative Practices and The Building Project: New Urban Foundations in Upper Syro-Mesopotamia During The Early Iron Age*. The University Of Pennsylvania, 2005.
- Harris, Rivkah. *Ancient Sippar A Demographic Study of an Old-Babylonian City (1894-1595 B.C.)*. Belgium: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1975.
- Hart, Jennifer. *The Mandaeans, A People of the Book? An Examination of the Influence of Islam on the Development of Mandaean Literature*. Parkway: Indiana University, 2010.
- Hätinen, Aino. *The moon god Sîn in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*. Münster: Zaphon, 2021.
- Hegedus, Tim. "Necessity and Free Will in The Thought of Bardaisan of Edessa". *Laval théologique et philosophique* 59/2 (2003).
- Heimpel, Wolfgang. "The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts". *Journal of Cuneiform Studies* 38/2 (1986), 127-151.
- Henry, Matthew. *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible: Complete and Unabridged*. Peabody, Mass.: Hendickson Publishers, New ed., 2008.
- Herzog, Z. vd. "The Stratigraphy at Beer-sheba and the Location of the Sanctuary". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 225 (1977).

- Higgins, Sabrina. "Divine Mothers: the Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans-Iconography". *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies* 3/4 (2012).
- Hildegard, Lewy. "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon-Cult of Harran". *A LOCUST'S LEG*. Studies in honour of S. H. TAQXZADEH. London: HUMPHRIES & CO. LTD, 1962.
- Holland, Glenn. *Gods in The Desert-Religions of The Ancient Near East*. Usa: Rowman & Littlefield Publishers, 2010.
- Hooke, Samuel Henry. *Babylonian And Assyrian Religion*. London, USA: University of Oklahoma Press, 1963.
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi-Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*. çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Horowitz, Wayne. *Mesopotamian Cosmic Geography*. India, 1998.
- Idelsohn, A.Z. *Jewish Liturgy and Its Development*. New York: Dover Publications, 1995.
- İplikçioğlu, Bülent. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi., 1990.
- Jakobsen, Thorkild. "Mesopotamia". *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay of Speculative Thought in the Ancient Near East*. Chicago: The University of Chicago Press, First Edition., 1977.
- James, E. O. - Litt, D. *The Old Testament in The Light of Anthropology*. London: The Macmillan Company, 1935.
- Jarkins, Stephanie K. *Aphrahat the Persian Sage and the Temple of God*. Usa: Gorgias Press, 2014.

Jastrow, Morris. *The Religion of Babylonia and Assyria*. Boston: The Athenaeum Press, 1898.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Jordan, Micheal. *Dictionary of Gods and Goddess*. New York: Facts on File, 2004.

Kaçar, Abdulgani. *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2020.

Keel, Othmar vd. (ed.). *Altorientalische Miniaturkunst: die ältesten visuellen Massenkommunikationsmittel; ein Blick in die Sammlungen des Biblischen Instituts der Universität Freiburg Schweiz*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, Erw. Neuaufl., 2., erw. Aufl., 1996.

Keel, Othmar - Keel, Othmar. "Das Mondemblem von Harran auf Stelen und Siegelamuletten und der Kult der nächtlichen Gestirne bei den Aramäern". *Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina/Israel*. Universitätsverlag, 1994.

Kenyon, Dame Kathleen. *Digging up Jerusalem*. London: Ernest Benn, 1974.

Keser, Elif. *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford: Oxford University Press, 2022.

Keulen, Percy S. F. Van. *Manasseh through the eyes of the Deuteronomists*. Leiden: Brill, 1996.

- Khurt, Amelie. *Eski Çağda Yakın Doğu*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- King, Leonard William. *Babylonian Religion and Mythology*. New York: AMS Press, 1976. https://archive.org/details/babylonianreligi00king_0
- Kitz, A. M. “An Oath, Its Curse and Anointing Ritual”. *Journal of the American Oriental Society*. 127/315-321, 2004.
- Klingbeil, Martin. *Yahweh Fighting from Heaven: God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography*. Vandenhoeck: University Press Fribourg Switzerland, 1999.
- Korpel, M.C.A. “Creator of All”. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. London: Routledge, 2004.
- Köroğlu, Kemallettin. *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim, 7. Basım, 2012.
- Kramer, Samuel N. *Sümer Mitolojisi*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yay., 2016.
- Kramer, Samuel N. *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yay., 2002.
- Kramer, Samuel N. *Tarih Sümer’de Başlar*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yay., 2002.
- Krappe, A. H. *La Genese des mythes*. Paris, 1938.
- Krebernik, Manfred. “Mondgott”. *Reallexikon Der Assyriologie un Vorderasiatischen Archäologie*. C. 8. Berlin: Hubert & Co., 1993.
- Kristensen, F. *The Meaning of Religion: Lectures in the Phenomenology of Religion*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013.

- Kühne, Hartmut. "Der Gott in der Mondsichel". *Altorientalische Forschungen* 24 (1997), 375-382.
- Lambdin, Thomas Oden. *Introduction to Biblical Hebrew*. London: Darton, Longman and Todd, Repr., 1982.
- Lambert, Wilfred G. *Babylonian Creation Myths*. Indiana: Indiana Eisenbrauns, 2013.
- Lambert, Wilfred G. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1960.
- Larsen, M. T. "The Tradition of Empire in Mesopotamia". *The Oxford Handbook of the Ancient State in the Ancient Near East and the Mediterranean*. ed. P. F. Bang - W. Scheidel. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Lauinger, Jacob. "The Neo-Assyrian adê: Treaty, Oath, or Something Else?" *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 19 (2013).
- Leick, Gywendolyn. *Kentin Mucidi: Mezopotamya*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Leick, Gywendolyn. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London: Routledge, 1998.
- Leick, Gywendolyn. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London: Routledge, 1998.
- Leick, Gywendolyn. *The Babylonian World*. New York: Routledge, 2007.
- Leick, Gywendolyn. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London: Routledge, 1998.
- Lepinski, E. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. ed. Karel van der Toorn vd. Cambridge: Brill, 2. Basım, 1999.
- Lewy, Julius. "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the Time of Nabonidus". *Hebrew Union College Annual* 19 (46 1945).

- Libanios. *Antakya'ya Övgü*. çev. Hüseyin İstanbullu. İstanbul: Kara Yay., 2021.
- Lidzbarski, Mark (ed.). *Ginzā: der Schatz oder das große Buch der Mandäer*.
Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, Neudr. der Aufl. von 1925., 1978.
- Limet, H. "Ethnicity". *A Companion to the Ancient Near East*. Malden: Blackwell Publishing, 2005.
- Livingstone, A. *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*. Indiana Eisenbrauns: Printed in The United States of America, 2007.
- Llyod, Seton - Brice, William. "Anatolian Studies". *Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 1 (1951), 77-112.
- Lowerance, Rowena. *Christian Art*. Cambridge: Harvard Univeristy Press, 2007.
- Lupieri, Edmondo F. "Mandaeans I. History". *Encyclopædia Iranica*. C. online edition, 2012. <http://www.iranicaonline.org/articles/mandaeans-1>
- Lurker, Manfred. *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London and New York: Routledge, 2005.
- Lurker, Manfred. *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London and New York: Routledge, 2005.
- Lurker, Manfred. *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London: Routledge, 2004.
- Lurker, Manfred. *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London and New York: Routledge, 2004.
- Macuch, Rudolf. "Anfänge der Mandacr". *Die Araber in der Alten We!t*. ed. F. Altheim - R. Stiehl. Berlin, 1965.
- Maeda, Tohru. *Orient*. "King of Kish in Pre-Sargonic Sumer" 17 (1981).

- Maisels, Charles Keith. *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East*. London: Routledge Publishing, 1990.
- Malamat, Abraham. "A Note on the Ritual of Treaty Making in Mari and the Bible". *Israel Exploration Journal* 45/4 (1995). <https://www.jstor.org/stable/27926401>
- Margalit, Baruch (ed.). *The Ugaritic Poem of Aqht: Text, Translation, Commentary*. Berlin ; New York: De Gruyter, 1989.
- Mazar, 'Amihai. *Archaeology of the Land of the Bible 10,000-586 B.C.E.* New York: Doubleday, 1. paperback ed., 1992.
- McIntosh, Jane R. *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Oxford: ABC-Clio Publishing, 2005.
- McKay, J. W. *Religion in Judah under the Assyrians*. London: SCM Press, 1973.
- McKenzie, John L. *The Roman Catholic Church*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1969.
- McVey, Kathleen. *Ephrem the Syrian: Hymns*. New York: Paulist Press, 1989.
- Meador, Betty De Shong - Encheduanna. *Princess, Priestess, Poet: The Sumerian Temple Hymns of Enheduanna*. Austin, Tex: University of Texas Press, 1. ed., 2009.
- Meissner, B. *Babylonien und Assyrien*. Heidelberg, 1920.
- Memiş, Ekrem. *Eskiçağda Mezopotamya*. Bursa: Ekin Kitabevi, 2007.
- Mettinger, T. "The Veto on Images and the Aniconic God in Ancient Israel". *Religious Symbols and their Functions*. ed. H. Biezas. Uppsalla: Almqvist & Wiksell, 1979.
- Millar, Fergus. *A Study of Cassius Dio*. Oxford: Oxford University Press, Special ed. for Sandpiper Books., 1999.

- Millard, A. R. "Assyrians and Arameans". *Iraq* 45/1 (1983), 101.
<https://doi.org/10.2307/4200184>
- Miller, Gray. *The Tigris and Euphrates: Rivers of the Fertile Crescent*. ed. Barbara Bakowski. Usa: Crabtree Publishing Company, 2010.
- Mitchell, G. W. S. *Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan*. Oxford: WILLIAMS AND NORRIS, 1912.
- Moscato, Sabatino. *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages: Phonology and Morphology / Monograph*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2011.
- Muhammed b. İshak en-Nedîm, Ebü'l-Ferec. *EL-FİHRİST*. İstanbul:
- Murray, Robert. *Symbols of Church and Kingdom*. New York: T&T Clark, 2006.
- Musa bin Meymun. *Guide for the Perplexed*. çev. M. Friedlander. London, 1904.
- Müller, D. H. "Die Bauinschrift des Barrekub". *WZKM* 10, 193-197.
- Nabarz, Payam. *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief That Shaped the Christian World*. Rochester: Inner Traditions, 2005.
- Nazlu, Kuros Hermez. *İran'da Sabiler ya da Mandiler Üzerine*. Södertälje/İsveç: Bet-Sefro d Bet-Nahrin, 1998.
- Nemet-Nejat, Karen Rhea. *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Westport-Connecticut-London: Greenwood Press, 1998.
- Neusner, Jacob. *Judaism: the basics*. London ; New York: Routledge, 2006.
- Oates, J. *Babil*. çev. Fatma Çizmeli. Ankara: Arkadaş Yay., 2004.
- Olyan, Saul M. *Asherah and the cult of Yahweh in Israel*. Atlanta, Ga: Scholars Press, 1988.
- Oppenheim, Leo A. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press, 1974.

- Oppenheim, Leo A. *Letters from Mesopotamia*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1967.
- Ornan, Tallay. "The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art". *Israel exploration journal* 51/1 (2001), 1-26.
- Ossendrijver, Mathieu. "The Moon and Planets in Ancient Mesopotamia". *Oxford Research Encyclopedia*. Usa: Oxford University Press, 2020.
- Özfirat, Aynur. *Eskiçağ'da Harran*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2005.
- Pallis, S. A. *Essay on Mandaean Bibliography 1560-1930*. Amsterdam: 1933, ts.
- Pallis, Svend. *The Babylonian Akitu Festival*. Copenhagen: Andr. Fred. Host & Son, 1926.
- Pardee, Dennis. "A New Aramaic Inscription from Zincirli". *The University of Chicago Press Journals*. Chicago: Chicago Press, 2009.
- Parker, S. B. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. ed. Karel van der Toorn vd. Cambridge: Brill, 2. Basım, 1999.
- Parpola, Simo - Watanabe, Kazuko. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. Helsinki: Helsinki University Press, 1988.
- Penglase, Charles. *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*. New York: Psychology Press, 1997.
- Perry, Edmund Guthrie. *Hymnen und Gebete an Sin*. New York, 1907.
- Phillips, George (ed.). *The Doctrine of Addai: The Apostle*. London: Trübner & CO., Ludgate Hill, 1876.
- Pinches, T. *The Religion of Babylonia and Assyria: Religions Ancient and Modern*. London: Archibald Constable Co LTD, 1906.

- PLATO. *APOLOGY: (The Apology of Socrates)*. Place of publication not identified: WILDSIDE Press, 2018.
- Pritchard, James Bennett (ed.). *Ancient near Eastern Texts: Relating to the Old Testament*. Ann Arbor, Mich: Pro Quest, Repr. 3. ed. with suppl., 2005.
- Radner, Karen. “Assyrian and Non-Assyrian kingship in the first millennium BC”. *Concepts of kingship in antiquity*. Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria, 2010.
- Radner, Karen. “Assyrische tuppi ade als Vorbild für Deuteronomium 28,20-44?” *Die deuteronomistischen Geschichtswerke*. ed. Markus Witte. Berlin; New York: BZAW 365, 2006.
- Radner, Karen. “Neo-Assyrian Treaties as a Source for the Historian: Bonds of Friendship, the Vigilant Subject and the Vengeful King’s Treaty”. *Writing Neo-Assyrian History: Sources, Problems, and Approaches*. ed. R. Mattila vd. Helsinki, 2019.
- Ramelli, Ilaria L. E. *Bardaisan of Edessa: A Reassessment of Evidence and A New Interpretation*. Usa: Gorgias Press, 2009.
- Reiner, Erica. *Šurpu: A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*. Indiana: m Selbstverlage des Herausgebers, 1958.
- Reuss, Eduard. *Die Geschichte der Heiligen Schriften Alten Testaments*. S.l.: Forgotten Books, 2022.
- Rosenberg, Donna. *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*. çev. Koray Akten - Erdal Cengiz. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Roux, G. *Ancient Iraq*. London: Penguin Books, 1992.
- Rudolph, Kurt. “Mandaeans II. The Mandaean Religion”. *Encyclopædia Iranica*. online edition, 2012. <http://www.iranicaonline.org/articles/mandaeans-2-religion>

- Sağır, Adem. “Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2016).
- Sarlo, Daniel. *The solar nature of Yahweh: reconsidering the identity of the ancient Israelite deity*. Lanham: Lexington Books/Fortress Academic, 2022.
- Schmidt, B. B. “Moon”. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. ed. Karel van der Toorn vd. London: Brill, 1999.
- Schollmeyer, Anastasius. *Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Samas*. Paderborn: Schöningh, 1912.
- Schroer, Silvia. *In Israel gab es Bilder: Nachrichten von darstellender Kunst im Alten Testament*. Freiburg, Schweiz : Göttingen: Universitätsverlag ; Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.
- Schwemer, D. - Rımuş, L. “Entrusting the Witches to Ħumuṭ-Tabal: The Ušburudda Ritual BM”. *In Honour of the Seventieth Birthday of Professor David Hawkins* 72 (2010).
- Scurlock, J. A. “Ancient Mesopotamian Medicine”. *A Companion to the Ancient Near East*. ed. Daniel C. Snell. Blackwell Publishing, 2005.
- Scurlock, J. A. vd. “Magical Uses of Ancient Mesopotamian Festivals of the Dead”. *Ancient Magic and Ritual Power*. 93-107. Leiden: E.J. BRILL, 1995.
- Scurlock, J. A. “Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia”. *Ancient Magic and Divination III*. ed. Tzvi Abusch vd. Leiden, Boston, 2006.
- Scurlock, Jo Ann. “Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Chidbirth: Medico-Magical Means of Dealing With Some of the Perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia”. *Incognita* 2 (ts.).

- Serdar, Murat - Hanar, Murat. "Ortaçağ Bulgaristanı'nda Sapkın Bir Hareket: Bogomilizm". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi / The Journal of South-Eastern European Studies* 0/36 (17 Aralık 2021), 17-33.
<https://doi.org/10.26650/gaad.804486>
- Seux, Marie S. "Hymnes et prières aux dieux de Babylone et d'Assyrie". *Littératures anciennes du Proche-Orient* 8 (1976).
- Seux, Marie S. *Hymnes et prières aux dieux de Babylone et d'Assyrie*. Paris: Cerf, 1976.
- Sevin, Veli. *Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık*. Ankara: TTK Yay., 1999.
- Shemunkasho, Aho. *Healing in The Teology of Saint Ephrem*. Usa: Gorgias Press, 2004.
- Shepardson, Christine. *Anti-Judaism and Christian Orthodoxy Ephrem's Hymns in Fourth Century Syria*. Washington: The Catholic University of America Press, 2008.
- Simkins, Ronald. *Creator and Creation: Nature in the Worldview of Ancient Israel*. Peabody: Hendrickson, 1994.
- Sjöberg, Ake W. *Der Mondgott Nanna-Suen in der sumerischen Überlieferung*. California: Almqvist & Wiksell, 1960.
- Smith, D. "A Namburbi against the Evil of a Snake: Shamash 25". *Reading Akkadian Prayers and Hymns an Introduction*. ed. Alan Lenzi. Ancient Near East Eonographs, 2011.
- Smith, Mark S. "The Near Eastern Background of Solar Language for Yahweh". *Journal of Biblical Literature* 109/1 (1990), 29-39.
- Smith, Morton - Cohen, Shaye J. D. *Studies in the Cult of Yahweh: Volume 1. Studies in Historical Method, Ancient Israel, Ancient Judaism*. Leiden: BRILL, 1995.

- Smith, Sidney. *Babylonian Historical Texts Relating to the Capture & Downfall of Babylon*. London: Cambridge University Press, 1924.
- Stahl, Michael. "The historical origins of the biblical god Yahweh". *Religion Compass*.
<https://doi.org/10.1111/rec3.12378>
- Stähli, Hans-Peter. *Solare Elemente im Jahweglauben des Alten Testaments*.
Freiburg/Schweiz; Göttingen: Univ.-Verl.; Vandenhoeck u. Ruprecht, 1985.
- Stefon, Matt - Bianchi, Ugo. "Dualism". *Encyclopedia Britannica*, 2022.
<https://www.britannica.com/topic/dualism-religion>
- Stephens, Ferris J. "Sumero-Akkadian Hymns and Prayers". *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. ed. James B. Pritchard. New Jersey: Princeton University Press, 1969.
- Stephens, Ferris J. "The Ancient Significance of Sisith". *Journal of Biblical Literature* 50/2 (1931).
- Stol, M. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. ed. Karel van der Toorn vd. Cambridge: Brill, 2. Basım, 1999.
- Stol, Marten. "The Moon as Seen by Babylonians". *Royal Netherlands Academy of Art and Sciences*.
- Stoyanov, Yuri. "Dualism". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 4/2504-2517. Usa: Thomson Gale, 2005.
- Tallqvist, Knut. *Akkadische Götterepitheta*. Helsinki: Societas orientalis fennica, 1938.
- Taylor, Glen J. *Yahweh and the Sun Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel*. Sheffield-England: JSOT, 1993.
- Tekin, Murat. "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2014).

- Theuer, Gabriele. *Der Mondgott in den Religionen Syrien-Palästinas: Unter besonderer Berücksichtigung von KTU 1.24*. Freiburg, Switzerland, 2000.
- Thompson, R. Campbell. *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*. London: Luzac and co, 1903.
- Thorkild, Jacobsen. *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*. New Haven: Yale University Press, 1976.
- Toorn, Karel van der. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999.
- Toy H., Crawford. "Panbabylonianism". *Harvard Theological Review*. 1/47-84. 3, 1910.
- Tushingam, A. D. *Royal Israelite Seal (Part One)*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.
- Uhlig, H. *Sümerler: Tarihin Başlangıcında Bir Halk*. İstanbul: Telos Yayıncılık, 1. Basım, 1945.
- Valavanolickal, Kuriakose. *Aphrahat Demonstrations II*. Usa: Gorgias Press, 2011.
- Van Buren, Douglas E. Van. *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*. Rome: Pontificium institutum biblicum, 1945.
- Van De Mieroop, Marc. *Babil Kralı Hammurabi*. çev. Bülent O. Doğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Van de Mieroop, Marc. *King Hammurabi of Babylon: a biography*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2005.
- Van De Mieroop, Marc. *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Watanabe, Kazuko. *Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolgeregelung Asarhaddons (Baghdader Mitteilungen, Beiheft 3)*. Mainz, 1987.

- Watt, William M. “Tanrı Sûretinde Yararılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma”.
çev. Hüseyin Kahraman. *Early Islam Collected Articles*.
- Weiershäuser, Frauke - Novotny, Jamie. *The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC), Kings of Babylon*. Eisenbrauns: Penn State University Press, 2020.
- Wiggermann, F.A.M. “The Mesopotamian Pandemonium, A Provisional Census”.
SMSR 77.
- Wiggins, Steve A. “Yahweh: The God of Sun?” *Journal for the Study of the Old Testament*, 89-106.
- Yadin, Yigael. *Hazor, the rediscovery of a great citadel of the Bible*. New York: Random House, 1st American ed., 1975.
- Yalvaç, K. *Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*. “Sümerliler ve Sümerce”.
Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
- Yamauchi, E. M. “The Present Status of Mandaean Studies”. *JNES* 25 (1966).
- Yamauchi, Edwin M. *Mandaic Incantation Texts*. Michigan: American Oriental Society, 1967.
- Yıldırım, Nurgül. *A Tribute to Prof. Dr. İbrahim GÜLER*. “Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Uğursuzluk İnancı ve Bununla İlgili Büyü Ritüelleri”. *History Studies: International Journal of History* 7/1 (2015).
- Yun, Sungduk. “Mother of Her Son: The Literary Scheme of the Adad-Guppi Stele”.
Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung 70 (2017), 277-294.
- Zadok, Ran. “Notes on the historic geography of Mezopotamia and Northern Syria”.
Ancient Near Eastern Studies 27/XXVII (1989), 154=169.
- Zimmerli, Walther vd. *Ezekiel: A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel*. Philadelphia: Fortress Press, 1979.

Kur'ân Yolu, 2018. <https://kuran.diyamet.gov.tr>

Online Kaynaklar

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-sanliurfada-yeni-bir-tapinak-ve-asur-tanri-figurleri-kesfedildi-17261/> ET 07/10/2022.

<http://oracc.museum.upenn.edu/saao/> ET 22/07/2023.

<http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/index.html> ET 22/07/2023.

<https://cors.archive.org/details/jstor-1507091/page/n9/mode/2up> ET 14/01/2023.

<https://www.etymonline.com/word/duality> ET 10/03/2023.

<https://sozluk.gov.tr/> ET 03.05.2022.

<https://www.britannica.com/topic/yinyang>. ET 01/06/2022.

<https://www.britannica.com/place/Mesopotamia-historical-region-Asia> ET 13/10/2021.

https://www.fliedner.es/media/modules/editor/cienciayfe/docs/biologos/25-godawa_scholarly_paper_2.pdf ET 28/01/2023.

<https://www.britannica.com/place/Beth-Yerah> ET 28/07/2023.

<https://www.britannica.com/topic/Sin-Mesopotamian-god> ET 07/11/2021.

<https://www.britannica.com/place/Dur-Sharrukin> ET 09.11.2021.

[http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-](http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/index.asp_id=111.html)

kelet/Okori.es.keleti.muveszet/index.asp_id=111.html ET 12/11/2021.

<https://zincirli.uchicago.edu/site-and-setting/> ET 12/05/2023.

<https://www.asor.org/resources/photo-collection/pid000657/> ET 23/07/2023.

https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Axis_Mundi ET 03/05/2022.

<https://www.britannica.com/topic/Ouroboros> ET 13/03/2022.

<https://www.britannica.com/topic/Akitu> ET 30/10/2022.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/yehova> ET 16/03/2022.

https://madainproject.com/list_of_seals_found_in_israel ET 04/04/2023.

https://madainproject.com/tel_arad_temple ET 28/07/2022.

<https://www.britannica.com/topic/menorah> ET 26/03/2022.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sinagog> ET 15/07/2022.

<https://www.britannica.com/topic/menorah> ET 22.07.2022.

<https://www.britannica.com/topic/Arianism> ET 05/11/2022.

<https://www.britannica.com/event/First-Council-of-Nicaea-325> ET 05/11/2022.

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-sanliurfada-yeni-bir-tapinak-ve-asur-tanri-figurleri-kesfedildi-17261/> ET 20/07/2022.